ANALELE ŞTIINŢIFICE

ALE

UNIVERSITĂŢII „AL. I. CUZA"

DIN IAŞI

(SERIE NOUĂ)

SECŢIUNEA III

a. Istorie

TOMUL XIX, ANUL 1973

FASC. 2

ANALELE ŞTIINŢIFICE

ALE

UNIVERSITĂŢII „AL. I. CUZA" DIN IAŞI

(SERIE NOUĂ)

SECŢIUNEA III

a. Istorie

TOMUL XIX, ANUL 1973

FASC. 2

ANALELE ȘTIINȚIFICE ALE UNIVERSITĂȚII
„AL. I. CUZA" IAȘI
Tomul XIX, secția III a, fasc. 2 1973

SUMAR

Pag.

RECENZII ŞI NOTE BIBLIOGRAFICE

DIMITRIE CANTEMIR CĂRTURARUL ŞI PATRIOTUL

La 300 ani de la naştere

În luna cea mai tîrzie a acestei toamne a anului 1973, în noiembrie, s-au împlinit 300 ani de la naşterea lui Dimitrie Cantemir. Universitatea din Iaşi simte ca pe una din datoriile sale cele mai de seamă pe aceea de a aduce acestui mare patriot şi cărturar al nostru omagiul său, prinosul recunoştinţei şi al veneraţiei sale, desluşindu-i, prin cercetare, realitatea istorică a impresionantei sale personalităţi.

Nu vom putea cuprinde, se înţelege, în limitele acestor puţine pagini, multiplele aspecte ale activităţii cărturarului, nu ne vom putea referi pe larg asupra valorii concepţiei sale filozofice şi politice, nu vom putea sublinia îndeajuns viziunea largă, cuprinzătoare, a istoricului, nici nu-i vom putea înfăţişa destinul uman, în amănuntele firii, dezvoltării şi acţiunilor sale. Ceea ce ne propunem, este ca, prin prezentarea sumară, evident, a faptelor vieţii sale, a activităţii sale politice şi erudite, să-i receptăm opera, în primul rînd ca deschizător de drumuri, ca expresie a unui spirit înnoitor, pentru a înţelege exact cît acopere autorul acestei vaste opere — pildă de prodigioasă risipire de preocupări — din aria gîndirii şi sensibilităţii româneşti moderne. Pentru că, o putem de pe acum declara, numeroasele şi variatele preocupări ale patriotului şi cărturarului moldovean, preocupări cu caracter enciclopedic, surprinzătoare nu numai pentru stadiul de dezvoltare a societăţii noastre, ci chiar şi pentru posibilităţile obişnuite ale Europei contemporane, sînt legate printr-un strîns raport de interdependenţă dialectică şi subsumate nevoii de a demonstra necesitatea orientării sociale, politice şi culturale a ţării sale pe făgaşul unei dezvoltări moderne. Ceea ce singularizează subliniat personalitatea domnitorului erudit Dimitrie Cantemir, în contextul culturii şi vieţii politice româneşti de la sfîrşitul secolului al XVII-lea şi începutul celui de al XVIII-lea, este, negreşit, această expresivă împletire a scrisului cu fapta, a operei ştiinţifice cu acţiunea politică pentru progresul poporului său şi dobîndirea locului meritat de acesta în istoria şi cultura lumii.

Faptele vieţii, precum şi natura şi semnificaţiile operei sale, confirmă, cum vom încerca să demonstrăm, această convingere unanimă a noastră.

Fiu al Moldovei, crescut, o vreme, în locurile şi printre vechii oameni ai acestei părţi a ţării, a căror substanţă morală a asimilat-o adînc, ca limbă, datini şi aspiraţii, Dimitrie Cantemir s-a dezvoltat în atmosfera de cultură a Bizanţului. Ajuns în metropola otomană, înlocuind ca ostatec pe fratele său Antioh, el intră într-o societate de artişti, literaţi şi oameni de ştiinţă care alcătuiau lumea învăţaţilor orientali, dar şi aristocraţia diplomatică a ambasadorilor lumii creştine. Dimitrie Cacavela, acel vestit „iatrofilozof" al vremii sale, dascălul său de la Iaşi, „plugariul care în holda minţii sale a ostenit", cum acesta singur ne-o mărturiseşte, îi imprimase, deja, viitorului luminist un mod de a gîndi mai liber, pe care „Marea Şcoală", Academia din Constantinopol, avea să i-l încurajeze şi să i-l dezvolte prin profesorii săi, mulţi din ei formaţi la Universitatea umanistă a Padovei. De la Cacavela capătă şi primele cunoştinţe în problemele filozofice pe care, în Apus, le adusese în discuţie, cu interes şi pasiune, mintea iscoditoare a lui Descartes, cunoştinţe pe care avea să i le adîncească şi lărgească tot „Marea Şcoală" de la Constantinopol, unde se învăţa, Cantemir însuşi ne-o spune, „enciclopedia filozofiei şi mai multe ştiinţe".

Spirit eclectic şi critic, în acelaşi timp, deschis oricăror idei novatoare, capabil să treacă cu uşurinţă de la contingent la universal, D. Cantemir a luat de pretutindeni pentru îmbogăţirea minţii şi lărgirea orizontului spiritual. A luat acolo, la Constantinopol, scrie N. Iorga, impresionat de puţin obişnuita-i capacitate de asimilare, „de la fiecare ce trebuia : orizont de la occidentali, imaginaţie de la răsăriteni, logică, stăpînirea frazei de la grecii antici".

Aşa s-a ridicat, prin urmare, acest om ce venea dintr-o lume ce păstra instinctul culturii strămoşeşti şi care crease, cu adaosurile elementelor împrumutate şi din răsărit şi din apus, o cultură originală, dintr-o lume care căpătase de la Polonia Renaşterii ori din atingeri cu Italia, impulsul către studii istorice după datina antichităţii şi, păstrînd toate legăturile cu firea proprie a neamului său, a devenit, din cea mai fragedă tinereţe, un învăţat, deţinător al ştiinţei occidentului ca şi al ştiinţei răsăritului musulman. Istorie, geografie, filozofie, etică, etnologie, teologie, muzică, artă, literatură, nimic nu-i rămîne străin ; în fiecare din aceste domenii îşi valorifică, bogat, darurile dobîndite, imprimînd operelor sale sensul unor creaţii de prestigiu modern. Acest „filozof între principi şi principe între filozofi", este mai mare decît monarhii luminaţi ai Europei, care i-au succedat în timp, nu numai prin valenţele gîndirii sale, ci şi prin faptul că, fără să aibă puterea şi mijloacele acestora, şi-a pus toate însuşirile în slujba intereselor colectivităţii al cărei reprezentant s-a considerat întotdeauna.

Scînteia aprinsă în anii adolescenței și tinereții sale studioase se transformă în flacără și hotărîrea de a fi altora de folos, prezidează întinsul plan de concepție al numeroaselor și impunătoarelor sale opere. Nu ne vom apropia de ele, înainte de a-i defini gîndirea filozofică și cuprinzătoarea-i concepție social-politică, de vreme ce acestea amîndouă prezidează, cum e și firesc, opera de erudiție și talent a cărturarului umanist și însuflețește acțiunile practice ale domnitorului patriot.

Ca gînditor, D. Cantemir este un om al veacului său, care păstrează încă, legături multiple cu lumea veche, dar care, în același timp, vestește toate semnele noului, ale viitorului.

Concepția despre lume a prințului moldovean, judecată în ansamblul ei, este aceea a ultimului cărturar al epocii feudale și a primului gînditor modern, din cultura noastră. Cele dintîi lucrări cu caracter filozofic ale sale pun în lumină, mai pregnant, acest fapt contradictoriu al gîndirii sale. Prima scriere, Divanul sau gîlceava înțeleptului cu lumea sau giudețul sufletului cu trupul, *scrisă în grecește și românește și tipărită, prin voința lui Antioh Vodă Cantemir, fratele său, la Iași, în 1698, este un tratat de etică, ce dezvoltă o temă veche și cunoscută, deopotrivă, stoicilor antichității și scriitorilor bizantini. Este opoziția între înțelepciune, prin care se înțelege viață morală, ortodoxă și lume, lăcașul ispitelor și al păcatului. Cît de tributar este Cantemir prin această lucrare modelelor sale, au demonstrat-o, la timpul potrivit, exegeții săi. Ceea ce ne interesează pe noi în această încercare de definire a concepției sale despre lume este, mai ales, partea de originalitate a autorului ei, unde se manifestă hotărîrea sa de a se despărți de vechi și de a-și afirma personalitatea de precursor al viitorului. Partea de originalitate a lui Cantemir se găsește în concluzia generală filozofică a operei, la care autorul ajunge prin strămutarea problemei pe plan laic, sprijinindu-se, printr-o cutezătoare libertate de spirit, într-o carte de religie ortodoxă, pe autoritatea unor interpreți necanonici ai cărților sfinte. Respingînd asceza, drept singura cale de rezolvare a gîlcevii dintre înțelept și lume, Cantemir pledează pentru prezența omului în lume, pentru înfruntarea acesteia prin luptă, pentru stăpînirea patimilor lumii. „Nu rob, ci stăpîn lumii te-au lăsat; pentru aceasta, tu pe dînsa, nu ea pe tine stăpînește“, se declară, manifest, la p. 146 a* Divanului; *și în alt loc (p. 240): „Întru această viață ca într-un război să fii păzit“. Merită să fie reținute, într-o carte românească de la sfîrșitul secolului al XVII-lea, aceste elemente de etică filozofică ce recomandă un gînditor modern, un umanist, care a crezut în om, în posibilitățile acestuia de a năzui spre perfecțiune, pentru ca, schimbîndu-se pe sine să schimbe și lumea.*

Ideea revine în cea de a doua lucrare a sa Imaginea științei sacre, *scrisă în limba latină, la Constantinopol, în 1700. Metafizică în prima ei parte, etică în cea de a doua, opera luminează tot atît de hotărît zbaterea autorului ei între mistica religioasă și datele științei. Soluțiile*

în problemele puse rămîn, într-o mare parte a lor, teologice și mistice, dar Cantemir cunoaște și pune în discuție principalele probleme ale filozofiei din vremea sa: teoria cunoașterii, teoria atomilor și a originii materiei, problema timpului, controversa între teism și deism etc. Nici un român n-a pus în discuție pînă la el aceste mari probleme de filozofie. Cantemir este un precursor în filozofia românească, iar operele sale de acest fel, cu toate limitele lor, care sînt cele ale epocii sale, alcătuiesc un moment important din evoluția gîndirii originale românești.

Promisiunea pe care o face în primele pagini ale celei de a doua lucrări, de a se lepăda de alte preocupări și de a se consacra numai științei sacre, nu și-o va respecta. Temperament de luptător, cu un orizont intelectual care este cel al unui adevărat „homo universalis de tip renascentist“, cu un optimism viguros, care nu și-a părăsit, în viața-i lipsită de îngăduință pentru el, credința în bine și adevăr, Cantemir uită curînd de „știința sacră“ pentru a poposi pe terenul științelor „profane“, spre care îl îndemna și mintea sa cercetătoare și luminile veacului al XVIII-lea.

Concepția social-politică a lui Cantemir este și ea produsul epocii sale. Ea nu poate fi înțeleasă și apreciată în afara mediului care a generat-o, în afara realităților care au imprimat deținătorului ei un anumit rost și o orientare bine determinată.

D. Cantemir a trăit într-o vreme de mare frămîntare și primejdii. Dominate de către Poartă, a cărei putere militară se afla în declin, Moldova și Țara Românească erau supuse unei apăsări în continuă creștere. Viața internă era controlată efectiv de o oligarhie boierească atotputernică, care-și subordonează puterea centrală. Exclusivismul și rapacitatea acestei boierimi determină accentuarea contradicțiilor interne, care-și găsesc expresie în mișcări și răscoale țărănești, în o generală și, adesea, eficientă opoziție a micii boierimi. Lupta dintre diversele facțiuni ale oligarhiei boierești creează o stare de nesiguranță politică, care prejudicia grav interesele țării și oferea, în același timp, multiple posibilități pentru intervențiile din afară. În asemenea condiții, lupta pentru întărirea puterii centrale reprezenta, fără îndoială, un element de progres. D. Cantemir, ca exponent al micii boierimi, care cunoștea, ca nimeni altul, geneza și consecințele acestei lupte, nu numai că va teoretiza necesitatea întăririi puterii centrale împotriva atotputerniciei boierești, dar, în scurta sa domnie (a domnit mai puțin de un an, între 1710 și 1711), va da și expresie practică acestei doctrine.

De asemenea, în epoca la care ne referim, pe plan european, se produce o schimbare esențială în raportul de forțe. Înfrîngerea din fața Vienei, din 1683, marchează evident declinul puterii otomane. Ca unul care trăise multă vreme la Constantinopol, în timpul domniei tatălui și a fratelui său, D. Cantemir cunoștea, din propria sa experiență, proporțiile acestui declin. Constatările sale, cu larg răsunet în epocă, nu se

bazau numai pe observația directă; în egală măsură, ele erau rezultatul unui îndelung și aprofundat studiu.

Austria și Rusia se afirmă ca mari puteri, disputîndu-și influența asupra Moldovei și Țării Românești, după ce prima obținuse Transilvania, în urma păcii de la Carloviț, din 1699. Rolul Poloniei, în lupta antiotomană, devine tot mai șters.

Observator atent al acestor importante mutații, D. Cantemir a înțeles, mai devreme decît mulți din contemporanii săi, necesitatea unei reevaluări a concepțiilor politice existente, găsirii unei formule noi, capabile să reflecte structura raportului de forțe pe plan internațional. Efortul de a găsi răspunsuri, care să corespundă situației interne a țării sale și în acord cu conjunctura europeană, Cantemir nu și l-a întemeiat nici o clipă pe speculații abstracte. Soluțiile, în intenția sa, trebuiau să aibă stringentă valoare practică. Ele urmau să ofere țării sale un regim politic stabil și modern, bazat pe o așezare mai rațională a raporturilor sociale. Totodată, lupta pentru eliberarea de sub stăpînirea turcească trebuia să fie orientată și adaptată în raport cu noul echilibru de forțe din sud-estul Europei. Teoretizării și aplicării în viață a acestor principii, strîns legate de existența și nevoile poporului nostru, i-a fost consacrată cea mai însemnată parte din activitatea sa.

După înfrîngerea de la Stănilești, din 1711, D. Cantemir a luat calea exilului, în Rusia. Aici a scris cele mai importante opere ale sale. Aceasta, însă, nu o va face sub influența directă a noului mediu. În noile condiții, cu materialele de care dispunea, el dă expresie, precizîndu-le, gîndurilor care-l frămîntaseră în întreaga perioadă anterioară și bunurilor spirituale dobîndite în acea perioadă.

În ansamblul ei, prin categoriile cu care operează, prin natura temelor abordate, prin implicațiile de ordin metodologic schițate, această operă amintește limpede de efervescența cărturarului enciclopedist. A încercat, de rîndul acesta, mai hotărît, în scrisul său, valorificîndu-și consecvent concepția social-politică și filozofică, să înțeleagă și să explice totul într-o perspectivă cuprinzătoare, în afara cadrului „sau matricei limitative a veacului său, impregnat, încă, în această parte răsăriteană a Europei, de tradiția culturii bizantine și post bizantine“. Din acest punct de vedere, pentru spațiul culturii naționale, opera principelui erudit, raportată la vremea sa, rămîne, cum nu o dată am subliniat, singulară, depășind, cu mult, natura și sensul oricăror preocupări cărturărești pe meleagurile noastre, pînă la acea dată.

Cea dintîi operă de o deosebită semnificație a lui D. Cantemir, care adună în miezul ei adînc și înțelesurile gîndirii autorului ei și cele ale vremurilor care i-a fost dat să trăiască, este Istoria Ieroglifică, *scrisă în 1705, la capătul unei experiențe, făcută din multă amărăciune dar și din ascuțită observare a oamenilor și moravurilor lor.*

Este o lucrare de literatură alegorică, cu caracter istoric, ce oglindește lupta între animale, adică între partidele boierești, atotputernice

în Moldova și Țara Românească. Prin mijlocirea simbolurilor — împrejurările nu-i îngăduiau să spună lucrurilor pe nume — Cantemir înfățișează istoria politică a vremii sale, o adevărată istorie secretă, în care, scriind în cifru, poate vorbi fără constrîngere. Izvor important de informații asupra epocii, opera reliefează limpede ideile social-politice ale autorului. Acesta condamnă, fără echivoc, anarhia și lipsa de scrupule a boierimii mari, abuzurile și pofta de îmbogățire a acesteia. Justifică răscoalele țăranilor ridicați „pentru slobozenie și moșii" (pămînt) și condamnă consecințele șerbiei. „Unde pravila în silă și în tărie iară nu în bună socoteală și dreptate se sprijină — consideră el — acolo nici ascultare a supușilor trebuitoare nu este".

Fără să depășească limitele sistemului feudal și ale clasei pe care o reprezenta, D. Cantemir se pronunță în favoarea unui regim autoritar și centralizat, în care puterea trebuia să aparțină domnitorului, autoritatea acestuia urmînd să fie exercitată cu dreptate și înțelegere pentru cei mulți : „A muștelor — așa cum, alegoric, erau numiți țăranii — prieteșugul și frăția, nu vrăjmășia și vecinia să poftim" se pronunță el. Conducătorul trebuie să țină seama de „șoaptele gloatelor", să nu-și clădească averea pe „sudorile săracilor". Statul „înflorește și odrăslește cînd stăpînii miluesc și ciartă cu dreptate și supușii ascultă și slujesc din dragoste".

Tot aici, în această operă, pentru prima dată, alături de indicarea modelelor statelor absolutiste, reprezentate atunci de Rusia și Austria, Cantemir vorbește de prăbușirea apropiată a Imperiului otoman, clădit pe nedreptate și silnicie.

Acțiunea politică pe care a întreprins-o în scurtul interval cînd a deținut tronul Moldovei corespunde, întru totul, cu ideile enunțate în Istoria Ieroglifică. *Această carte reprezintă, se poate spune „prefața încercării de eliberare a țării întreprinsă de domnitor, prin care el rămîne și în istoria noastră politică". Timpul și împrejurările nu i-au îngăduit să aplice în practică, în totalitatea ei, doctrina socială și politică pe care a afirmat-o, atît de precis, în lucrările sale. Nu se poate tăgădui însă că voievodul a încercat să înfăptuiască ceea ce istoricul și omul politic a preconizat. A urmărit să-și sporească autoritatea supunînd pe boierii mari, atrăgîndu-și categoriile mijlocii, favorizînd mai mult interesele țărănimii și ale populației orășenești, instituind un regim care se apropia de acel al unei monarhii absolute.*

În domeniul extern, evaluînd matur și lucid noul raport de forțe, a militat pentru eliberarea politică a țării de sub dependența turcească. S-a alăturat, fără rezerve, de timpuriu, încă, luptei împotriva Imperiului otoman. Tratatul încheiat la Luțck, cu Rusia, moment important în relațiile politice dintre cele două țări și popoare, dă expresie obiectivelor generale urmărite de politica internă și externă a domnitorului. Consfințind integritatea teritorială a statului moldovean și independența acestuia, actul prevedea instituirea domniei centralizate și ereditare

pentru familia Cantemir. El reflectă nu numai consecvența politicii domnitorului, dar, totodată și prestigiul politic al țării pe care acesta o reprezenta. Era, aceasta, încununarea unor îndelungate strădanii. Se poate spune, fără teama de a greși, că, acum, „în vîltoarea acțiunii politice, Dimitrie Cantemir a aplicat ideile principalelor sale opere, înainte de a le scrie". Experiența cumulată acum, îi va îngădui o mai largă și deplină fundamentare a concepției sale în lucrările ulterioare, ce le va redacta în timpul exilului din Rusia, lucrări care-i vor aduce consacrarea pe plan european. Evidențierea laturii social-politice a Istoriei Ieroglifice, *nu de puține ori minimalizată în istoriografia noastră mai veche, nu poate conduce la eludarea valorii ei literare. Este o operă de talent, aparținînd unui scriitor cu vaste lecturi și cunoștințe clasice și moderne, cu vădite influențe livrești dar și de literatură populară, mînuitor îndemînatec al simbolului și al portretului satiric, creator de imagini inedite și de limbă aleasă și primenită. Literatura noastră artistică își revendică, pe drept, această operă în care darurile artistice ale unui spirit, netăgăduit superior, înfloresc bogat.*

Opera lui D. Cantemir, publicată în ultima perioadă a vieții sale, valorifică mai bogat și parcă și mai explicit idei ce fuseseră afirmate cu mult mai înainte, idei strîns legate de realitățile și interesele românești. Înfrîngerea de la Stănilești nu a îndepărtat speranța în o viitoare eliberare de sub dominația Porții.

Nu putem stărui aici asupra întregii activități desfășurate de D. Cantemir în calitatea sa de sfetnic al țarului. Ne interesează, pe linia reliefării concepției social-politice și a evidențierii valorii operei sale de erudit, să ne oprim doar asupra a trei din lucrările care, bazate pe o solidă cercetare și fundamentare științifică, conturează deplin profilul savantului și caracterul militant al operei sale. Este vorba de Descrierea Moldovei, Istoria Imperiului otoman *și* Hronicul vechimii a romano-moldo-vlahilor. *Scrise, la început, în limba latină, aceste opere fac cunoscute Europei, celei culte, mai cu seamă, existența, realitățile și aspirațiile românești. Valoarea savantului și însemnătatea operei sale aduc alegerea lui D. Cantemir ca membru al Academiei din Berlin. Este primul român căruia i se conferă acest înalt titlu; prin intermediul lui, românii își fac intrarea în comunitatea culturii înalte europene, spre care au năzuit mereu.*

Descrierea Moldovei (Descriptio Moldaviae) *este alcătuită pentru savanții din Berlin — unde regele Prusiei, Frederic I, instituise o academie franco-latină, cu un „specialist pentru Orient", care nu e altul decît moldoveanul Cantemir. O scrie pentru informarea geografică, pentru cunoașterea vieții poporului, a organizației de stat și a stării lui economice. Lucrarea, adînc ancorată în realitatea internă, căreia-i dădea expresie, continuă, pe un plan mai înalt, științific, ideile și tendințele — de largă circulație în perioada anterioară — cu privire la romanitatea poporului român. În același timp, opera pune în lumină ideile sociale și*

politice ale autorului, care nu fuseseră încă pe deplin relevate pînă acum : necesitatea unui stat centralizat, înlăturarea anarhiei boierești și dezrobirea de sub dominația otomană. Cartea, așa cum s-a observat, este o adevărată profesiune de credință a lui D. Cantemir, o „ilustrare a textului tratatului de la Luțck, o justificare a acestuia“. Nicăieri, poate, tendințele acaparatoare ale boierimii și înrobirea țăranilor moldoveni — pe care-i consideră „dintre toți muncitorii de pămînt, oricîți sînt pe lume, cei mai nefericiți“ — nu sînt condamnate cu o vehemență asemănătoare. Cartea înfățișează, în măsură egală, consecințele funeste ale dominației Porții.

Analiza istorică îi îngăduie autorului să stabilească natura relațiilor cu Imperiul otoman, să definească esența suzeranității pe care o exercita acesta, să se pronunțe cu privire la vechimea independenței Moldovei, la necesitatea înfăptuirii din nou a acesteia. Cu toate că informațiile, variate și bogate, sînt valabile, mai mult, pentru epoca în care a trăit autorul, Descrierea Moldovei, *moment important în istoria culturii noastre, operă geografică și istorică de valoare, rămîne, în același timp, cea mai înaintată scriere politică, de larg orizont științific, din literatura timpului. Pentru că, în vreme ce „apusul nu dădea decît fragmente răzlețe ca în* Geografia *lui Buffier“, cunoscută, cu un veac mai tîrziu, și la noi, datorită traducerii instruitului vlădică Amfilohie, românul D. Cantemir a dat cea dintîi lucrare geografică în sensul modern, cuprinzînd alături de imaginea fizică și politică, tot ce se referea la viața poporului însuși : datini și superstiții, religie, limbă, forme de administrație și protocol, cultură a spiritului. Este — și e bine să repetăm mai des acest adevăr — o întreagă „enciclopedie națională“, sub învelișul unui studiu de geografie, realizat de un învățat patriot.*

Dacă în perspectiva istoriei Descrierea Moldovei *rămîne cea mai interesantă, bogată în idei și, deci, caracterizantă scriere a lui D. Cantemir, cea mai mare faimă în epocă, și mult după aceea, a avut-o* Istoria creșterii și descreșterii Imperiului otoman (Incrementa atque decrementa aulae othomanicae). *Această scriere i-a conferit autorului ei calitatea de istoric european. Sub raportul concepției și al viziunii, faza pe care o reprezentase, cu atîta strălucire, Miron Costin, este depășită. D. Cantemir face aici operă de istoric, de adevărată știință, folosind metoda critică și abordînd un cîmp de cercetare cu mult mai larg. Alături de istoria politică, el descrie instituțiile, cultura, filozofia, organizarea socială ș.a. Scopul lucrării nu a fost numai pur informativ, ci și acela de a denunța realitatea asupririi turcești, primejdia ce o reprezintă Poarta pentru libertatea popoarelor din această parte a lumii. Multiplicitatea fenomenelor și datelor istorice înfățișate este judecată de autor în devenirea lor, în perspectiva evoluției lor. Măreția și decadența Imperiului otoman i-a întărit, încă o dată, convingerea că drumul în dezvoltarea realităților istorice este unul sinuos și că acestea se cuvin judecate și apreciate sub semnul mișcării continue. Desfășurarea*

ulterioară a evenimentelor a confirmat teza aceasta modernă în înțelegerea ciclului istoric, cu circulație în epocă, teză care va fi susținută, mai tîrziu, de alți mulți istorici-filozofi ai lumii.

Hronicul vechimii a romano-moldo-vlahilor, *ultima și cea mai erudită dintre cărțile savantului, reprezintă, pentru epocă, opera cea mai cuprinzătoare și importantă a lui D. Cantemir. Ea trebuia să fie și, în parte, este, „prima istorie critică și sintetică a tuturor românilor, considerați în unitatea lor etnică". Autorul, așa cum am mai constatat, realizează o legătură strînsă dintre istoriografia anterioară, reprezentată prin Gr. Ureche și M. Costin și cea ulterioară, căreia-i vor da expresie, în alte condiții, reprezentanții* Școlii ardelene *și alcătuitorii* Supplexului.

Scriind-o în limba latină, pentru informarea lumii științifice cu privire la poporul său — într-o formă prescurtată (Historia Moldo-Vlahica) *— D. Cantemir va da o formă dezvoltată versiunii românești. Tălmăcind-o în limba română, el afirmă, încă de la început, caracterul patriotic, militant al operei sale: „Însă acestea toate — consemnează el — fiind de noi în limba latinească scrise și alcătuite, socotit-am că cu strîmbătate, încă și cu păcat va fi, de lucrurile noastre deciia înainte mai mult streinii decît ai noștri să știe. De care lucru acmu de iznoavă osteninţă luînd, din limba latinească iarăși pre cea a noastră româniască le prefacem. Slujască-să dară cu ostenințele noastre niamul moldovenesc și cantr-o oglindă curată chipul și statul, bătrînețile și cinstea neamului său privindu-și, îl sfătuesc...".*

În Hronic, *se manifestă, din nou, ca un istoric modern, utilizînd, cu pricepere, mijloacele de investigație științifică și critica izvoarelor. Demonstrarea romanității, continuității și unității românilor pe teritoriul vechii Dacii, Cantemir o face, nu pentru satisfacerea unei curiozități abstracte, pur științifice, ci în strînsă legătură cu realitățile sociale și politice. Întreaga argumentare este pusă în serviciul patriei al cărei reprezentant, pe drept, se consideră. Trecutul, socoate istoricul, trebuie să constituie pildă și îndemn pentru istoria prezentă. Moldovenii, privind în trecut, remarcă D. Cantemir, „nu în trudele și sîngele moșilor i strămoșilor săi să se mîndrească, ce în ce au scăzut din calea vredniciei chiar (clar) înțelegînd urma și bărbăția lor rîvnind, lipsele să-și plinească și să-și aducă amente că precum odată așea și acum tot aciia bărbați sînt, carii cu multul mai cu fericire au ținut cinsteși a muri, decît cu chip de cinste și de bărbăția lor, nevolnic a trăi".*

Titlul detaliat al versiunii românești a Hronicului, *un adevărat program, reflectă veridic concepția ce l-a călăuzit pe autor:* „Hronicon a toată Țara Românească, care apoi s-a împărțit în Moldova, Muntenească și Ardealul din descălecatul ei de la Traian împăratul Rîmului; așijderea pentru numele carele au avut odată și carele are acmu și pentru romanii care de atuncea într-însa așezîndu-se, într-aceeași și pînă acmu lăcuesc".

Ilustrînd unitatea politică *inițială a românilor, Cantemir urmărește, îndeosebi, să dovedească continuitatea elementului roman la nord de Dunăre. Deși este adeptul teoriei purității romane, el accentuează că romanizarea nu este un fenomen de rasă, ci unul de cultură. Noblețea neamului românesc el o desprinde nu din faptul că acesta se trage din cuceritorii romani, ci din făuritorii unei mari civilizații. Apropiindu-se de concepția modernă, istoricul subliniază legătura băștinașilor cu pămîntul, faptul că, în timpul migrațiilor, aceștia au stat mereu pe locurile lor. Adăpostirea în munți reprezenta doar o acțiune temporară.*

În introducere, Hronicul *reliefează, în egală măsură, lupta eroică a românilor împotriva invaziei turcești, luptă care a asigurat liniștea și securitatea Europei. De mare și mereu actuală valoare istorică, ideile* Hronicului *dezvăluie înaltul simț al responsabilității ce-l anima pe patriot. Și aici, ca și în întreaga sa operă, se manifestă tendința de a integra istoria poporului său în cuprinsul istoriei universale, pentru a-i descifra, mai deplin, sensul. Această perspectivă integratoare în care înfățișează faptele, prin care Cantemir depășește mult cadrul îngust al încercărilor cronicărești, constituie un început pe care istoriografia modernă românească îl va continua, desăvîrșindu-l. Dar, raportarea unor fragmente de istorie națională la contextul istoriei universale nu este numai un principiu metodologic, atitudinea unui istoric în adevăratul sens al termenului; este și fapta unui patriot. Înaintea lui N. Bălcescu, Cantemir urmărește să demonstreze că, de-a lungul unei istorii lipsită de stabilitatea necesară marilor înfăptuiri, țările române, din acel prag al continentului unde se aflau, și-au apărat nu numai propria ființă și independență, ci au slujit ca o pavăză Europei, pentru înflorirea civilizației și culturii acesteia. În numele acelei interdependențe și solidarități a vieții europene, de care noi am fost mereu conștienți, patriotul cărturar găsește nimerit să amintească Europei civilizate că are o datorie de îndeplinit față de viteazul popor de la Dunăre. Semnificația morală a acestei drepte și lucide aprecieri a trecutului istoric nu mai are nevoie de nici un adaos comentator din partea noastră.*

Istoric și om politic remarcabil, literat și filozof, cu o cultură enciclopedică, rod al unei minți geniale, Dimitrie Cantemir este, așadar, un exemplu de patriotism militant. Opera sa, integrată organic în cultura noastră, „cu rădăcini în trecut și prelungiri în viitor“, este pusă în slujba intereselor poporului său, pe care l-a dorit demn și independent. Citind-o și studiind-o, dobîndim conștiința de a fi dat lumii pe unul din cei mai mari învățați ai ei. Existența cărturarului moldovean este o mărturie a vocației intelectuale a poporului nostru. Pe urmele lui, lăsate în atîtea domenii de mintea-i cuprinzătoare, au putut păși, în generațiile următoare, mereu alte spirite îndrăznețe și fecunde. Efortul nostru contemporan de cultură se desfășoară în cadrele lărgite pentru posteritate de D. Cantemir. Să recunoaștem, fără osteneală, acest adevăr și să-l cinstim totdeauna pe măsura lui.

GH. PLATON

CONTRIBUŢIA LUI DIMITRIE CANTEMIR LA DEZVOLTAREA ISTORIOGRAFIEI ROMÂNEŞTI

DE

V. CRISTIAN

În multilaterala activitate cărturărească a lui Dimitrie Cantemir, preocupările istoriografice ocupă, faptul nu mai trebuie demonstrat, locul cel mai important. A fost deci firesc ca ele să atragă în repetate rînduri atenţia cercetătorilor, fie în cadrul unor lucrări de ansamblu, fie în studii speciale [1]. Fapt surprinzător însă : cu tot primatul ei evident, această latură a activităţii sale nu a constituit încă obiectul unei cercetări monografice, singura manieră capabilă să îmbine analiza detaliată, exhaustivă, cu o amplă privire de ansamblu a unei opere ce ridică atît de numeroase probleme cum este aceea a lui Cantemir. Oricîte virtuţi ar avea un capitol sau un articol — şi nu aceasta este pretenţia noastră pentru modestele rînduri care urmează — este de la sine înţeles că el nu va putea oferi decît o privire generală sau preciza anumite detalii. Abordînd acest aspect, o facem deci cu sentimentul imposibilităţii de a da, într-un asemenea cadru, altceva decît o simplă trecere în revistă a cîtorva dintre importantele chestiuni pe care le comportă opera sa istorică, încercînd să subliniem locul pe care îl ocupă ea în dezvoltarea istoriografiei noastre.

O primă chestiune care se ridică, în mod logic, este aceea a genezei activităţii istoriografice a lui Cantemir. Problema prezintă, în orice caz, un deosebit interes ; importanţa ei este cu atît mai mare în condi-

[1] O bibliografie a problemei la P. P. Panaitescu, *Dimitrie Cantemir. Viaţa şi opera*, Editura Academiei R.P.R., 1958, p. 261 şi urm. Dintre lucrările apărute ulterior amintim Dan Bădărău, *Filozofia lui Dimitrie Cantemir*, Editura Academiei R.P.R., 1964 ; *Istoria literaturii române*, vol. I, Editura Academiei R.S.R., 1964 ; Al. Piru, *Istoria literaturii române*, ed. a 3-a, Editura didactică şi pedagogică, 1970 ; Mihail Guboglu, *Dimitrie Cantemir orientalist*, „Studia et acta orientalia", III (1961), p. 129—160 ; Petru Vaida, *Dimitrie Cantemir şi umanismul*, Bucureşti, Editura Minerva, 1972.

țiile din jurul anului 1700, cînd istoriografia nu este încă un rezultat al unei specializări, ci este practicată de oameni care, în general, au preocupări multiple, exemplul lui Cantemir fiind cel mai revelator pentru cultura noastră din această perioadă. Firește, ne interesează aici împrejurările în care a trăit și s-a format cărturarul, precum și modul în care s-au reflectat asupra operei sale istorice; nu putem omite însă că el se integrează organic — superficialitatea unor mai vechi păreri, susținînd contrariul a fost pe deplin dovedită — în cultura noastră. Activitatea sa istoriografică reprezintă o continuare și, în același timp, o dezvoltare a unor tendințe afirmate anterior [2]. Am considerat deci necesar ca, înainte de a ne referi la opera istorică a lui Cantemir, să aruncăm o privire generală asupra scrisului istoric românesc de pînă atunci, pentru a putea mai lesne sesiza în ce măsură cărturarul continuă o tradiție și, pe de altă parte, se manifestă ca un inovator.

O primă constatare pe care trebuie să o facem în legătură cu această chestiune este aceea că scrisul istoric ocupă principalul loc între manifestările spirituale laice de la noi, încă din momentul apariției acestora, loc pe care îl păstrează multă vreme și după Cantemir. Faptul era observat încă de Mihail Kogălniceanu atunci cînd arăta că „istoria, îndeosebi, a fost munca de predilecție a românilor“ [3]. Această predilecție pentru istorie se explică prin istoria însăși a românilor. Plasați într-o zonă care a constituit o importantă etapă în calea popoarelor migratoare, iar mai apoi o țintă a expansiunii marilor puteri vecine, divizați prin granițe artificiale, românii au trebuit să ducă o continuă luptă pentru păstrarea independenței sau autonomiei lor, luptă care nu a avut întotdeauna aceeași intensitate și ale cărei rezultate au fost variabile, dar care a constituit o permanență istorică și, pe de altă parte, însăși rațiunea existenței lor ca popor. Cultivarea istoriei, cunoașterea ei a apărut, astfel, nu numai ca un act de mîndrie față de faptele cele mai strălucite ale înaintașilor, ci ca fiind asociată de însăși păstrarea existenței statale și a neamului. Izvorîtă din asemenea necesități, istoriografia trebuia, în mod firesc, să ocupe un loc preponderent în viața noastră spirituală, chiar cînd, ulterior, acțiunea ei s-a îmbinat tot mai strîns cu aceea exercitată de alte ramuri ale acesteia.

Pornind de aici, o a doua constatare ce se impune este aceea privind caracterul angajat, militant, al scrierilor istorice. Este adevărat, trăsătura nu apare cu aceeași intensitate în cazul fiecăreia din ele; într-o mai mică sau mai mare măsură, ea este însă constantă. A contribuit aici nu numai situația generală amintită, ci și modul în care a evoluat viața internă a Principatelor, disputele politice ale categoriilor conducătoare, pe care istoria a fost chemată, în anumite cazuri, să le

[2] P. P. Panaitescu, *Op. cit.*, p. 21 și urm.

[3] M. Kogălniceanu, *Fragments tirés des chroniques moldaves et valaques*, t. I, Jassi, 1845, p. VII.

sprijine cu autoritatea ei. Situaţia a întărit tendinţa întrebuinţării scrisului istoric în scopuri utilitare, tendinţa obţinerii, şi prin ajutorul său, a unor rezultate concrete.

În legătură cu această chestiune, se impune încă o observaţie. Importanţa pe care o are istoria în acţiunea politică internă sau externă a determinat ca ea să fie cultivată, în general, de importante personalităţi ale vieţii publice sau scrisă din dispoziţia acestora. Caracterul angajat al scrierilor istorice apare, astfel, şi mai pregnant, activitatea istoricului şi cea a omului politic îmbinîndu-se într-o acţiune unitară. Este situaţia care l-a determinat pe acelaşi Kogălniceanu să vorbească, referindu-se la primele veacuri ale istoriografiei române, de acei oameni care „într-o mînă ţineau sabia spre apărarea patriei, iar în cealaltă condeiul spre a scrie măreţele lor fapte“ [4]. Din aceleaşi motive, istoriografia are acum un caracter preponderent politic, situaţie impusă şi de concepţia generală a vremii.

Trăsăturile amintite, deşi cu unele deosebiri de grad, caracterizează evoluţia întregii noastre istoriografii de pînă la Cantemir, putîndu-se vorbi, deci, de o evidentă continuitate a ei. Aceasta nu înseamnă, fireşte, o dezvoltare liniară. Diferiţii cărturari pornesc de la rezultate şi orientări anterioare, dar nu se limitează la acestea, ci le îmbunătăţesc, atît sub raportul metodei, cît şi al concepţiei. Se poate vorbi deci de o evoluţie ascendentă a istoriografiei noastre din această perioadă, care a pregătit momentul de apogeu reprezentat, tocmai, de Dimitrie Cantemir.

Sub acest raport, faza cronicărească propriu-zisă prezintă, evident, o mai mică importanţă. Ea nu poate fi totuşi neglijată. Mai întîi, primele anale, cu toată valoarea lor redusă, au constituit o treaptă necesară în dezvoltarea istoriografiei [5]. Apoi, deşi nivelul scăzut este caracteristic tuturor cronicilor redactate în slavonă din secolul XV—XVI, se constată, totuşi, o anumită evoluţie. Cronica lui Macarie a fost considerată de o valoare redusă datorită retorismului său, influenţat de modelul străin, ca şi poziţiei oficiale a autorului [6]. Să notăm însă că, sub raportul propriu-zis al istoriografiei, scrierea episcopului de Roman prezintă un evident progres faţă de letopiseţele anonime anterioare [7]; nu numai că autorul ni se prezintă şi explică împrejurările datorită cărora a ajuns la scrierea cronicii, dar el preţuieşte munca predecesorilor săi şi justifică necesitatea consemnării faptelor istorice [8]. Prin aceste elemente, ca şi printr-o concepţie şi prezentare mai largă, cronica lui

---

[4] I d e m, *Opere,* I, ed. A. Oţetea, Bucureşti, 1946, p. 613.

[5] Pompiliu T e o d o r, *Evoluţia gîndirii istorice româneşti,* Editura Dacia, 1970, p. XI—XII.

[6] P. P. P a n a i t e s c u, în *Cronicile slavo-române din sec. XV—XVI,* Editura Academiei R.P.R., 1959, p. 76.

[7] Pompiliu T e o d o r, *Op. cit.,* p. XVI—XVII.

[8] *Cronicile slavo-române din sec. XV—XVI,* p. 90.

Macarie constituie un progres al scrisului istoric la noi, chiar dacă cei care îl vor continua, Eftimie și Azarie, se plasează la un nivel evident inferior.

În legătură cu această fază, trebuie să avem în vedere faptul că primele cronici, redactate din dispoziție oficială, urmăreau întărirea poziției domnului, prin sublinierea faptelor sale, atît pe plan intern, în fața opoziției boierești cît și pe plan extern, prin întărirea prestigiului pe care i-l confereau aceste fapte [9]; să ne gîndim de pildă, la traducerile efectuate în timpul lui Ștefan cel Mare și Mihai Viteazul. Pe de altă parte, nu putem neglija faptul că apariția scrisului istoric românesc este legată de existența unor formațiuni statale proprii, condiție care, în împrejurările de atunci, apărea ca indispensabilă în acest sens. Este motivul pentru care, pînă tîrziu în secolul al XVIII-lea, istoriografia română își are centrul în Principate, gînditorii de aici fiind aceia care au dat un prim impuls în direcția făuririi unei istoriografii române moderne.

Un început în această privință este realizat de cărturarii din secolul al XVII-lea, Grigore Ureche și Miron Costin, numiți atît de frecvent și de impropriu cronicari. Scrierile lor, mai ales ale ultimului, sînt, evident, opera unor istorici, nu a unor simpli analiști care se limitează la o înregistrare a faptelor, imediat după producerea lor. Chiar dacă există o deosebire de nivel, care îl avantajează net pe Miron Costin, opera ambilor cărturari este aceea a unor oameni culți, care preiau influențe umaniste adaptîndu-le împrejurărilor din țara lor, apelează la mai multe izvoare, interne și străine, operînd o selecție în alegerea informațiilor, pe care le supun, cu limitele inerente vremii, metodei critice și le interpretează în funcție de concepțiile lor politice, încercînd să dea lucrări de sinteză asupra istoriei Moldovei, privită, însă, și în raporturile ei cu celelalte regiuni locuite de români [10]. Să subliniem, apoi, că cei doi acordă o înaltă menire scrierii istoriei, în spiritul anticului dicton *Historia — magistra vitae*, cunoașterea ei reprezentînd, pentru Ureche, o condiție a existenței umane însăși. Opera sa nu este însă o simplă rememorare a faptelor trecute, întreprinsă în scopul luminării contemporanilor și urmașilor. Prezentîndu-le, el ia atitudine, în același timp, față de ele. Reprezentant al noii boierimi, Ureche se pronunță împotriva tendințelor absolutiste ale domniei și a abuzurilor care decurg de aici [11]. În mod deosebit, reținem adversitatea față de Poarta otomană. Dată fiind concepția sa despre scrierea istoriei, încercarea de a descifra cauzele înfrîngerii forțelor antiotomane, ca și glorificarea unor fapte de arme apar ca sugestii pentru direcțiile unei acțiuni menite să

---

[9] *Ibidem*, p. 18.

[10] Pompiliu T e o d o r, *Op. cit.*, p. XVIII și urm.

[11] P. P. P a n a i t e s c u, *Introducere* la Grigore U r e c h e, *Letopisețul Țării Moldovei*, E.S.P.L.A., 1955, p. 9 și urm.

înlăture dominaţia Porţii [12]. Nu putem, de asemenea, să nu remarcăm că, deşi se ocupă de istoria Moldovei de la întemeierea ei, Ureche consideră necesar să-şi înceapă letopiseţul prin a afirma originea latină a poporului român şi a limbii sale, punînd, astfel, bazele unei tradiţii atît de bogată, ulterior, în consecinţe.

În această privinţă, un pas deosebit de important a fost realizat foarte curînd de Miron Costin. Deosebit de revelator pentru concepţia sa este faptul că el a intenţionat să scrie „*letopiseţul* — termenul adecvat ar fi fost acela de istorie, dar să nu uităm că ne aflăm în secolul al XVII-lea — *Ţării noastre Moldovii din descălecatul ei cel dintîi, carele au fost de Traian împăratul*“ [13], intenţie a cărei valoare este evidentă prin ea însăşi, dar care nu a putut fi realizată datorită dificilelor împrejurări în care a trăit [14]. Chiar realizată parţial, prin *De neamul moldovenilor*, ea prezintă o deosebită importanţă, scrierea putînd fi considerată „manifestul şcolii istorice umaniste româneşti“ [15]. Relevarea originii latine a neamului său nu este însă o simplă reflectare a unor tendinţe umaniste; prin ea, Miron Costin urmăreşte dezvoltarea mîndriei etnice a compatrioţilor săi. „Caută-te dară acum cetitoriule — spune cu mîndrie cărturarul, ca o concluzie practică a demonstraţiei sale — ca într-o oglindă şi te priveşte de unde eşti, lepădînd de la tine toate celelalte basne, cîte unii au însemnat de tine, din neştiinţă rătăciţi, alţii din zavistie, care din neamuri în lume n-au lipsit niciodată, alţii din buiguite scripturi şi deşarte“ [16]. Respingerea unor aserţiuni răuvoitoare apărea de la sine înţeleasă, combaterea „basnelor“ lui Simion Dascălul fiind la baza altei tradiţii a istoriografiei noastre, aceea care constă în respingerea constantă, perseverentă a tuturor tezelor care, dintr-un motiv sau altul, încercau să conteste latinitatea românilor.

Ideea romanităţii îl conduce pe Miron Costin la argumentarea altor două idei, asupra cărora trebuia să se revină ulterior atît de frecvent, acelea privind unitatea românilor şi continuitatea lor în Dacia. Primul dintre istoricii noştri, el arată că retragerea romană nu a putut fi decît o retragere parţială, doar cei din categoriile superioare trecînd Dunărea; ceilalţi au rămas aici şi dacă în timpul migraţiilor au fost nevoiţi să se retragă, temporar, în munţi — o nouă idee care se va bucura de largă răspîndire, ea întîlnindu-se pînă la Xenopol — s-au reîntors apoi la vechile locuri. Formarea Moldovei şi a Ţării Româneşti printr-un descălecat apare, astfel, nu ca ocuparea unor teritorii pustii, ci ca reocuparea vechilor posesiuni.

---

12 *Ibidem*, p. 12 şi urm.

13 Miron Costin, *Opere*, ed. P. P. Panaitescu, E.S.P.L.A., 1958, p. 158.

14 *Ibidem*.

15 P. P. Panaitescu, în *Introduction à l'historiographie roumaine jusqu'en 1918*, Bucureşti, 1964, p. 20.

16 Miron Costin, *Op. cit.*, p. 247.

În sfîrşit, nu putem omite nici atitudinea antiotomană a operei lui Miron Costin, atitudine în concordanţă, dealtfel, cu unele manifestări practice ale sale [17]. Patriotismul său nu-l conduce însă la ideea posibilităţii eliberării prin forţe proprii. Repetatele eşecuri anterioare îi inspiră lui Miron Costin credinţa că înlăturarea dominaţiei otomane nu poate fi realizată decît prin ajutor străin, în speţă cel al Poloniei. Ceea ce atrage atenţia, din punctul nostru de vedere, este faptul că Miron Costin a încercat să folosească în această privinţă şi ajutorul istoriei, cum o dovedesc *Poema polonă* şi *Cronica polonă,* pledoarii pentru nobleţea originii românilor şi pentru justificarea aspiraţiilor lor. Era pentru prima dată cînd istoria era întrebuinţată în scopul creării unei atitudini favorabile românilor în străinătate, ca şi pentru o eventuală obţinere a sprijinului acesteia, procedeu mult utilizat ulterior.

Am insistat asupra acestor elemente, întrucît ele sînt strîns legate de orientarea operei istorice a lui Dimitrie Cantemir. Fireşte, se poate face o apropiere între aceasta şi *Istoria* stolnicului Constantin Cantacuzino, pe care însă nu a cunoscut-o [18], sau cu preocupările lui Nicolae Costin ; esenţiale rămîn însă direcţiile imprimate de Grigore Ureche şi, mai ales, de Miron Costin, ale căror scrieri sînt binecunoscute de Cantemir. Ele s-au bucurat de o mare autoritate şi au constituit o lectură favorită a moldovenilor culţi, aşa cum o sugerează copiile relativ numeroase ; o dovadă care ne interesează direct este şi informaţia potrivit căreia una din îndeletnicirile favorite ale familiei Cantemir era lectura pe care învăţatul fiu o făcea tatălui său neştiutor de carte, din vechile cronici ale ţării [19]. Fireşte, aceasta nu înseamnă o pregătire propriu-zisă, dar contactul timpuriu cu scrierile istorice nu putea rămîne fără urme. Orientarea operei lui Cantemir o dovedeşte.

Aplecarea sa spre cercetarea trecutului a fost accentuată şi de studiile efectuate, mai puţin de acelea cu Ieremia Cacavela, sub imboldul căruia ucenicul se va îndrepta spre alte domenii, mai mult de cele realizate la Academia Patriarhiei din Constantinopole, unii dintre profesorii de aici avînd şi preocupări istorice. În acelaşi timp, studiile i-au oferit cultura necesară istoricului, ca şi cunoaşterea unor limbi străine, instrument indispensabil, mai ales în cazul nostru, în care, datorită unor cunoscute împrejurări, informaţiile trebuiau culese, în mare parte, din scriitori străini mai vechi sau mai noi. În această privinţă, un rol însemnat l-a avut îndelungata sa şedere la Constantinopole, unde şi-a însuşit limbile orientale — turca, araba, persana —, Cantemir fiind primul şi, multă vreme, singurul dintre istoricii noştri care le-a cunoscut. Faptul a avut importante consecinţe sub raportul informaţiei, dar nu numai atît. Cantemir a putut veni în contact cu vechi culturi,

---

[17] I. Neculce, *Letopiseţul Ţării Moldovei,* ed. I. Iordan, E.S.P.L.A., 1956, p. 134, 160.

[18] P. P. Panaitescu, *Dimitrie Cantemir,* p. 25.

[19] Dimitrie Cantemir, *Viaţa lui Constantin Cantemir,* Bucureşti, 1967, p. 121.

necunoscute sau cunoscute doar superficial istoricilor europeni ai vremii, ceea ce a contribuit la lărgirea substanţială a orizontului său ; să ne gîndim, de exemplu, că, pentru lumea orientală, cultura persană a reprezentat multă vreme cam ceea ce a fost cultura franceză pentru Europa. Or, în culturile orientale există o deosebită preţuire pentru trecut, fapt care nu a rămas fără influenţe asupra lui Cantemir, după cum trebuie să avem în vedere şi contactul său cu cultura occidentală, datorat şi legăturilor cu ambasadele străine, mai ales cu aceea a Franţei.

La rîndul ei, şederea în Rusia l-a pus în contact cu o civilizaţie în plin efort de modernizare ceea ce s-a reflectat şi în domeniul culturii care, şi cu ajutorul străinilor, încearcă să se apropie de nivelul aceleia occidentale. Pentru dezvoltarea ei, au fost create condiţii mai favorabile, de care a putut profita şi fostul domnitor. Dealtfel, şi în Rusia există importante preocupări pentru istorie. Acestea sînt mai vechi, dar ele capătă o nouă orientare în vremea lui Petru cel Mare, pasionat, în limitele în care obligaţiile i-o îngăduiau, de cunoaşterea trecutului. Ţarul considera istoria ca un mijloc de a-şi însuşi arta practică a guvernării, ceea ce, printre altele, l-a determinat să ordone traducerea istoriei universale a celebrului jurist german Pufendorf şi să iniţieze cercetări istorice şi arheologice asupra popoarelor din Rusia [20].

Aproape în permanenţă deci, Cantemir a trăit într-un mediu favorabil preocupărilor istorice, pentru care şi-a asigurat şi o pregătire pe care, raportată la condiţiile de atunci, o putem numi excelentă. În această privinţă, trebuie să mai avem în vedere, însă, un element. Fiu de domn, Cantemir a venit de timpuriu în contact cu importantele probleme ale politicii de stat ; cunoaşterea acesteia a devenit şi mai bună în perioada şederii la Constantinopole, cînd a desfăşurat el însuşi o bogată activitate diplomatică, după cum, datorită legăturilor pe care şi le creează, a putut cunoaşte bine politica otomană, ca şi, direct uneori, vicisitudinile militare ale Porţii. Mai ales însă, trebuie să avem în vedere domnia sa care, deşi scurtă, a influenţat considerabil orientarea operei sale istorice, după cum nu putem omite legăturile şi interesul său concret pentru Ţara Românească. Cantemir era, astfel, nu numai un cărturar cu o largă şi temeinică pregătire, ci şi un om cu un *vast orizont politic, diplomatic şi militar*, avînd, deci, o experienţă care se dovedise întotdeauna favorabilă istoricului. Se poate spune chiar că, sub acest raport, el constituie una din puţinele excepţii pe care ni le oferă istoria istoriografiei europene.

Dispunînd, astfel, de o pregătire multilaterală pentru activitatea istoriografică, asociată de remarcabile calităţi intelectuale, fără care opera sa ar fi de neconceput, Cantemir s-a afirmat în acest domeniu în ultimul deceniu al vieţii sale. Faptul nu poate surprinde ; în general, munca istoricului într-o perioadă în care exista o specializare (şi cărtu-

---

20 P. P. Panaitescu, *Dimitrie Cantemir*, p. 123—124.

rarul însuşi critică specializarea, într-o interesantă enumerare în care istoria apare alături de basme[21], ceea ce ne face să ne gîndim la cunoscuta definiţie a lui Voltaire) nu putea fi un apanaj al tinereţii. Munca de informare cere un timp îndelungat, după cum experienţa necesară aprecierii faptelor trecutului nu poate fi acumulată decît cu vîrsta. Exemplul cărturarilor, români sau străini, de pînă la Cantemir, o dovedeşte. Constatarea trebuie avută în vedere şi atunci cînd facem o apreciere generală a operei sale, între etapele căreia nu putem vorbi de o diferenţiere decît în măsura în care aceasta a fost impusă de treptata maturizare a cărturarului.

Dealtfel, interesul şi preţuirea pentru istorie apar de timpuriu la Cantemir. Într-un pasaj cu caracter autobiografic din *Metafizica*, el arată că „adesea mă încercam cu osîrdie să pictez icoanele ale diferitelor întîmplări [...] readuceam în memorie secolele scurse [...] portretele zeilor, eroilor, principilor sau împăraţilor renumiţi, de asemenea faimoasele fapte ale războaielor, ale păcii“[22]. La fel, prima sa lucrare, *Divanul*, ne dezvăluie pe cititorul unor istorici antici ca Plutarh, Tacitus, Quintus Curtius sau al lui Miron Costin ; tot aici el ne apare ca preţuitorul rolului de învăţătoare a istoriei, în cunoscuta întrebare : „dară nu ai istoriile cetit, nici ai cronicele cercat, ca să ştii şi să înveţi ?“[23]

Sub acest raport, un moment important îl constituie *Istoria ieroglifică*. Este adevărat, scrierea are un caracter mixt, şovăind între istorie, filozofie şi literatură alegorică[24]. Chiar astfel însă, Cantemir se arată preocupat de evoluţia evenimentelor contemporane, asupra cărora va reveni şi în scrierile de mai tîrziu. S-ar putea afirma că „*Istoria ieroglifică* este un capitol de istorie contemporană travestită“[25]. Să mai notăm apoi faptul că scrierea dezvăluie, deja, multe din ideile pe care Cantemir le va dezvolta ulterior.

Ca istoric, cărturarul rămîne însă legat de cele trei lucrări de bază ale sale, *Descrierea Moldovei, Istoria Imperiului otoman* şi *Hronicul vechimii a romano-moldo-vlahilor*. Este adevărat, prima din ele are mai mult un caracter geografic ; în concepţia lui Cantemir însă, ca şi în aceea a contemporanilor, geografia era strîns legată de istorie. Pentru a putea înţelege o situaţie politică din momentul respectiv, era necesar să se explice cum s-a ajuns la ea. Dealtfel, titlul complet al lucrării este *Descriptio antiqui et hodierni status Moldaviae*. Scrierea, în care sînt utilizate şi informaţii ale istoricilor antici, bizantini, poloni, ruşi, occidentali[26] cuprinde importante paragrafe istoriografice, în care

---

[21] Dan B ă d ă r ă u, *Op. cit.*, p. 335.
[22] Apud P. P. P a n a i t e s c u, *Op. cit.*, p. 40.
[23] *Ibidem*, p. 48—49.
[24] *Ibidem*, p. 75.
[25] *Istoria literaturii române*, I, p. 617.
[26] P. P. P a n a i t e s c u, *Op. cit.*, p. 151 şi urm.

sînt precizate concepţiile lui Cantemir asupra istoriei Moldovei. Asupra lor vom reveni ; să menţionăm numai că multe informaţii de aici se regăsesc în *Hronic*, ca şi în *Istoria Imperiului otoman.*

Această din urmă lucrare, tradusă în trei limbi de circulaţie [27] este aceea care a asigurat, mai ales, prestigiul european al lui Dimitrie Cantemir, considerat, pe bună dreptate, ca o autoritate în materie de istorie otomană pînă la Hammer, asupra nedreptelor critici ale căruia nu mai este cazul să revenim, ele dovedind o evidentă neînţelegere a caracterului de permanentă perfectibilitate a cercetării ştiinţifice. În acelaşi timp, ea este prima scriere originală de istorie universală datorată unui român. Aceste elemente au determinat ca ea să fie bine cunoscută astăzi [28] ; în acelaşi timp, forma şi conţinutul lucrării au dat naştere la numeroase discuţii în jurul ei. Reluarea tuturor complexelor probleme pe care le ridică *Istoria otomană* nu este, fireşte, posibilă în restrînsul cadru de faţă ; dealtfel, puţinătatea informaţiilor în anumite privinţe face ca, uneori, concluzia certă să trebuiască înlocuită cu simpla ipoteză. Ne vom mărgini deci la cîteva constatări în legătură cu problemele cele mai dezbătute.

Prima dintre ele se referă la momentul redactării *Istoriei.* Privită în legătură cu evoluţia politică a lui Cantemir, problema prezintă o deosebită însemnătate. În ultimă instanţă, Cantemir a dat o lucrare cu un evident caracter politic, dar aceasta era şi un act de cultură. Lucrarea a fost terminată în Rusia, dar ea nu trebuie judecată numai prin prisma formei finale. O scriere de asemenea proporţii nu putea fi realizată decît într-un răstimp mai îndelungat. În această privinţă, revelator ni se pare un fapt. În momentul în care Cantemir îşi exprima adeziunea de a deveni membru al Academiei din Berlin, aceasta este înştiinţată că „el ar avea o istorie completă a împăraţilor turci cu portretele lor, pe care, tradusă în latineşte, ar vrea să o editeze cu observaţii scurte“ [29]. Comunicarea este făcută Societăţii la 31 mai 1714, ceea ce presupune că adeziunea lui Cantemir a fost exprimată la începutul acestui an. Dacă am admite că scrierea a fost complet redactată în Rusia, aceasta a trebuit să se realizeze în 1712—1713, deci tocmai într-o perioadă, scurtă (în care fostul domnitor era încă viu preocupat de recăpătarea scaunului Moldovei), în care a trebuit să locuiască mai întîi la Harkov, apoi la Moscova, fiind nevoit să se ocupe de organizarea noii sale gospodării şi a suferit şi pierderea primei soţii. Este greu de pre-

---

27 *History of the Growth and Decady of the Othman Empire*, London, 1734 (o a doua ediţie engleză a apărut în 1756) ; *L'Histoire de l'Empire othoman*, Paris, 1743 ; *Geschichte des Osmanischen Reiches*, Hamburg, 1745.

28 M. Guboglu, *Dimitrie Cantemir şi Istoria Imperiului otoman*, „Studii şi articole de istorie“, II (1957), p 179—208 ; P. P. Panaitescu, *Dimitrie Cantemir*, p. 167—188.

29 Emil Pop, *Dimitrie Cantemir şi Academia din Berlin*, „Studii“, XXII (1969), p. 828.

supus că el şi-a putut redacta lucrarea tocmai în aceste împrejurări, chiar dacă notele ei au fost amplificate după 1714. Înclinăm, de aceea, să credem că redactarea lucrării a început în anii în care Cantemir era la Constantinopole, chiar dacă argumentele pentru susţinerea acestei ipoteze sînt mai mult de natură logică decît documentară.

În această privinţă, trebuie să avem în vedere şi deosebirea între textul propriu-zis al istoriei şi notele care-l însoţesc. Chiar autorul le-a conceput ca o parte distinctă (sub titlul *Observaţiuni*, o primă notă, nenumerotată, începe cu cuvintele : „înainte de a începe notele noastre" etc. [30]). Această distincţie ne apare lesne explicabilă : cunoscătorul istoriei otomane din sursele ei directe, inaccesibile europenilor, a voit să o facă cunoscută acestora tocmai prin intermediul lor, într-un moment în care există pentru ea un viu interes în Europa [31] ; neputîndu-se limita însă la o simplă compilaţie, le-a însoţit cu note. Această structură a lucrării avea avantajul de a-l pune în cunoştinţă pe cititorul străin cu modul în care îşi cunosc şi îşi apreciază otomanii înşişi propria istorie, ca şi cu punctul de vedere al autorului. Intenţia este evidentă pentru prima parte a lucrării, dar şi pentru începutul celei de a doua. În ceea ce priveşte sursele otomane întrebuinţate, problema rămîne deosebit de dificilă. Se admite, în general, că în prima parte el urmează îndeaproape „sinopsisul" alcătuit de Saadi Effendi din Larisa [32]. Textul acesteia nefiind cunoscut, problema rămîne în suspensie. Cîteva observaţii se pot totuşi face. Cantemir are o mare preţuire pentru Saadi ; aceasta nu-l împiedică însă să aibă, uneori, faţă de el, o atitudine critică [33]. Pe de altă parte, mai ales la începutul scrierii, informaţiile acestuia sînt citate în text [34], pentru a le deosebi de cele luate de la alţii. Fireşte, o apreciere sigură este greu de făcut ; se poate totuşi crede că, chiar dacă multe părţi ale *Istoriei* sînt o reluare după un singur izvor — procedeu mult întrebuinţat, atît în istoriografia antică, cît şi în cea umanistă — lucrarea, în ansamblu, este rezultatul utilizării mai multor surse.

Această manieră Cantemir şi-a propus să o respecte şi în partea a doua a lucrării, în care anunţa că va nara istoria otomană după 1672 „cu aceeaşi fidelitate şi cu chiar cuvintele istoriografilor (să observăm că şi aici se întrebuinţează pluralul) turci, precum am făcut aceasta în partea primă" [35]. Treptat însă, autorul, martor ocular al evenimentelor,

---

30 *Istoria Imperiului otoman*, trad. I. Hodoş, vol. I, p. 1.

31 M. Guboglu, *Dimitrie Cantemir şi Istoria Imperiului otoman*, loc. cit., p. 183—184 ; P. P. Panaitescu, *Dimitrie Cantemir*, p. 175—176. Pentru preocupările mai vechi asupra istoriei otomane vezi Agostino Pertusi, *Premières études en Occident sur l'origine et la puissance des Turcs*, „Association d'études sud-est européens. Bulletin", X (1972), 1, p. 49—94.

32 P. P. Panaitescu, *Op. cit.*, p. 176.

33 *Istoria Imperiului otoman*. *Prefaţiunea autorului*, p. 31—32.

34 *Ibidem*, p. 28, 34.

35 *Ibidem*, I, p. 409.

intervine din ce în ce mai masiv în textul *Istoriei ;* faptul este evident. mai ales, pentru perioada de după 1685 (anul urcării pe tronul Moldovei a tatălui său) începînd de cînd şi informaţiile de istorie românească sînt mult mai ample, îndeosebi, pentru domnia lui Constantin Cantemir, multe paragrafe fiind întîlnite şi în biografia pe care i-o va consacra. Şi prin textul ei, *Istoria* capătă, astfel, un caracter mult mai original pentru partea ei finală. Pentru scrupulozitatea cu care lucra Cantemir, este revelator faptul că el s-a oprit la 1711, deci în momentul în care nu mai are posibilitatea să cunoască direct situaţia din Imperiul otoman, deşi victoria turcilor de la Stănileşti venea în contradicţie cu ideea decăderii lor.

Această din urmă problemă, modul în care Cantemir consideră istoria otomană, ca fiind împărţită într-o perioadă de creştere şi apoi, după 1672, de descreştere, a determinat un deosebit interes al cercetătorilor, părerea împărtăşită în general fiind aceea că lucrarea nu oferă ceea ce promite titlul. Credem totuşi că aici se impune o nuanţare. Să reamintim, în acest scop, consideraţiile pe care le face Cantemir la sfîrşitul primei părţi a *Istoriei*. De la cucerirea Cameniţei, spune el, „aceasta a fost cea din urmă victorie, care a adus ceva folos statului otoman, sau prin achiziţionarea unor cetăţi, sau prin anexarea unor provincii la vechile confinii ale imperiului“ (În paranteză fie spus, afirmaţia nu putea fi făcută după 1711). După aceasta, „pe atunci puterile osmanilor au scăzut foarte mult *prin* (subl. ns.) pierderea multor regate şi provincii, *prin* nimicire de armate întregi, precum şi *prin* beluri şi disensiuni civile“ [36]. Se poate observa aici o anumită explicaţie cauzală pe care o dă cărturarul ; „prin nimicire etc.“ înseamnă, de fapt, „din cauza“. Pe de altă parte, trebuie să mai observăm un fapt : Cantemir nu limitează descreşterea Imperiului otoman numai la aspectul teritorial, ci are în vedere şi situaţia sa internă, atunci cînd vede o cauză a decăderii în acele „beluri şi disensiuni civile“ ale căror consecinţe negative sînt, dealtfel, binecunoscute. În sfîrşit, chiar dacă am avea în vedere numai aspectul teritorial, acesta prezintă o deosebită importanţă în cazul otomanilor ; imperiul lor este un rezultat al cuceririlor, forţa, prosperitatea sa fiind asigurate tocmai de jaful şi dările percepute de la popoarele cucerite. Încetarea expansiunii, ca şi slăbirea instrumentului acesteia, armata („prin nimicire de armate întregi“), era sinonimă cu o decădere a întregului stat. Fireşte, cauzele decăderii sînt mai complexe ; nu trebuie să uităm însă că, în timpul lui Cantemir, istoria era, în primul rînd istoria statelor. Situaţia se reflectă şi în *Hronic*, în care cărturarul încearcă să prezinte istoria noastră nu numai în cadrul Imperiului roman, ci şi în acela al Imperiului bizantin, după cum îi consideră pe români ca fiind organizaţi în state în perioada migraţiilor.

---

36 *Ibidem.*

Dacă prestigiul european al lui Cantemir a fost făurit de *Istoria Imperiului otoman* și *Descrierea Moldovei* (care a cunoscut două ediții succesive în limba germană în 1769—1771), sub raportul evoluției istoriografiei noastre, interesul major îl prezintă *Hronicul vechimii a romano-moldo-vlahilor* [37]. Scrierea a reluat și amplificat o preocupare esențială a cărturarilor din perioada anterioară, după cum influența sa asupra Școlii ardelene a fost cu totul deosebită. Oprindu-se la primul tom, *Hronicul* aborda dificilele probleme ale originilor și începuturilor istoriei noastre, deci tocmai acelea care, prin forța lucrurilor, au constituit, aproape în permanență, un centru de interes al istoriografiei române, au reprezentat, mai ales în anumite perioade, o adevărată vocație a ei. Atenția lui Cantemir, care își propusese să traducă *De neamul moldovenilor* a lui Miron Costin în latinește, pentru problema originilor nu se rezumă numai la *Hronic;* ea este abordată și în *Descrierea Moldovei,* după cum unele elemente le găsim chiar în *Istoria Imperiului otoman.* Importanța problemei trebuia să-l conducă însă la necesitatea unei lucrări speciale. Relevarea ideii latinității, mai ales, trebuia să aibă o dublă finalitate : pe de o parte, ea trebuia să dezvăluie străinilor originea nobilă a românilor, pe de altă parte trebuia să insufle acestora din urmă sentimentul posibilităților pe care, în mod firesc, trebuie să le aibă descendenții romanilor. Că așa stau lucrurile, o dovedește faptul că *Hronicul* a fost redactat mai întîi în latinește, apoi prelucrat în românește [38], întrucît, o spune Cantemir însuși, „acestea toate fiind de noi în limba lătinească scrise și alcătuite, socotit-am cu strîmbătate, încă și cu păcat va fi, de lucrurile noastre deciia înainte mai mult streinii decît ai noștri să știe“ [39]. Dealtfel, nu numai el procedează astfel ; înaintea sa Miron Costin tratase problema, atît în *Cronica polonă,* cît și în *De neamul moldovenilor,* iar mai tîrziu Petru Maior, Damaschin Bojincă, August Treboniu Laurian ș.a. vor aborda problema latinității atît în românește, cît și în scrieri destinate străinătății.

Perioada asupra căreia se oprește Dimitrie Cantemir în *Hronic* ridica însă mari dificultăți, atît prin marea complexitate a problemelor pe care le pune, cît și prin sărăcia și nesiguranța izvoarelor, chiar dacă el a ajuns la o folosire a lor pe care, pentru timpul său, o putem numi exhaustivă. Situația s-a reflectat și în modul neobișnuit în care este redactată prima parte a *Hronicului,* care cuprinde o suită de patru prefețe succesive, în care Cantemir a ținut să lămurească diferite chestiuni preliminare, cărora li se adaugă începutul propriu-zis al *Hronicului,* în care prezintă „canoanele“ pe care trebuie să le urmeze istoricul.

Datorită elementelor menționate, *Hronicul* prezintă un interes deosebit și pentru concepțiile lui Cantemir despre importanța istoriei și me-

---

37 P. P. Panaitescu, *Dimitrie Cantemir,* p. 228—229.

38 *Ibidem,* p. 229—230.

39 *Hronicul vechimii a romano-moldo-vlahilor,* ed. G. Tocilescu, p. 180.

todele ei. Mai ales aici, el ne dezvăluie înalta sa preţuire pentru munca istoricului, a cărui operă are, pentru el, o evidentă finalitate socială. Într-o formulare ce ne aminteşte o idee citată mai sus, a lui Miron Costin, el o afirmă cu deosebită claritate. „Slujască-s dară cu ostănințăle noastre niamul moldovenesc și ca-ntr-o oglindă curată, chipul şi statul, bătrînețele şi cinstea neamului său privindu-şi, îl sfătuiesc ca nu în trudele şi sîngele strămoşilor săi să să mîndrească, ce în ce au scăzut din calea vredniciei, chiar înțelegînd, urma şi bărbăția lor rîvnind, lipsele să-şi plinească şi să-şi aducă amente, că precum odată, aşé acmu, tot aciia bărbați sînt carii cu multul mai fericire au ținut cinsteşi a muri, decît cu chip de cinste și de bărbăția lor nevrednic a trăi“ [40]. Stimulată de trecut acțiunea urmaşilor trebuie deci să se situeze la înălțimea aceleia a strămoşilor ; este o idee pe care o vom întîlni încă la Kogălniceanu şi Barițiu.

În acelaşi timp, *Hronicul* cuprinde, de această dată, pentru prima oară în istoriografia noastră, o teoretizare asupra metodei istorice [41]. Faptul că el o încearcă tocmai în această lucrare nu este surprinzător ; prin complexitatea sa, problema originilor românilor a constituit o adevărată şcoală pentru cărturarii noştri. Dealtfel, „canoanele“, „cum vor puté să să adeverească lucrurile odinioară adevărat făcute, însă în istorii tîrziu şi rar pomenite“ [42] nu sînt o expunere generală a regulilor ce trebuie urmate în cercetarea istorică, ci numai a acelora care îşi găsesc aplicare în studierea începuturilor românilor. Primul dintre ele constă, după Cantemir, în faptul că „tăcerea nici pune lucrul, nici îl ridică ; iară zisa îl şi pune, îl şi ridică“ [43], iar în conformitate cu cel de-al doilea „tăcerea după zisă adevereşte zisa odată“ [44], principii care, dată fiind situația izvoarelor pe care le putea utiliza cărturarul, trebuiau să-i ofere tocmai fundamentarea metodologică a demonstrației sale. În legătură cu aceasta, este de observat că cele două „canoane“ nu constituie decît o parte a regulilor pe care trebuie să le urmeze istoricul, răspîndite nu numai în *Hronic*, ci şi în *Istoria Imperiului otoman* [45] — superioritatea mărturiilor contemporane asupra acelora de mai tîrziu, avantajele oferite de izvoarele autohtone față de acelea străine, necesitatea considerării lor critice, insuficiența unui singur izvor pentru probarea unui fapt istoric *(dictum unius, dictum nullius)*, necesitatea coroborării informațiilor, posibilitatea ca, pe baza unor ştiri fragmentare, să se întregească ansamblul, aceasta din urmă fiind legată şi de constatarea, extrem de prețioasă pentru momentul în care a fost făcută, conform căreia „cînd

---

[40] *Ibidem*.

[41] P. P. Panaitescu, *Dimitrie Cantemir*, p. 233 şi urm. ; Dan Bădărău, *Op. cit.*, p. 341 şi urm.

[42] *Hronicul vechimii a romano-moldo-vlahilor*, p. 181 şi urm.

[43] *Ibidem*, p. 182.

[44] *Ibidem*, p. 183.

[45] Dan Bădărău, *Op. cit.*, p. 344 şi urm

un lucru iaste făcut, înțelegem că lucrul acela pricină înainte mergătoare au avut, căci nici un lucru fără pricină să să facă nu poate"[46]. Fiecare din aceste principii merită o dezbatere mai amplă, în legătură cu modul în care le pune şi le aplică D. Cantemir, dar chiar simpla lor înşiruire este de natură să sublinieze superioritatea sa și din acest punct de vedere asupra istoricilor noştri anteriori, după cum ele îi conferă un loc deosebit în contextul istoriografic european al vremii.

Un interes deosebit prezintă şi ideile pe care Cantemir le emite asupra istoriei noastre. În parte, ele sînt o reluare a unor teze afirmate anterior, dar cărturarul le dezvoltă şi le argumentează într-o manieră mult mai largă. Concepțiile sale sînt sintetizate în chiar titlul care precede *Prolegomena : Hronicon a toată Țara Românească (care apoi s-au împărțit în Moldova, Munteniască și Ardealul) din descălecatul ei cel dintîi de la Traian împăratul. Aşijdere pentru numele care au avut odată și care are acum. Şi pentru romanii carii de atunce într-însa aşăzîndu-să într-aceeaşi şi pînă acmu necontenit lăcuiesc.* Pentru Cantemir, originea latină pură a românilor este indiscutabilă ; cu o argumentare ce va fi reluată de Şcoala ardeleană, mai ales de Petru Maior, care a cunoscut manuscrisul *Hronicului* la Blaj, el subliniază că dacii au fost „stîrpiți", iar poporul „romano-vlahilor" s-a format „din cetățeni romani, din ostaşi veterani şi din mari familii", iar mai tîrziu şi-a păstrat „a sîngelui curățenie şi a niamului evghenie"[47]. Stăpînirea romană — o altă teză de largă circulație ulterior — s-a extins asupra întregului teritoriu locuit de daci, afirmație care a trebuit să apară în mod logic, date fiind regiunile locuite de români. Cele două idei sînt logic asociate de aceea a continuității, asupra căreia insistă în mod deosebit, cu argumente care, uneori, sînt valabile, alteori, nu sînt însă întemeiate, dată fiind, mai ales, confuzia pe care o face între Dacia traiană şi Dacia aureliană.

Idei interesante emite Cantemir şi în legătură cu istoria noastră medievală, pe care nu a apucat să o dezvolte însă în *Hronic,* ele fiind expuse în *Descrierea Moldovei* şi *Istoria Imperiului otoman.* Reține atenția, astfel, modul în care prezintă întemeierea Moldovei. El reia şi precizează aici ideea că aceasta a fost părăsită numai temporar de locuitorii săi, care s-au retras în Maramureş, de unde au revenit, ulterior, în Moldova, care a fost „întoarsă în acest chip stăpînilor săi de odinioară"[48]. Ca şi la Miron Costin, descălecatul are deci caracterul unei reîntoarceri la vechile locuri ; prezentînd astfel problema, Cantemir întărea ideea independenței românilor în timpul năvălirilor şi accentua asupra unității lor, ca şi a cuceririi întregii Dacii de către romani ; tocmai în acest sens a fost reluată problema şi mai tîrziu.

---

46 *Hronicul vechimii a romano-moldo-vlahilor,* p. 392.
47 *Ibidem,* p. 25.
48 *Descrierea Moldovei,* Bucureşti, Editura tineretului, 1965, p. 72, 93, 174, 198.

Mai ales, din felul în care este privită istoria medie a Moldovei se dezvăluie legătura dintre istoricul şi omul politic Dimitrie Cantemir. Îndeosebi în *Descrierea Moldovei* se încearcă, după cum s-a observat, să se întemeieze pe istorie tezele privind necesitatea înlăturării atotputerniciei boiereşti şi formării unui stat domnesc autoritar, iar pe de altă parte necesitatea eliminării dominaţiei otomane şi a unei alianţe cu Rusia [49]. Pentru demonstrarea ideilor sale în domeniul politicii interne, Cantemir recurge chiar la o interpretare proprie a istoriei Moldovei, care nu coincide cu cea reală. El consideră, astfel, că primii domni ai ţării „nu erau mai prejos în privinţa puterii şi drepturilor asupra supuşilor decît cei mai puţini domni creştini, care aveau ţări mai puternice şi mai întinse. Nu le lipsea nici o prerogativă a puterii absolute cu care se mîndresc principii cei mari", ceea ce este o evidentă exagerare [50]. La fel trebuie privită şi aprecierea sa că originea proprietăţii boiereşti este un rezultat al graţiei domnului [51]. Asemenea idei, ca şi altele, nu sînt, la Cantemir, concluzia unei analize a situaţiei din trecut; dimpotrivă, el încearcă să privească trecutul în funcţie de concepţiile sale politice. Atitudinea sa nu este singulară, ea fiind caracteristică şi altor istorici.

Dacă în aprecieri ca cele de mai sus, fostul domnitor se deosebeşte de cărturarii din perioada anterioară, care scriseseră de pe poziţiile boierimii şi apăraseră, în scrierile lor, interesele acesteia, el îi continuă însă în ceea ce priveşte atitudinea antiotomană, care este dezvăluită încă din *Istoria ieroglifică*, dar se accentuează, firesc, în scrierile de după 1711. Evident, aceasta nu înseamnă o condamnare globală a turcilor, el ştiind să aprecieze unele realizări ale lor. Ceea ce îl interesează însă, mai ales, este argumentarea necesităţii înlăturării dominaţiei acestora asupra ţărilor române. Modul cum este ea privită în *Descrierea Moldovei* o demonstrează; dealtfel, el încearcă să dea şi o bază juridică afirmaţiilor sale prin invocarea acelor „capitulaţii" (subiect al unor îndelungi discuţii în istoriografia noastră), ale căror prevederi au fost ulterior încălcate de Poartă [52], care şi-a extins prerogativele şi datorită disensiunilor interne. Idei asemănătoare sînt întîlnite şi în *Istoria Imperiului otoman*, care cuprinde şi cunoscutele sfaturi asupra modului în care turcii, aflaţi în decădere, pot fi înfrînţi.

În legătură cu aceasta, atrage atenţia şi preocuparea lui Cantemir. pentru încadrarea românilor în istoria universală. Datorită particularităţilor istoriei noastre, acestă preocupare a fost o constantă a istoriografiei

---

[49] P. P. Panaitescu, *Dimitrie Cantemir*, p. 158.
[50] *Ibidem*, p. 161.
[51] *Ibidem*, p. 159.
[52] Este interesant de observat că şi în proclamaţia adresată moldovenilor în 1711, Dimitrie Cantemir îşi baza învinuirile aduse turcilor pe „tratatul" încheiat de Bogdan, fiul lui Ştefan cel Mare, şi pe încălcarea prevederilor acestuia de către Poartă (*Ibidem*, p. 108).

noastre. Se poate spune că, prin Cantemir, ea a devenit mult mai clară ; o comparare a modului cum pune el problema în raport cu predecesorii este cît se poate de revelatoare.

Încercări de încadrare a istoriei proprii în istoria universală le constatăm, în germene, încă în letopisețele anonime ale Moldovei, o relativ însemnată parte a lor fiind consacrată tocmai relațiilor cu popoarele vecine. Într-o formă clară ele apar la Macarie. *Cronica* acestuia cuprinde, pentru prima dată în istoriografia noastră, un cadru de istorie universală, rezultat al înțelegerii, chiar dacă nu limpede exprimată, de către episcopul de Roman, a necesității cunoașterii de către compatrioți și a situației internaționale. „Am socotit, spune Macarie, că este drept să povestim puțin celor ce ne ascultă cu dragoste despre domniile din afară“ [53]. Un cadru de istorie universală, mult mai amplu de această dată, îl întîlnim și în *Letopisețul* lui Grigore Ureche. El reunește mai multe pasaje referitoare la statele din jur sub cunoscutul titlu *Povestea și tocmala altor țări, ce sîntu pin prejur, cum nu se cade să nu pomenim, fiindu-de vecini de aproape* [54]. Formularea dovedește că Grigore Ureche pornește de la conștiința necesității luării în considerare a situației statelor limitrofe ; și elementele la care se oprește dovedesc că le alege în așa fel încît să permită o mai bună înțelegere a situației Moldovei. Dealtfel, Ureche subliniază și direct influența exercitată de factorul extern, ca atunci cînd face cunoscuta afirmație că Moldova a stat „în calea răotăților“ [55].

O primă încercare de teoretizare a necesității prezentării istoriei românilor, într-un cadru mai larg, o întîlnim însă la Miron Costin, atunci cînd motivează spațiul larg acordat unor evenimente externe. „Și de aș avea de la cineva pentru aceasta vreo hulă, că letopisețul acesta mai multù de lucruri streine povestește, decît de loc de țară, făcut-am acest cursù pentru ca să se dezlege mai bine lucrurile țării, care la ce vreme s-au prilejit. Și acéia să se știe, că această țară [Moldova — n.n.] fiindu mai mică, nice un lucru singură den sine, fără adunare și amestec cu alte țări, n-au făcut“ [56].

În bună măsură, Cantemir reia, în această privință, o tradiție. El o amplifică însă și îi impune noi orientări. Dacă pînă atunci încadrarea istoriei românilor în istoria universală se realiza prin schițarea unui cadru general în lucrări privind istoria statelor române, acum întîlnim pentru prima dată — abstracție făcînd de *Cronograful*, de redusă valoare, compilat de Mihail Moxa — informații asupra românilor într-o lucrare, *Istoria Imperiului otoman*, privind o problemă de

---

53 *Cronicile slavo-române din sec. XV—XVI*, p. 92—93.
54 Grigore Ureche, *Op. cit.*, p. 112 și urm.
55 *Ibidem*, p. 61.
56 Miron Costin, *Op. cit.*, p. 130.

istorie universală. Se puneau, prin aceasta, bazele unei tradiţii a istoriografiei româneşti, chiar dacă ea nu s-a manifestat întotdeauna la fel de puternic. Pe de altă parte, Cantemir are o conştiinţă mult mai clară a faptului că istoria românilor face parte din istoria universală, situaţie care se reflectă deosebit de limpede în *Hronic*.

În legătură cu aceasta, mai trebuie făcută o subliniere. Pînă la Cantemir, raportul dintre factorii externi şi interni a fost considerat doar sub raportul influenţei pe care primii au exercitat-o asupra ultimilor. Şi cărturarul are în vedere acest aspect, dar el aduce o importantă noutate, subliniind contribuţia românilor în istoria Europei, mai ales sub raportul luptei lor antiotomane. „Acea de sus pronie, purtînd de grijă mîntuinţii acestor crivăţene noroade, cu niamul romano-moldovlahilor, ca pre un zid pré vîrtos şi nebiruit să fi slujit : pre carile înprotiva a vrăjmaşe săriturile păgînilor puindu-l, cu pieptul lor, întregi încă şi pînă acmu, şi în scaunele sale înfiăţi, şi odihniţi să-i fi păzit“ [57]. El revine asupra acestei însemnătăţi a luptei românilor împotriva barbarilor, subliniind, cu evidentă mîndrie, că „de le vom căuta firea, inima şi cea iroicească vitejie, aiave iaste că a hotarălor lumii româneşti (romane) împotriva sirepelor niamuri tătărăşti ca nişte ziduri de aramă puşi şi nebiruiţi apărători s-au socotit“ [58]. Cu alte cuvinte, românii au apărat civilizaţia europeană împotriva năvălitorilor ; prin urmare, ea este datoare, la rîndul său, să-i apere împotriva expansiunii otomane [59]. Era subliniată o idee frecvent reluată, în epoca paşoptistă mai ales, cînd problema naţională căpătase o deosebită importanţă, ea întîlnindu-se, printre alţii, la Bălcescu şi Bariţiu, acesta din urmă, care a avut posibilitatea să cunoască *Hronicul* încă în copia manuscrisă de la Blaj, întrebuinţînd chiar o formulare asemănătoare cu aceea a lui Cantemir, cînd vorbea despre faptul că, prin luptele lor antiotomane din secolul al XV-lea, românii au constituit „un zid apărătoriu pentru Europa“ [60].

Sub multiple raporturi deci, Dimitrie Cantemir a avut o remarcabilă contribuţie la dezvoltarea istoriografiei române, atît prin dezvoltarea unor tradiţii, cît şi prin introducerea unor elemente noi. În puţinele rînduri de faţă nu am putut aminti, în mod sumar, decît unele din meritele sale, dar acestea sînt mult mai numeroase ; ne gîndim, de pildă, la preocupările sale de filozofie a istoriei, vizibile în *Studiu asupra monarhiilor*, dar şi în alte lucrări [61], la introducerea genului biografic prin *Vita Constantini Cantemiri*, la folosirea, pentru prima

[57] *Hronicul vechimii a romano-moldo-vlahilor*, p. 21.
[58] *Ibidem*, p. 13—14.
[59] P. P. Panaitescu, *Dimitrie Cantemir*, p. 247.
[60] G. Bariţ, *Românii şi maghiarismul*, „Foaie pentru minte, inimă şi literatură“, V (1842), p. 81.
[61] Dan Bădărău, *Op. cit.*, p. 335 şi urm.

dată la noi, a aparatului critic [62] etc. Considerarea acestei contribuții pune, în mod firesc, și problema locului său în istoriografia noastră.

În mod obișnuit, el este privit ca aparținînd istoriografiei medievale, ca o culme a acesteia. În parte, această încadrare apare justificată, cărturarul desfășurîndu-și activitatea în Evul Mediu românesc. În lumina celor de mai sus, ca și a faptului că între structura social-politică și manifestările spirituale nu există întotdeauna o strictă concordanță, plasarea sa între istoricii medievali comportă însă unele importante obiecții. Istoriografia medievală este caracterizată prin scrisul analistic și prin spiritul teologic ; renunțarea la această manieră înseamnă, implicit, trecerea la o nouă fază. Nu este întîmplător faptul că, în general, umanismul este considerat drept început al istoriografiei moderne. Acest punct de vedere a fost impus, în bună măsură, de cunoscuta lucrare a lui Ed. Fueter [63], dar el a fost adoptat și de istoriografia franceză [64], ca și de o parte a istoricilor marxiști [65]. Tezele invocate în această privință sînt cît se poate de consistente : umaniștii aduc o viziune nouă, laică, asupra istoriei, opusă teologiei — pe care, chiar dacă nu o atacă, cum vor face mai tîrziu iluminiștii, o ignoră — renunță la maniera analistică de prezentare a evenimentelor și reflectă aspirațiile unei noi categorii sociale, burghezia. Adoptarea umanismului ca început al istoriografiei moderne apare, astfel, cît se poate de logică.

Situația este însă mai complexă în cazul istoriografiei române, ca și în acela al istoriografiei din unele țări vecine. Afirmația se referă și la umanismul transilvănean, dar mai ales la manifestările tîrzii ale acestui curent, controversate încă, în Principate [66]. Cărturarii moldo-munteni din ultimele decenii ale secolului al XVII-lea și începutul celui următor concep istoria într-o manieră diferită de aceea a cronicarilor, chiar atunci cînd lucrările lor poartă denumirea de letopiseț sau hronic, chiar cînd respectă criteriul cronologic în expunerea faptelor (criteriu care, în treacăt fie spus, este greu de înlăturat atîta vreme cît scrisul istoric are un caracter preponderent politic). În multe privințe însă, ei sînt deschizători de drumuri și exercită o puternică influență

---

62 Este interesant pentru scrupulozitatea cu care lucra Cantemir că el se scuză „că la unele mărturii pomenim de numele istoricului, iară la ce carte și la ce cap anume nu însămnăm, ce și aceasta cu graba silindu-ne cînd culegeam mărturiile din scriitori uitam a însămna și capetele în care să scriu acele mărturii ; însă în bună credință îl adeverim că la acel autor acele mărturii, precum le însămnăm, negreșit așé le le va afla". Însemnarea este făcută pe o foaie deosebită din ms. *Hronicului* și reprodusă de Gr. Tocilescu în *Precuvîntare* la ed. 1901, p. XIX.

63 Ed. Fueter, *Geschichte der neuren Historiographie*, München und Berlin, 1911.

64 G. Lefebvre, *Naissance de l'historiographie moderne*, Paris, 1970.

65 *Istoriografija novogo vremeni stran Evropî i Ameriki*, Moscova, 1967.

66 În afara amintitei lucrări a lui Petru Vaida, vezi pentru aceasta și interesantele observații ale lui Al. Duțu, *Sinteză și originalitate în cultura românească*, Editura Enciclopedică română, 1972, p. 90 și urm.

asupra istoriografiei ulterioare. Dealtfel, autoritatea lor va fi invocată pînă spre mijlocul secolului trecut, mai ales în ceea ce îl priveşte pe Dimitrie Cantemir [67], cărturarul care, să nu omitem nici acest fapt, este tradus şi bine apreciat în Apus, într-un moment în care istoriografia occidentală se afla în faza modernă a dezvoltării ei. În acelaşi timp, însă, nu putem omite că ei sînt reprezentanţi ai boierimii şi că elementul teologic este încă prezent în operele lor, chiar dacă, invocînd divinitatea, ei caută în explicarea evenimentelor cauze umane şi naturale, singurele care puteau transforma istoria într-o *magistra vitae*. Situaţia se complică apoi şi prin faptul că, după momentul de apogeu Cantemir — Constantin Cantacuzino intervine, cu toată strălucirea literară a unui Neculce şi chiar dacă avem în vedere unele realizări izolate, o perioadă de decădere sub raport istoriografic pînă în momentul Şcolii ardelene, perioadă caracterizată prin o accentuată revenire la maniera cronicărească şi prin scrieri de multe ori inspirate de oficialitate, ceea ce nu dădea, fireşte, posibilitatea unei afirmări a opiniilor.

Constatările de mai sus ne duc la concluzia că scrisul umanist la noi — manifestat mai tîrziu decît în Apus şi într-o manieră particulară, datorită specificului dezvoltării noastre — nu se încadrează complet nici în istoriografia medievală, nici în cea modernă. Privit în ansamblu însă, el poate fi considerat ca o perioadă de trecere între cele două etape, ca o prefaţare deci, a istoriografiei moderne. În această privinţă se poate face o apreciere cu alte domenii ale vieţii spirituale, mai ales cu filozofia (apropierea cu literatura, frecventă şi datorită numeroaselor preocupări ale istoricilor literari în acest domeniu, nu ni se pare cea mai nimerită, datorită deosebirilor de fond între cele două domenii). Or, este interesant de menţionat că recentul tratat de *Istoria filozofiei româneşti* [68] consideră umanismul drept o etapă distinctă între filozofia medievală şi cea modernă. O delimitare de perioada medievală se impune cu atît mai mult în cazul istoriografiei, cu cît preocupările şi realizările în acest domeniu, din preajma anului 1700, sînt mult mai substanţiale decît acelea din domeniul filozofiei. Umanismul ne apare, astfel, mai mult ca o prefaţă a istoriografiei moderne, decît ca o etapă a celei medievale. Nu am dori ca această opinie să fie considerată ca un rezultat al caracterului omagial al paginilor de faţă ; am mai susţinut-o şi cu alte ocazii [69]. Dealtfel, ea ne apare ca impusă de înseşi realităţile evoluţiei istoriografiei noastre. Evident, chiar opera istorică a

---

67 V. Cristian, *Opera istorică a lui Dimitrie Cantemir şi generaţia paşoptistă* (Manuscris).

68 Editura Academiei R.S.R., 1972.

69 În discuţiile privind tematica istoriografiei moderne a României în vederea alcătuirii vol. VIII al tratatului de *Istoria României* („Studii", XVIII (1965), nr. 5, p. 1145), ca şi în raportul privind *Istoriografia română modernă*, prezentat în cadrul dezbaterii organizate în acelaşi scop la Cluj, 30 noiembrie 1972.

lui Dimitrie Cantemir păstrează încă reminiscențe medievale ; privită însă în ansamblu și în funcție de contribuția la dezvoltarea ulterioară a scrisului istoric românesc, ea reprezintă un important pas pe drumul construirii istoriografiei noastre moderne.

LA CONTRIBUTION DE DÉMÈTRE CANTEMIR AU DÉVELOPPEMENT DE L'HISTORIOGRAPHIE ROUMAINE

Résumé

C'est l'histoire qui occupe la première place dans les préoccupations culturelles de Démètre Cantemir. Le fait est bien explicable. Dès ses commencements, notre culture a été marquée par la primauté des préoccupations pour le passé. Puis, Cantemir a vécu dans une période des grandes transformations, quand l'appel à l'histoire était bien nécéssaire. Enfin, il a eu une solide formation intellectuelle, favorable au travail de l'historien.

L'intérêt pour l'histoire est constant chez le prince. Les meilleures preuves pour ses aptitudes en ce domaine sont offertes par *Descriptio Moldaviae, Histoire de l'Empire Ottoman* et *Hronicul vechimii a romano-moldo-vlahilor* (Histoire ancienne des Roumains).

Cantemir a utilisé une très solide documentation, peut-on dire exhaustive, et a appelé à une rigureuse méthode de recherche. Plus que ses dévanciers, il a démontré la latinité du peuple roumain, la contribution de celui-ci à l'histoire universelle, les conséquences negatives du joug ottoman, la nécéssité et la possibilité de l'affranchissement des pays roumains et des autres pays chrétiens, étant donné l'état de décadence de l'Empire ottoman, ainsi comme le montrait son histoire.

Publiées en anglais, français, allemand, ses oeuvres ont assuré une grande rénommée à celui qui a été considéré par l'Académie de Berlin „philosophe parmi les roi et roi parmi les philosophes".

L'influence de Cantemir a été très grande sur les historiens roumains de l'École transylvaine et de l'époque quarante-huitarde. On peut dire qu'il est le précurseur de l'historiographie roumaine moderne.

ÎNCEPUTURILE ORAŞULUI BAIA ÎN LUMINA DATELOR ARHEOLOGICE

DE

EUGENIA NEAMŢU, VASILE NEAMŢU şi STELA CHEPTEA

În complicata structură a societăţii feudale, oraşul a constituit un element de importanţă majoră, fapt pentru care, pretutindeni în Europa, s-a acordat o atenţie deosebită studierii lui sub toate aspectele.

Dintre problemele legate de oraşul feudal, cea a originii rămîne una dintre cele mai complicate şi, ca atare, mai controversate. Lipsa unor informaţii scrise, mai detaliate, pentru cele mai multe dintre ele, reprezintă, desigur, o piedică deosebit de serioasă în calea rezolvării acestei probleme. Dar, chiar şi acolo unde există o informaţie documentară cuprinzătoare, s-a simţit nevoia unui contact mai direct cu realităţile vieţii materiale, pentru a se putea defini, cît mai precis posibil, căile de formare a diferitelor aşezări urbane. În acest context, se explică pe deplin importanţa, mereu sporită, ce s-a acordat, în diferite ţări europene, cercetării arheologice a oraşului medieval, nu numai pentru momentul apariţiei, ci şi pentru fazele sale ulterioare de dezvoltare.

Problema genezei şi evoluţiei oraşului feudal de pe teritoriul Moldovei a preocupat de timpuriu şi în largă măsură pe cercetătorii români. Trebuie însă să precizăm faptul că, abia după ultimul război mondial, utilizîndu-se un material informativ mai bogat, inclusiv cel arheologic, s-au obţinut, pe baza unei concepţii ştiinţifice avansate, succese notabile.

Dintre oraşele moldoveneşti, Baia s-a bucurat, de timpuriu şi în mod statornic, de o atenţie cu totul deosebită. S-au exprimat puncte de vedere diferite cu privire la cronologia şi căile de formare a acestei aşezări urbane.

Marea majoritate a cercetătorilor, români şi străini, care s-au ocupat, direct sau tangenţial, de problema pe care o analizăm, au admis, pe baza tradiţiei, toponimiei, a unui număr restrîns de documente şi mai ales a sigiliului oraşului, că Baia a fost creată de coloniştii germani înainte de întemeierea statului.

Printre cercetătorii străini care au susținut acest punct de vedere se numără E. Fischer [1], R. Fr. Kaindl [2], C. Auner [3], și, mai recent, H. Weczerka [4]. Unii dintre aceștia au susținut, ținînd seama de data la care s-a produs colonizarea germană în Transilvania și acceptînd o datare și o interpretare greșită a sigiliului Băii, că orașul a putut să apară încă din secolul al XII-lea sau al XIII-lea. Mai recent însă, H. Weczerka a respins părerea că acest oraș ar fi existat, ca atare, pe la 1300 [5].

Dintre cercetătorii români care au susținut că Baia a apărut înainte de întemeiere, menționăm pe N. Iorga [6], Al. Lapedatu [7], P. P. Panaitescu [8], E. Vîrtosu [9], N. Grigoraș [10], C. C. Giurescu [11], C. Șerban [12] ș.a. Cu deosebiri de nuanțe, cei mai mulți dintre aceștia au pus apariția orașului în legătură cu colonizarea germană. Numai N. Grigoraș a susținut că Baia are o origine „curat românească" [13], admițînd, mai tîrziu, că a format „centrul militar și administrativ al unui voievod" [14].

P. P. Panaitescu a scris că, în Moldova, au existat orașe înainte de întemeiere, care aveau și o populație germană, dar că acestea erau, în realitate, „tîrguri de văi", adică simple centre de schimb a comunităților sătești de pe valea unui rîu" [15].

---

[1] *Die Kulturarbeit des Deutschtums in Rumänien*, Hermannstadt, 1911, p. 90 și urm.

[2] *Geschichte der Deutschen in den Karpathenländern*, Zweiter Band, Gotha, 1907, p. 392.

[3] *Episcopia de la Baia (Moldaviensis)*, „Revista Catolică", București, 1915, p. 90.

[4] *Die mittelalterliche und frühneuzeitliche Deutschtums im Fürstentum Moldau*, München, 1960, p. 95 și urm.

[5] *Ibidem.*

[6] *Geschichte der rumänischen Volkes im Rahmen seiner Statenentwicklung*, I, Gotha, 1905, p. 159; idem, *Istoria poporului român* (trad. O. Teodoru-Ionescu), București, 1922, p. 213 și urm.

[7] *Antichitățile de la Baia*, „Buletinul Comisiei Monumentelor Istorice", an II, nr. 2, București, 1909, p. 53.

[8] *Comunele medievale în Principatele Române*, în *Interpretări românești*, București, 1947, p. 198—199; idem, *Orașele* în volumul colectiv *Viața feudală în Țara Românească și Moldova (sec. XIV—XVII)*, București, 1957, p. 413 și urm.

[9] *Din sigilografia Moldovei și Țării Românești*, în *Documente privind istoria României, Introducere*, II, 1956, p. 461—475.

[10] *Dregătorii tîrgurilor moldovenești și atribuțiunile lor pînă la Regulamentul Organic*, Iași, 1942, p. 8 și urm.

[11] *Istoria românilor*, II_2, ed. a IV-a, București, 1943, p. 443—444; idem, *Tîrguri sau orașe și cetăți moldovene*, București, 1967, p. 185.

[12] *Geneza orașelor medievale românești*, „Studii și articole de istorie", București, an XIV (1969), p. 62 și urm.

[13] N. Grigoraș, *Op. cit.*, p. 8 și urm.

[14] Idem, *Despre orașul moldovenesc în epoca de formare a statului feudal*, „Studii și cercetări științifice", Istorie, an XI (1960), fasc. 1, p. 86 și urm. (În continuare se va cita SCȘ, Iași).

[15] *Introducere la istoria culturii românești*, București, 1969, p. 281 și urm.

Din şirul cercetătorilor români care s-au ocupat cu problema genezei oraşelor moldoveneşti, D. Ciurea ocupă un loc aparte; el susţine că acestea, printre care şi Baia, „s-au putut forma după jumătatea secolului al XIV-lea şi nu mai curînd“ [16], iar elementele străine, în mare parte germane şi ungureşti, s-au grefat „pe o veche aşezare autohtonă“ [17].

Sursele de informare referitoare la începuturile oraşului Baia, folosite de cercetătorii români şi străini, sînt foarte sărace şi nu întotdeauna suficient de clare. Prima menţiune documentară care poate fi adusă în discuţie este cea în legătură cu Alexandru Moldaowicz, care apare la Liov prin anii 1334—1335 [18]. Deşi nu există deplină certitudine că este vorba de un locuitor al Băii, ipoteza nu trebuie neapărat respinsă.

O altă informaţie preţioasă care a fost pusă în legătură cu Baia datează din anul 1345. Franciscanii aveau la Baia, care apare acum sub numele de *Moldavia* [19], o custodie. Această menţiune reprezintă o dovadă că aşezarea exista şi juca un anumit rol în propaganda catolică. Pe baza ştirii din 1345, nu se pot însă face afirmaţii sigure asupra nivelului de dezvoltare a aşezării. Moldavia putea fi la această dată un simplu sat, după cum, tot aşa de bine, putea să aibă caracteristicile unei aşezări preurbane sau chiar urbane.

Aşezarea de aici apare şi mai tîrziu, de data aceasta sub numele de *Baia* (**Бaия**), în fragmentul cu oraşele moldoveneşti din lista oraşelor cuprinsă în cele mai vechi cronici ruseşti, alcătuită, după unii cercetători, în anii 1388—1391 [20], după alţii, între 1389—1392 [21].

Includerea Băii în această listă dovedeşte că aşezarea se găsea, deja, într-un stadiu de dezvoltare, oarecum, asemănător oraşelor din Rusia şi Bulgaria, cu care este pusă alături. Dealtfel, şi numele nou, de *Baia*,

---

16 *Noi contribuţii la istoricul oraşului Baia*, în SCŞ, Iaşi, an VI (1955), nr. 3—4, p. 32; idem, *Noi consideraţii privind oraşele şi tîrgurile din Moldova în secolele XIV—XIX*, „Anuarul Institutului de istorie şi arheologie «A. D. Xenopol»“, VII, (1970), p. 22—23.

17 Idem, *Noi contribuţii la istoricul oraşului Baia*, p. 32.

18 G. I. Moisescu, *Catolicismul în Moldova pînă la sfîrşitul veacului al XIV-lea*, Bucureşti, 1942, p. 54; V. Costăchel, P. P. Panaitescu, A. Cazacu, *Viaţa feudală în Ţara Românească şi în Moldova (sec. XIV—XVII)*, Bucureşti, 1957, p. 413; N. Grigoraş, *Op. cit.*, p. 90; Şt. Olteanu, *Comerţul pe teritoriul Moldovei şi Ţării Româneşti în secolele X—XIV*, „Studii“, tom XXII (1969), 5, p. 860; C. C. Giurescu, *Op. cit.*, p. 184; E. Vîrtosu, *Op. cit.*, p. 473 şi nota 1.

19 G. I. Moisescu, *Op. cit.*, p. 87; Şt. Pascu, *Contribuţii documentare la istoria românilor în sec. XIII—XIV*, Sibiu, 1944, p. 44; A. Sacerdoţeanu, *Aşezările omeneşti în Moldova pînă la 1418*, „Arhiva românească“, tom IX_2 (1944), p. 4; V. Costăchel, P. P. Panaitescu, A. Cazacu, *Op. cit.*, p. 413.

20 Al. Andronic, *Oraşe moldoveneşti în secolul al XIV-lea în lumina celor mai vechi izvoare ruseşti*, „Romanoslavica“, XI, (1965), p. 213—214.

21 C. Cihodaru, *Începuturile vieţii orăşeneşti în Iaşi*, „Analele ştiinţifice ale Universităţii din Iaşi“ (serie nouă), Secţiunea III, a. Istorie, tomul XVII, (1971), fasc. 1, p. 36—37 şi nota 29.

arată că avem de-a face cu un centru în care se grupau mulți specialiști în exploatarea bogățiilor subsolului.

În discuția referitoare la originea orașului Baia, sigiliului acestuia i s-a acordat o deosebită importanță (fig. 1). El reprezintă dovada indiscutabilă a existenței, pe cursul mijlociu al Moldovei, a unei așezări urbane. Rămîne numai să fie precizată data cînd a apărut primul sigiliu al orașului. Lectura greșită a legendei i-a determinat pe unii cercetători mai vechi să-l considere a fi din secolul al XII-lea [22] sau al XIII-lea [23].

În mare parte, problema a fost rezolvată într-un studiu amănunțit și interesant datorat lui E. Vîrtosu. Acesta a ajuns la concluzia că „toate sigiliile orașului cuprinzînd în legendă cuvîntul *civitas* sînt făcute *după* anul 1413" [24]. El presupune însă că sigiliul amintit reprezintă o înnoire a altuia mai vechi, cu cadrul trilobat, „formă specifică secolului al XIII-lea", cu scrisul gotic epigrafic, datînd dintr-o vreme cînd Baia era un simplu *oppidum* [25].

După părerea noastră, este cel puțin îndoielnic faptul că gravorului ardelean al peceții făcută după 1413 i s-a putut oferi ca model o pecete mai veche a Băii, din secolul al XIII-lea. O activitate a cancelariei Băii din secolele XIII—XIV ar fi trebuit, oricum, să lase urme, atît în Moldova, cît și peste hotare, dar asemenea dovezi nu s-au putut găsi [26]. Simpla menționare în legenda sigiliului din 1413 a faptului că Baia era „cetatea de frunte a țării Moldovenești" nu ne poate obliga să admitem că așezarea a fost, încă din secolele XIII—XIV, un *oppidum*, cu o cancelarie proprie. În legenda sigiliului se reflectă, probabil, doar amintirea rolului jucat cîndva de această așezare în calitate de reședință a unui voievod, rol de care localnicii erau, desigur, mîndri.

D. Ciurea a admis și el că sigiliul Băii cu legenda în limba latină, care indică și calitatea de *civitas* a localității, a fost executat în jurul anului 1400, poate după înființarea episcopiei [27], adică după 1413.

Pecetea cu legenda: „Sigillum capitalis civitatis Moldaviae terrae Moldaviensis" (Sigiliul Moldovei, cetatea de frunte a țării moldovenești) a fost, foarte probabil, prima pecete a Băii și numai de atunci se poate vorbi și de o cancelarie a orașului.

Din analiza de mai sus rezultă că primele indicații scrise, mai precise, despre existența așezării de care ne ocupăm pot fi de-abia din al patrulea deceniu al secolului al XIV-lea sau, mai sigur, din deceniul

---

[22] N. Iorga, *Studii și documente*, vol. VII, p. 104; C. Auner, *Op. cit.*, p. 158.

[23] P. P. Panaitescu, *Interpretări românești*, p. 198.

[24] E. Vîrtosu, *Op. cit.*, p. 464.

[25] *Ibidem*, p. 465.

[26] L. Șimanschi și G. Ignat, *Constituirea cancelariei statului feudal moldovenesc (I)*, „Anuarul Institutului de istorie și arheologie «A. D. Xenopol»", Iași, IX, (1972), p. 124.

[27] *Sigiliile medievale ale orașelor din Moldova*, în SCȘ, Iași, Istorie, an VII (1956), fasc. 2, p. 161.

Fig. 1. Sigiliul orasului Baia

următor. Ele nu sînt însă de natură să ne edifice asupra caracteristicilor aşezării.

În aceste condiţii, contribuţia informaţiilor arheologice capătă o importanţă cu totul deosebită pentru rezolvarea problemei originii şi evoluţiei aşezării de la Baia.

Începînd din anul 1958, s-au făcut, mai întîi, cercetări de suprafaţă la „Cetăţuia“, unde s-au descoperit materiale datînd din perioada comunei primitive, dar nici un fel de urme din perioada feudală [28]. S-au efectuat, de asemenea, investigaţii în preajma bisericii romano-catolice, recoltîndu-se fragmente de ceramică, încadrate, atunci, în secolele XIII—XIV. Totodată, s-au făcut cercetări de suprafaţă şi în jurul Bisericii albe, recoltîndu-se, cu acest prilej, numeroase fragmente ceramice, încadrate, la acea vreme, din punct de vedere cronologic, în secolele XIII—XIV [29].

Săpăturile de salvare efectuate în preajma bisericii romano-catolice, în acelaşi an, au dus la unele constatări interesante în legătură cu oraşul Baia. Astfel, pe baza observaţiilor stratigrafice şi a materialelor recoltate, s-a ajuns la concluzia că cele mai vechi urme de locuire din această zonă sînt din secolul al XIV-lea. Alături de unele materiale provenind de la populaţia locală, au apărut, în condiţii stratigrafice clare, şi altele, mai puţin numeroase, care au putut fi atribuite coloniştilor germani [30].

În vederea începerii unei cercetări sistematice a oraşului Baia, în primăvara anului 1967, s-au făcut din nou recunoaşteri de suprafaţă la „Cetăţuia“ şi, de asemenea, pe teritoriul vechiului oraş. Cercetările de la „Cetăţuia“ au confirmat constatările din 1958 şi au dus la descoperirea unor noi materiale datînd din comuna primitivă [31]. Pe baza materialelor recoltate, s-a putut stabili că este lipsită de temei afirmaţia unor cercetători care au admis că, aici, este vorba de o fortificaţie medievală [32]. În spaţiul cuprins între biserica romano-catolică şi Biserica albă şi pînă la circa 100 m dincolo de aceasta, spre vest, s-au descoperit numeroase fragmente ceramice, majoritatea datînd din secolul al XV-lea [33].

Ţinînd seama de rezultatele cercetărilor de suprafaţă de pe teritoriul vechiului oraş, în campania din anul 1967 s-au făcut trei secţiuni în imediata apropiere a Bisericii albe, la limita estică a actualului cimitir

---

28 Cercetarea a fost efectuată de N. Zaharia şi D. Teodor. Cf. N. Zaharia, M. Petrescu-Dîmboviţa, Em. Zaharia, *Aşezări din Moldova de la paleolitic pînă în secolul al XVIII-lea*, Bucureşti, 1970, p. 308.

29 *Ibidem*, p. 307. Cercetare efectuată de N. Zaharia, D. Teodor şi Silvia Iacob-Teodor.

30 Cercetare efectuată de N. Zaharia, D. Teodor şi Silvia Iacob-Teodor; Dan Gh. Teodor şi Emilia Zaharia, *Noi date arheologice referitoare la tîrgul Baia*, „Materiale şi cercetări arheologice“, IX, p. 353—365.

31 Cercetările au fost efectuate de A. C. Florescu şi Al. Andronic.

32 Părerea că, la Cetăţuia, ar fi vorba de o fortificaţie medievală a fost admisă de Al. Lapedatu, *Op. cit.*, p. 63; V. Vătăşianu, *Istoria artei feudale în Ţările Române*, I, Bucureşti, 1959, p. 288; C. C. Giurescu, *Op. cit.*, p. 186.

33 La cercetare au participat: Al. Andronic, A. C. Florescu, Silvia Teodor, Eugenia Neamţu, Vasile Neamţu, Stela Cheptea şi M. Nistor.

și, în același timp, o a patra secțiune, paralelă cu primele, la circa 300 m de biserică [34].

Prin săpăturile efectuate lîngă Biserica albă au fost scoase la iveală importante urme de locuire, mai ales din secolul al XV-lea și, într-o mai mică măsură, din secolele următoare.

În cea de a patra secțiune, mai apropiată de biserica romano-catolică, s-a descoperit o locuință de dimensiuni mari, construită deasupra unei pivnițe. Materialul arheologic, alcătuit, mai ales, din ceramică, a permis să se stabilească că locuința la care ne referim a fost distrusă prin incendiu în a doua jumătate a secolului al XV-lea. Într-un strat anterior acesteia, au apărut foarte sporadice urme de locuire, constînd doar din cîteva fragmente ceramice locale, datînd din secolul al XIV-lea, precum și cîteva exemplare lucrate în tehnica *sgrafitto*. databile la sfîrșitul aceluiași secol.

Pe baza rezultatelor de pînă acum, se poate admite că zona cercetată în cursul anului 1967 reprezintă, în cea mai mare parte, o extindere și o locuire intensă a orașului din secolul al XV-lea.

Ținînd seama de această situație, începînd din anul 1968, centrul cercetărilor noastre a fost deplasat mai spre est, în preajma bisericii romano-catolice, pe un spațiu neafectat de culturile agricole. În cursul anului 1968, s-au efectuat două secțiuni (a 131,50 × 1,50 m), la circa 50 m vest de ruinele bisericii romano-catolice [35].

Fără a intra în detalii, ținem să precizăm faptul, important pentru problema aflată în discuție, că, în zona cercetată în 1968, nu s-a descoperit nici un strat de cultură anterior secolului al XIV-lea. Situația este în deplină concordanță cu observațiile stratigrafice făcute cu ocazia săpăturilor de salvare din anul 1958 în partea nord-estică a bisericii [36]. Dealtfel, constatările noastre au fost confirmate și cu prilejul campaniilor ulterioare, ale căror rezultate, din motive tehnice, nu au putut fi incluse în acest studiu.

Un prim strat de cultură, cu urme sporadice de locuire, a putut fi datat în prima jumătate a secolului al XIV-lea. Stratul următor se încadrează, pe baza materialului ceramic și a monedelor descoperite, în a doua jumătate a secolului al XIV-lea și la începutul secolului următor. Stratul de cultură din a doua jumătate a secolului al XIV-lea și începutul secolului al XV-lea este suprapus de un altul, foarte bogat în materiale arheologice, datînd din secolul al XV-lea. Descoperirile din secolele următoare sînt însă, în acest sector, mult mai sărace.

Menționăm faptul că, în stratul datînd din prima jumătate a secolului al XIV-lea, s-au descoperit fragmente de oase de animale domestice și sălbatice, pigmenți de cărbune, cenușă, urme de zgură de fier,

---

[34] Colectivul de cercetare din anul 1967 a fost alcătuit din Al. Andronic — responsabil, Eugenia Neamțu, Stela Cheptea, V. Spinei și N. Ursulescu.

[35] La cercetările din anul 1968 au luat parte Eugenia Neamțu, Stela Cheptea, V. Neamțu, precum și studenții N. Bungrezeanu și G. Niculescu.

[36] Dan Gh. Teodor și Em. Zaharia, *Op. cit.*, p. 354 și urm. și fig. 1/1—2.

precum şi cîteva fragmente de ceramică locală, avînd analogii în materialele descoperite la Suceava, datate în prima jumătate a secolului al XIV-lea [37]. Cercetările de pînă acum, din acest sector, nu au dus la descoperirea, în stratul de cultură datînd din prima jumătate a secolului al XIV-lea, a unor urme materiale care ar putea fi atribuite unor străini.

Din stratul următor de locuire nu s-au putut separa net urmele de vieţuire din a doua jumătate a secolului al XIV-lea de cele care aparţin începutului secolului următor. Stratul de locuire din a doua jumătate a secolului al XIV-lea şi începutul celui următor se deosebeşte substanţial, din punctul de vedere al conţinutului şi semnificaţiilor, de cel pe care îl suprapune. În primul rînd, materialul arheologic cuprins aici este mult mai bogat şi variat, ilustrînd, destul de clar, îndeletnicirile de bază ale locuitorilor. Astfel, în stratul la care ne referim au apărut, în număr destul de mare, oase de animale domestice şi sălbatice, pigmenţi de cărbune şi cenuşă, cantităţi însemnate de zgură şi lupe, rezultate din procesul de reducere a minereului de fier, unelte variate şi diferite alte obiecte de fier, arme (fig. 2), ceramică locală şi nelocală, monede etc. De asemenea, au fost surprinse şi complexe de locuire.

Oasele de animale sălbatice şi domestice descoperite în stratul de cultură la care ne referim dovedesc că, în această vreme, vînatul şi creşterea animalelor domestice, favorizate şi de condiţiile naturale din zona în care se află aşezarea, constituiau îndeletniciri importante ale locuitorilor Băii. Fără îndoială că localnicii îmbinau creşterea animalelor domestice cu cultura cerealelor. La morile de pe valea Moldovei, dintre care Alexandru cel Bun dăruia două, în anul 1402, mănăstirii Moldoviţa [38], se măcinau cereale produse de băieşi pe ţarina lor.

În afară de aceste îndeletniciri, comune şi pentru locuitorii satelor, materialele descoperite aici atestă şi dezvoltate ocupaţii meşteşugăreşti. Prezenţa meşterilor lemnari este bine documentată de descoperirea unor sfredele şi dălţi — unul dintre sfredele fiind prevăzut şi cu un dispozitiv pentru practicarea unor orificii mai largi, poate pentru butucii roţilor.

Asemenea meşteri făceau, desigur, o gamă mare de articole ca : sănii, care, obiecte de uz casnic etc. Trebuie să admitem că, întocmai ca în alte aşezări mai importante din Moldova, de pildă, ca la Piatra Neamţ [39] şi Suceava, la Baia au putut exista meşteri care construiau biserici, case, mori, sladniţe etc. Dealtfel, cele două mori dăruite de Alexandru cel Bun mănăstirii Moldoviţa, despre care am mai amintit,

---

[37] M. D. Matei, *Contribuţii arheologice la istoria oraşului Suceava,* Bucureşti, 1963, p. 43, fig. 11/5—6 ; El. Busuioc, *Ceramica locală de uz casnic din secolul al XIV-lea de la Suceava,* (Partea I), „Studii şi cercetări de istorie veche", XV (1964), 1, p. 97, fig. 7/12. (În continuare se va cita : SCIV).

[38] *Documente privind Istoria României,* veacul XIV—XV, A. Moldova, I, p. 13. (În continuare se va cita : DIR, A).

[39] Şt. Olteanu, C. Şerban, *Meşteşugurile din Ţara Românească şi Moldova în evul mediu,* Bucureşti, 1969, p. 70.

ca şi acea „moară de sladniţă" ce apare în acelaşi document din anul 1402 [40], au putut fi ridicate, cu mult înainte de această dată, de meşteri locali. Credem că nu sîntem departe de realitate dacă presupunem că, încă din a doua jumătate a secolului al XIV-lea, s-a putut ajunge şi la Baia la o scindare, pe branşe, a meşteşugului prelucrării lemnului.

Interesante sînt şi observaţiile legate de prepararea şi prelucrarea metalelor. Se ştie că cercetările efectuate în ultimele decenii au dus la concluzia că mineritul s-a practicat, de timpuriu şi continuu, şi în Moldova. Nu este, credem, inutil să reamintim faptul că, în cazul Băii, însuşi numele aşezării atestă o asemenea îndeletnicire. Deocamdată, nimic nu justifică însă părerea că, în această vreme, la Baia s-ar fi exploatat zăcăminte de metale preţioase. Există, în schimb, însemnate cantităţi de zgură şi lupe de fier care dovedesc că în domeniul exploatării fierului s-au înregistrat progrese simţitoare, în raport cu prima jumătate a secolului al XIV-lea.

Se ştie că în Ţara Românească, la sfîrşitul secolului al XIV-lea, se folosea forţa motrice a apei în procesul de extracţie a aramei [41]. Pentru Baia este, deocamdată, greu de precizat în ce măsură s-au înregistrat, în a doua jumătate a secolului al XIV-lea şi la începutul secolului următor, progrese în această direcţie.

Fierul produs la Baia era solicitat, în această vreme, desigur, nu numai de fierarii de aici, ci şi de unii aflaţi în localităţile din jur. Sîntem înclinaţi să credem că cea mai mare parte din uneltele agricole şi meşteşugăreşti, din diferitele piese de uz gospodăresc şi arme descoperite la Baia (cuţite, hîrleţe, topoare, dălţi, sfredele, cuie, scoabe, potcoave, halebarde, pinteni etc.) [42] reprezintă rezultatul activităţii fierarilor locali. Pornind de la asemenea descoperiri, ajungem la concluzia că Thomas fierarul din Baia, care obţinea, în 1423, cetăţenia Liovului [43], reprezintă doar o verigă dintr-un lung şir de meşteri, ale căror nume nu ni s-au păstrat. Este foarte probabil că unele dintre produsele meşterilor din Baia, cele necesare agriculturii, de pildă, erau solicitate şi de locuitorii satelor din jur.

Calitatea superioară a lutului de la Baia, lăudată mai tîrziu [44], ca şi cerinţa tot mai mare de articole de ceramică, au făcut ca meşteşugul olăritului să se dezvolte pe o linie pronunţat ascendentă. Materialele ceramice descoperite în stratul corespunzător celei de a doua jumătăţi a

[40] DIR, A, veacul XIV—XV, I, p. 13.

[41] N. Maghiar, Şt. Olteanu, *Din istoria mineritului în România*, Bucureşti, 1970, p. 122—123.

[42] Material inedit, cf. şi Dan Gh. Teodor şi Emilia Zaharia, *Op. cit.*, p. 360—362 şi fig. 4.

[43] P. P. Panaitescu, *Cel mai vechi act municipal din Moldova*, „Revista istorică", IX (1923), p. 185—186 ; Şt. Olteanu, C. Şerban, *Op. cit.*, p. 47.

[44] Şt. Olteanu, *Meşteşugurile din Moldova în secolul al XVII-lea*, „Studii şi materiale de istorie medie", III (1959), p. 172.

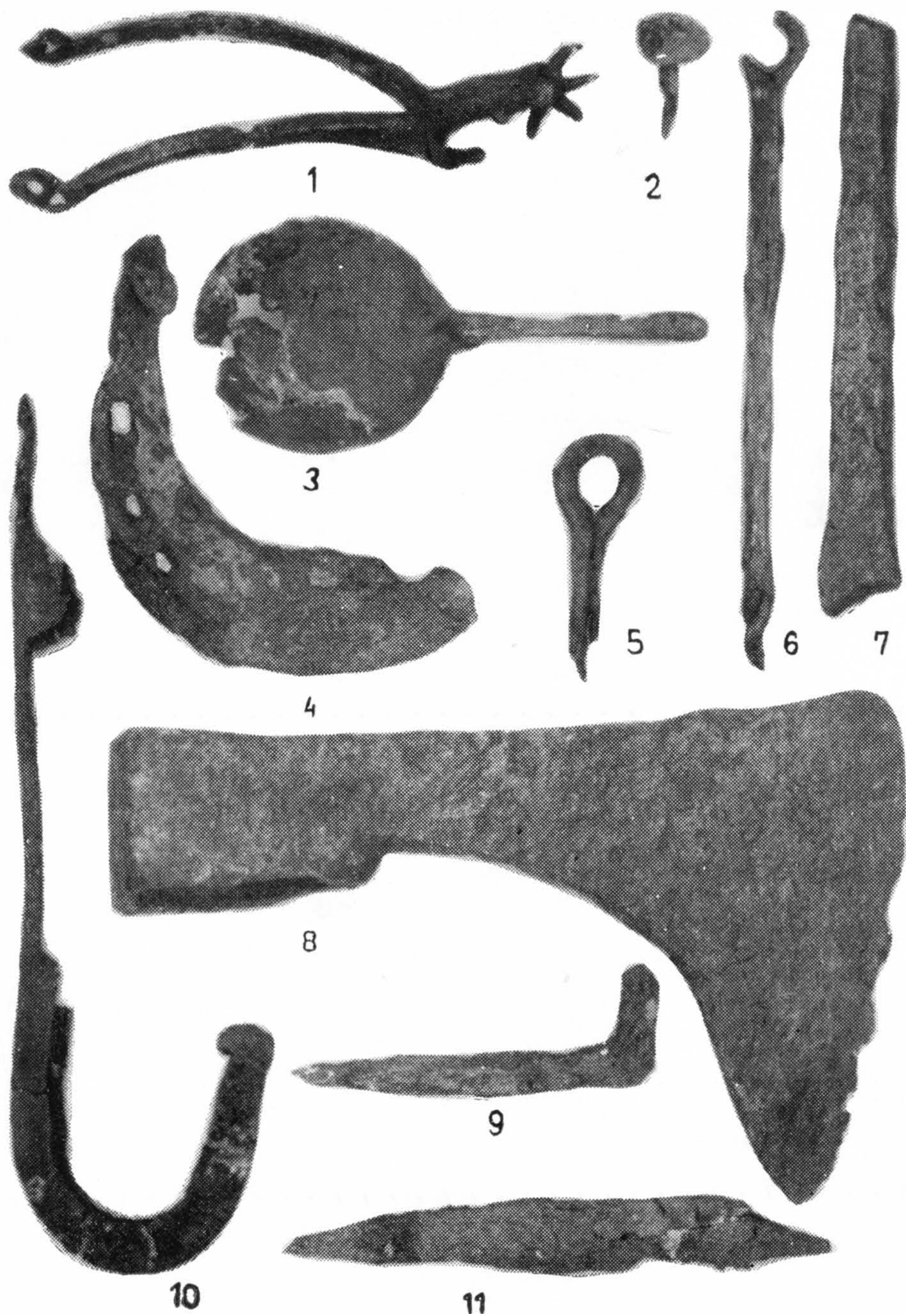
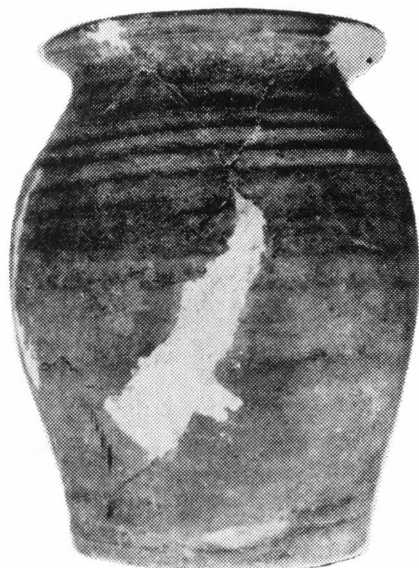
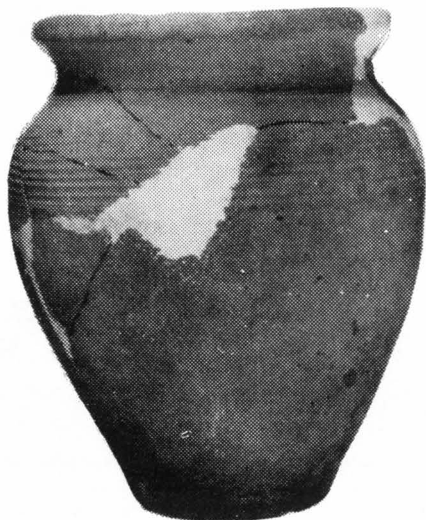

Fig. 2. Baia. Obiecte de fier de la sfîrșitul secolului al XIV-lea și începutul secolului al XV-lea (1, pinten ; 2, cui ; 3, lingură ; 4, potcoavă ; 5, scoabă ; 6, sfredel ; 7, daltă ; 8, topor ; 9, țîțînă ; 10, buterolă de la teaca unei săbii ; 11, cuțit).

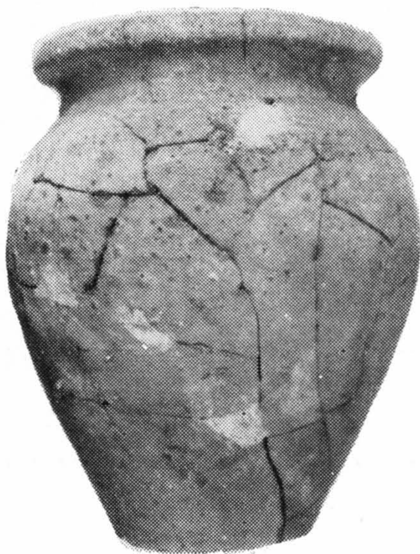

Fig. 3. Baia. Ceramică locală din a doua jumătate a secolului al XIV-lea (1) și din prima jumătate a secolului al XV-lea (2—4). (1—2, 4, ceramică cenușie ; 3, ceramică roșie-brună).

secolului al XIV-lea şi începutul celui următor sînt mult mai abundente şi variate, în raport cu cele din stratul anterior.

Important este şi faptul că, începînd de-abia din această vreme, alături de ceramica locală (fig. 3—4) îşi face apariţia şi o alta, străină (fig. 5). Ceramica locală, făcută acum dintr-o pastă mai bună, lucrată mai îngrijit, cuprinde mai multe tipuri de vase : oale-borcan, oale cu toartă, căni, castroane şi opaiţe. La rîndul ei, ultima categorie de ceramică, cea străină, din punct de vedere calitativ superioară celei dintîi, este alcătuită din căni, borcane etc.

În cea mai mare parte, ceramica cenuşie nelocală de la Baia este asemănătoare cu cea descoperită la Suceava, Roman, Siret, atribuită, aşa cum se ştie, coloniştilor germani [45]. O formă deosebită de borcan (din pastă arsă la brun şi roşu-brun cu miezul negru-cenuşiu, caracterizată printr-o linie mai zveltă, cu umărul mai îngust decît marginea evazată a buzei, de la care pereţii se retrag oblic spre fundul vasului) are, deocamdată, analogii în R. S. Cehoslovacia, la Mutějovice [46].

N-au lipsit, desigur, din Baia nici alte categorii de meşteri ca, de pildă, pielarii, ţesătorii, croitorii, morarii, berarii, măcelarii etc., care n-au putut fi documentaţi pe cale arheologică, dar a căror prezenţă o atestă unele documente de la sfîrşitul secolului al XIV-lea şi începutul celui următor [47].

Trebuie să admitem că o activitate meşteşugărească atît de complexă şi intensă nu se poate explica fără un proces de schimb dezvoltat. Baia a fost, fără îndoială, şi un important centru comercial pentru populaţia locală. Situarea Băii pe un ax comercial de însemnătate internaţională nu a putut să nu se reflecte şi în economia acestei aşezări.

Date interesante pentru aprecierea stadiului de dezvoltare a aşezării de la Baia, în această etapă istorică, ne furnizează şi materialul numismatic. Astfel, numai în cursul campaniei din anul 1968, au fost descoperite patru monede de la Petru Muşat (una reprezintă un fals) şi treizeci şi şase de la Alexandru cel Bun. Trebuie să precizăm că, dintre acestea din urmă, nu mai puţin de treizeci şi două fuseseră grupate într-un fişic, ceea ce ar putea să sugereze existenţa, în acest mediu, a unei activităţi cămătăreşti şi, în orice caz, prezenţa unor oameni înstăriţi.

Nu lipsite de interes sînt şi unele caracteristici ale arhitecturii civile de la Baia, din etapa la care ne referim. Astfel, de pildă, descoperirea

---

45 M. D. Matei, *Die graue Keramik von Suceava und einige archäologische Probleme des 14. und 15. Jh. in der Moldau*, „Dacia", N. S., VI (1962), p. 357 şi urm. ; idem, *Contribuţii arheologice la istoria oraşului Suceava*, p. 131 şi urm. ; L. Chiţescu, *Ceramica ştampilată de la Roman şi unele probleme în legătură cu purtătorii ei în Moldova*, în SCIV, 3, tom 15 (1964), p. 411 şi urm.

46 R. Pleiner, *Středověké síliště s kovárnami u Mutějovic*, „Památky archeologické", LX (1969), 2, p. 550, fig. 10 şi p. 569—570.

47 DIR, A, veac XIV—XV, vol. I, p. 13 ; Şt. Olteanu, C. Şerban, *Op. cit.*, p. 80 ; C. C. Giurescu, *Op. cit.*, p. 186.

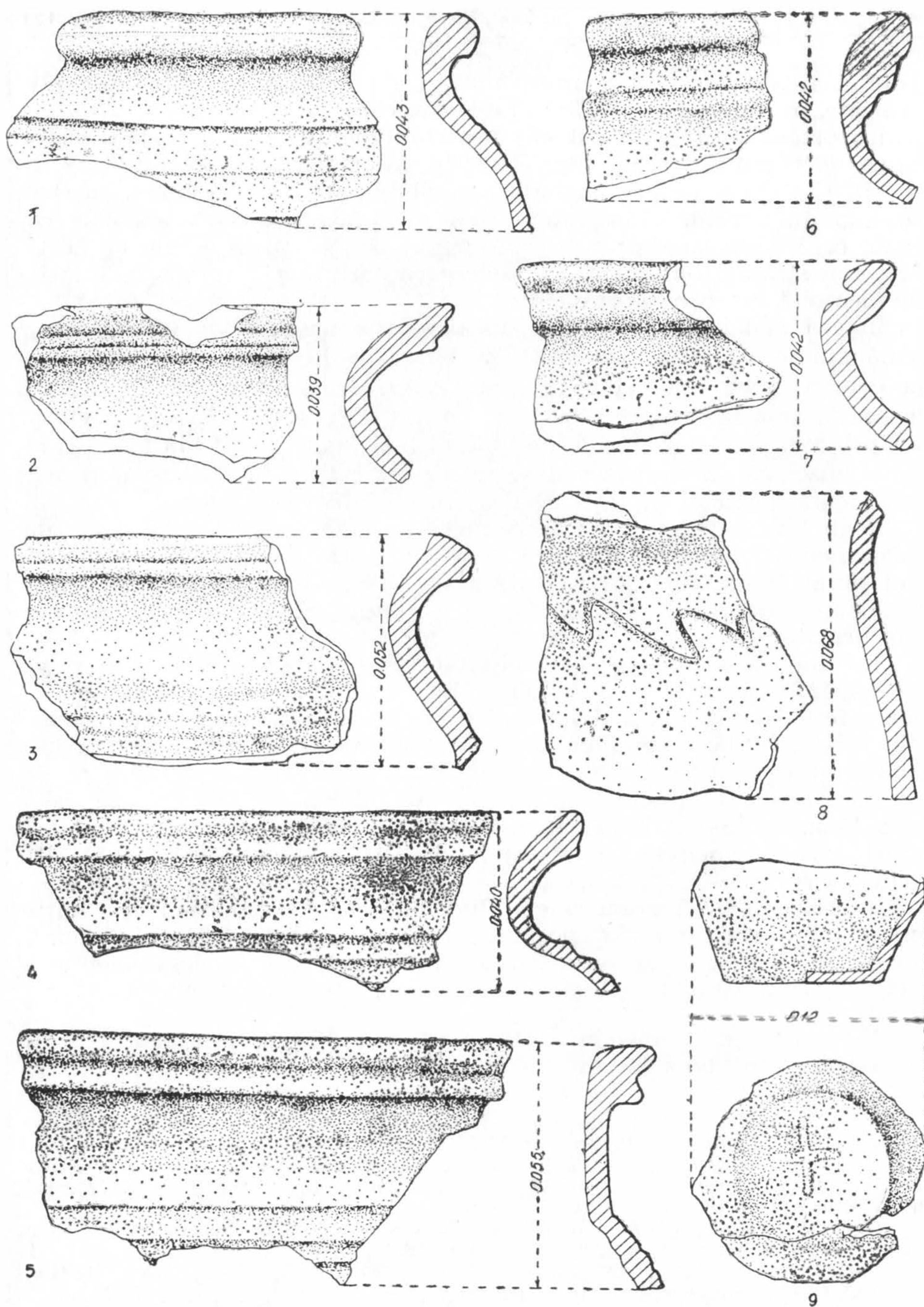

Fig. 4. Baia. Fragmente de ceramică locală datînd din secolul al XIV-lea. (1—7, ceramică roşie ; 8—9 ceramică cenuşie)

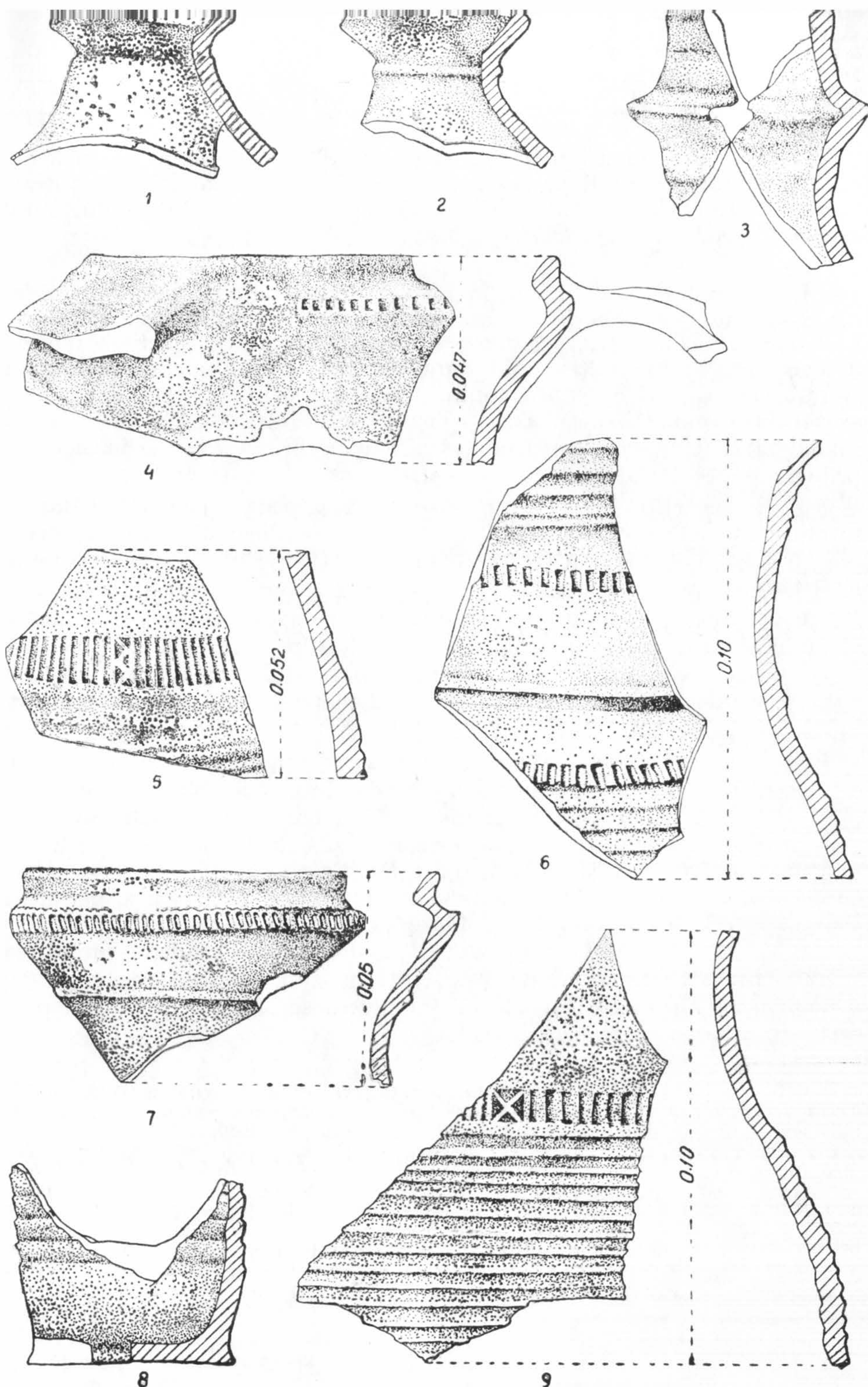

Fig. 5. Baia. Ceramică nelocală din pastă cenușie.

unei pivnițe de dimensiuni mari, ca și a unei case de lemn cu sobă din cahle vădește concepții arhitectonice destul de evoluate, care contrastează puternic cu situațiile întîlnite în această vreme în mediul rural din Moldova.

Încheierile care se impun, la capătul scurtei analize pe care am făcut-o aici, nu pot avea, în totalitatea lor, dat fiind stadiul actual al cercetărilor arheologice, un caracter definitiv. Nu putem exclude ipoteza descoperirii, într-un viitor mai mult sau mai puțin îndepărtat, a unor situații care să reflecte mai complet procesul apariției și evoluției acestei așezări. Deocamdată, însă, sîntem constrînși să consemnăm, la Baia, nu numai lipsa unei așezări urbane, ci și a unor urme clare de locuire din primele trei secole ale mileniului nostru.

Multe incertitudini continuă să rămînă și pentru prima jumătate a secolului al XIV-lea. Urmele arheologice sporadice, din stratul corespunzător primei jumătăți a secolului al XIV-lea, nu indică existența unei așezări prospere, dar aceasta s-ar putea explica eventual și prin faptul că săpăturile nu au surprins decît periferiile ei. Unele fragmente ceramice locale, descoperite în stratul de locuire datînd din a doua jumătate a secolului al XIV-lea și începutul secolului al XV-lea, asociate cu materiale care se încadrează în mod sigur în această vreme, sînt, totuși, de tradiție mult mai veche.

Unii cercetători au admis că, un anumit timp, Baia a jucat și rolul de tîrg al văii Moldovei, ceea ce este pe deplin posibil. Sursele documentare și sigilografice nu ne ajută nici ele, cel puțin deocamdată, să ajungem la încheieri definitive. Caracterizarea așezării de care ne ocupăm ca o „cetate de frunte a Țării Moldovenești“ *(Capitalis civitatis terrae Moldaviensis)*, în legenda sigiliului întocmit mult mai tîrziu, ca și definirea Băii din vremea lui Ștefan cel Mare ca o „capitală a țării Moldovei“ *(„eyn haubt stadt Muldener land“)* [48], reprezentînd, evident, amintirea vremii cînd aici a rezidat un voievod [49], nu sînt încă suficiente pentru a demonstra faptul că, înainte de jumătatea secolului al XIV-lea, procesul de urbanizare se încheiase.

---

[48] I. C. Chițimia, *Cronica lui Ștefan cel Mare*, București, 1942, p. 38; *Cronicile slavo-române din sec. XV—XVI publicate de Ion Bogdan*, (ed. P. P. Panaitescu), Editura Academiei Republicii Populare Române, 1959, p. 29.

[49] Nu este cu totul exclus ca, la Baia, să fi existat un voievodat „de vale“ încă înainte de venirea lui Dragoș la răsărit de Carpați. Nu este sigur, dar este *posibil* ca acesta din urmă să fi rezidat la Baia. Cf. *Istoria României*, II (1962), p. 167—168; Al. Boldur, *Întemeierea Moldovei*, „Studii și cercetări istorice“, XIX (1946), p. 188; C. Cihodaru, *Constituirea statului feudal moldovenesc și lupta pentru realizarea independenței lui*, în SCȘ, Iași, Istorie, an XI (1960), fasc. 1, p. 76—77; A. Sacerdoțeanu, *Succesiunea domnilor Moldovei pînă la Alexandru cel Bun*, „Romanoslavica“, XI (1965), p. 228—229 etc.

Prezenţa unui voievod într-o aşezare nu trebuie asociată, în mod necesar, cu calitatea de oraş a acesteia[50]. În acest sens, realităţile din Maramureş, bine studiate pentru etapa de care ne ocupăm[51], sînt destul de edificatoare. Descoperirea unei curţi voievodale şi cercetarea arheologică a zonei din preajma acesteia ar putea, eventual, preciza, după părerea noastră, unele aspecte importante ale procesului de urbanizare de la Baia.

În această vreme, chiar dacă pentru Alexa Moldaowicz s-ar putea exprima unele îndoieli, în legătură cu originea sa, rămîne totuşi indiscutabilă menţionarea Băii, sub numele de *Moldavia,* în 1345, cînd, aşa cum am mai arătat, exista o custodie catolică. Documentul ne obligă să admitem că aşezarea de la Baia, reşedinţă a unui voievod, era, ca şi Siretul, de pildă, şi un important avanpost al propagandei catolice[52]. Considerăm însă că nici prezenţa unei misiuni catolice la Baia nu dovedeşte, prin ea însăşi, caracterul rural, preurban sau urban al localităţii.

În stadiul actual al cercetărilor, este, deci, greu de fixat limite cronologice pentru o eventuală fază *preurbană* a acestei aşezări, în special pentru începuturile ei. Nu este, de asemenea, exclus ca sfîrşitul acestei faze să se prelungească şi în primele decenii ale celei de a doua jumătăţi a secolului al XIV-lea. Considerăm că, în această problemă complicată, nu se pot da, cel puţin deocamdată, soluţii definitive.

Stratul de locuire din ultima parte a secolului al XIV-lea şi începutul secolului următor oferă însă, încă de pe acum, unele certitudini în privinţa caracterului aşezării de la Baia. Activitatea productivă, şi în special cea meşteşugărească, vie şi variată, contrastează puternic nu numai cu realităţile din etapa precedentă, ci şi cu cele din satul medieval moldovenesc din această vreme. Constatări similare se pot face şi

---

50 Reşedinţa voievodului de la Baia a putut fi un simplu sat, sau un tîrg de vale (Pentru această problemă cf. P. P. Panaitescu, *Introducere la istoria culturii româneşti,* p. 281 şi urm.), adică o aşezare cu caracter *preurban.* Despre caracteristicile unor aşezări de acest tip a se vedea Şt. Olteanu, *Cercetări cu privire la geneza oraşelor medievale din Ţara Românească,* „Studii“, an. XVI (1963), 6, p. 1255—1281 ; M. D. Matei, *Studii de istorie orăşenească medievală (Moldova, sec. XIV—XVI),* Suceava, 1970, p. 21 şi urm. Din bogata literatură străină, asupra acestei probleme, menţionăm : W. Hensel, *L'étude des villes du haut moyen-âge en Pologne au moyen de la méthode archéologique,* „Dacia“, N. S., V, 1961, p .463—484 ; idem, *Méthode archéologique appliquée à l'étude des villes,* „Ergon“, III (1962), p. 299—314 ; K. Tymienicki, *Remarques sur le commencement de la vie urbaine en Pologne,* „Ergon“, III, 1962, p. 329—336 ; Fr. Kavka, *Der Stand der Forschungen über den Anfang der Städte in der Tschechoslowakei* „Ergon“, III, 1962, p. 546—549 ; M. N. Tihomirov, *Древне Русские города,* ed. II, Moscova, 1956 ; M. R. Kargen, *Древнии Киев,* I, Moscova-Leningrad, 1958.

51 R. Popa, *Ţara Maramureşului în veacul al XIV-lea,* Editura Academiei Republicii Socialiste România, 1970, p. 143 şi urm.

52 Propaganda catolică întîmpină dificultăţi la est de Carpaţi. Pe la 1340, la Siret erau ucişi de localnici călugări franciscani. Şt. Pascu, *Op. cit.*, p. 187 şi nota 145 ; C. Cihodaru, *Op. cit.*, p. 76 ; *Istoria României,* II, p. 164 etc.

din prezentarea descoperirilor monetare. Dacă adăugăm şi faptul că în arhitectura civilă de la Baia apar elemente deosebite de cele din lumea satelor, putem admite că aşezarea de aici se găsea, deja, cel mai tîrziu în ultimele decenii ale secolului al XIV-lea, în stadiul urban. Dealtfel, acest salt calitativ este înregistrat şi în izvoarele vremii. Între oraşele moldoveneşti cuprinse în amintitele cronici ruseşti este înscrisă, nu întîmplător, şi Baia (Баня) [53].

S-a susţinut că numele de Moldova ar fi de origine germană şi că el ar proba prezenţa la Baia, destul de timpurie, a unei populaţii de acest neam. S-au propus însă şi alte etimologii pentru acest cuvînt [54]. Cercetările arheologice de pînă acum nu au dus la descoperirea unor materiale care să ateste aici prezenţa germanilor înainte de ultimele decenii ale secolului al XIV-lea. Ceramica nelocală de la Baia, de calitate superioară [55], se adaugă, destul de tîrziu, în a doua jumătate a acestui secol, unei ceramici locale, de tradiţie mult mai veche, ceea ce ar putea să însemne că noii veniţi n-au sosit pe un loc gol, ci într-o aşezare băştinaşă care acum se deosebea de cele rurale. Deocamdată, se poate afirma că, în linii mari, etapa istorică în care coloniştii străini sînt atestaţi la Baia coincide cu aceea în care sînt constataţi, pentru prima dată, la Suceava şi Roman. În această importantă problemă, mai sînt însă necesare noi precizări, pe care sperăm că viitoarele cercetări arheologice ni le vor oferi.

Nu excludem posibilitatea ca o parte dintre coloniştii străini să fi venit din nord, din sau prin Polonia. Prezenţa, e drept mai tîrzie, a unor studenţi de la Baia la Universitatea din Cracovia [56] ar putea să indice legături multiple şi mai vechi cu acest oraş. Ţinînd seama însă de faptul că Baia s-a dezvoltat şi pe un drum de legătură cu Rodna şi Bistriţa, considerăm că majoritatea coloniştilor străini au pătruns în spaţiul pe care îl analizăm venind din sau prin Transilvania. Fără a intra în detalii, este necesar să precizăm că, cel puţin la Baia, prin colonişti străini nu trebuie văzuţi numai germanii, a căror prezenţă nu poate fi contestată, ci şi alte elemente etnice. Descoperirea unei ceramici cu analogii pe teritoriul de astăzi al Cehoslovaciei, ne determină să admi-

---

[53] Al. Andronic, *Op. cit.*, p. 213—214; Pentru datare, între anii 1389—1392, s-a pronunţat recent C. Cihodaru, cf. *Începuturile vieţii orăşeneşti la Iaşi*, p. 36—37 şi nota 29.

[54] E. Vîrtosu, *Op. cit.*, p. 465 şi urm.

[55] M. D. Matei, *Die graue Keramik von Suceava*, p. 357 şi urm.; idem, *Contribuţii arheologice la istoria oraşului Suceava*, p. 131 şi urm.; L. Chiţescu, *Ceramica ştampilată de la Roman...*, p. 411 şi urm.

[56] R. Manolescu, *Cultura orăşenească în Moldova în a doua jumătate a secolului al XV-lea*, în volumul *Cultura moldovenească în timpul lui Ştefan cel Mare*, Editura Academiei Republicii Socialiste România, 1964, p. 80; C. C. Giurescu, *Tîrguri sau oraşe şi cetăţi moldovene*, p. 187.

tem ca posibilă „implantarea“ în aşezarea de la Baia a unor cehi [57]. Dealtfel, faptul că încă din primii ani ai secolului al XV-lea găsim la Praga studenţi şi de la Baia [58] sugerează, de asemenea, ideea unor legături destul de puternice cu acest mediu. N-au lipsit, probabil, din rîndul coloniştilor, nici alte elemente etnice. Ne gîndim, de pildă, la armeni, poloni, ruteni şi maghiari. Numărul coloniştilor străini nu a fost totuşi prea ridicat, în raport cu cel al localnicilor. În orice caz, în 1413, „schismaticii“, adică românii, formau majoritatea populaţiei oraşului [59].

Elementele străine au putut juca un rol pozitiv în dezvoltarea activităţii meşteşugăreşti şi comerciale la Baia [60]. Faptul că anumite particularităţi ale ceramicii superioare a coloniştilor au fost asimilate de localnici dovedeşte că contactul mai strîns al acestora cu elementele străine, evoluate, nu a rămas fără urmări. Constatarea este, foarte probabil, valabilă şi pentru alte sectoare ale producţiei meşteşugăreşti, de pildă pentru cele legate de extracţia şi prelucrarea fierului [61].

Transformările, în sensul unei evoluţii ascendente, nu au putut să nu se reflecte şi pe planul organizării urbane. Ca şi în alte ţări, în Polonia, de pildă [62], sistemul de organizare local a trebuit să facă loc unuia mai evoluat, asupra căruia nu intenţionăm însă să insistăm.

CONTRIBUTIONS AU PROBLÈME DES DÉBUTS DE LA VILLE DE BAÏA

Résumé

Le problème de l’apparition et de l’évolution de la ville féodale occupe une place importante dans les préoccupations des historiens de divers pays européens. En cette matière, en se fondant sur différentes

---

[57] În Transilvania au apărut sate de boemi încă din prima jumătate a secolului al XIII-lea. Cf. Şt. Pascu, *Voievodatul Transilvaniei*, I, Cluj, 1971, p. 320. Penetraţia acestor elemente etnice la răsărit de Carpaţi s-a putut produce mai tîrziu, probabil după îndepărtarea dominaţiei mongole.

[58] M. Dan, *Cehi, slovaci şi români în veacurile XIII—XVI*, Sibiu, 1944, p. 58—63; R. Manolescu, *Op. cit.*, p. 80. Este foarte probabil că, aceşti absolvenţi ai cursurilor universitare din Praga au întreţinut, în continuare, legături cu mediul universitar în care s-au format şi au putut juca, ulterior, un rol de seamă în răspîndirea husitismului în Moldova. Pentru problema răspîndirii acestei erezii cf. şi Ş. Papacostea, *Ştiri noi cu privire la istoria husitismului în Moldova în timpul lui Alexandru cel Bun*, „Studii şi cercetări ştiinţifice“, Istorie, anul XIII (1962), fasc. 2, p. 253 şi urm.

[59] R. Rosetti, *Despre unguri şi episcopiile catolice din Moldova*, „Analele Academiei Române“, Mem. Secţ. Ist., S. II, Tom XXVII (1905), p. 302—303; D. Ciurea, *Noi contribuţii la istoricul oraşului Baia*, p. 32.

[60] C. C. Giurescu, *Op. cit.*, p. 186.

[61] S-a susţinut că exploatarea minieră a avut un rol hotărîtor în formarea şi evoluţia oraşului, M. D. Matei, *Studii de istorie orăşenească medievală (Moldova, sec. XIV—XVI)*, p. 34, 45; D. Ciurea, *Op. cit.*, p. 32 şi urm.

[62] W. Hensel, *Op. cit.*, p. 304 şi urm.

sources d'informations et notamment sur les données archéologiques, on a réalisé en Roumanie, surtout dans les deux dernières decennies, d'importants progrès.

Parmi les villes moldaves, Baïa a jouit d'une attention toute particulière. La plupart des chercheurs, étrangers et roumains, ont été d'accord que la ville a été fondée avant l'apparition de l'État féodal Moldave par des colons allemands.

Désigné sous le nom de *Moldavia*, l'établissement, situé sur la rive gauche d'un ruisseau ayant le même nom, est déjà mentionné en 1345 quand, les sources y attestent la présence d'une mission qui dépendait de la *Vicaria Russiae*. Plus tard, vers la fin de la neuvième ou au commencement de la dixième décennie du XIVe siècle, Baïa (Баня) est mentionnée parmi les villes Moldaves figurant dans la liste des villes citées dans les plus anciennes chroniques russes.

Le sceau de la ville, avec un cerf gravé dans un cadre trilobé, et la légende en latin (Sigillum Capitalis Civitatis Moldaviae terrae Moldaviensis), attribué au XIIe ou au XIIIe siècles par certains historiens, date en réalité du commencement du XVe siècle (après 1413) et, par conséquant, il ne peut pas contribuer à résoudre le problème de l'origine et de l'ancienneté de la ville de Baïa.

D'intéressantes données ont été fournies par des fouilles archéologiques systématiques. Les recherches de surface effectuées en 1967 ont abouti à la conclusion que „Cetăţuia", où ont été découverts des vestiges datant des époques néolithique et hallstattiènne, n'a eu aucun rôle dans le processus de l'apparition de l'établissement urbain de Baïa. Au contraire, dans l'éspace compris entre l'église catholique et l'église Blanche, à la suite de recherches de surface et de fouilles systématiques, ont été découverts des matériaux datant des XIVe—XVIIe siècles.

Les fouilles systématiques effectuées en 1968, à proximité de l'église catholique, ont abouti à la découverte des vestiges continues d'habitations datant des XIVe jusqu'au XVIIe siècles. La couche de culture de la première moitié du XIVe siècle, qui est aussi la plus ancienne (c'est ce qui a été déjà constaté en 1958, au cours des fouilles de sauvetage pratiquées dans ce secteur), comprend des vestiges assez sporadiques d'habitation, lesquels, par le contenu et la forme, sont semblables aux résultats obtenus par les recherches archéologiques executées dans les villages Moldaves de la même époque.

La couche suivante, datant de la deuxième moitié du XIVe et du début du XVe siècle, diffère nettement de la précédente couche au point de vue calitatif. On a recueilli de riches matériaux qui attestent une activité artisanale bien plus intense que celle constatée à l'étape précédente et aussi une intense activité d'échanges.

De riches vestiges relatifs à l'activité des mineurs (Baïa signifie „mine") et des forgerons, des travailleurs en bois, des potiers ont été découverts à l'occasion des fouilles exécutés en 1968. On a découvert aussi de nombreuses monnaies moldaves qui prouvent que les échanges

furent intenses. Cependant, les habitations ne ressemblent plus à celles qui ont été découvertes dans les villages disparus. Ces constatations ont abouti à la conclusion que Baïa a cessé d'être un simple village ; elle était devenue une ville au sens propre de ce mot.

A l'état actuel des recherches, nous ne disposons pas de preuves suffisantes pour admettre l'existence d'une habitation à Baïa aux XIIe—XIIIe siècles. Il est possible que sur les bords de la Moldova ait existé une „foire de la vallée", le siège d'un voïevode et, dès 1345, un centre de propagande catholique, mais, à la lumière des données archéologiques dont nous disposons, il est difficile d'affirmer que cette habitation autochtone était arivée, au cours de la première moitié du XIVe siècle, au stade urbain. Actuellement nous ne possédons pas suffisamment d'éléments pour pouvoir délimitér à Baïa, au point de vue chronologique, une éventuelle phase préurbaine.

Evoluée jusqu'au niveau d'une habitation urbaine, Baïa a attiré des éléments éthniques étrangers assez variés, venus, dans certains cas, soit de où par la voie de Pologne, mais, plus souvent, soit de où par la voie de la Transylvanie. Il s'agit non seulement de colons allemands, probablement assez nombreux, mais aussi d'Arméniens, de Ruthèns, Tchécques, Hongrois, Roumains de Transylvanie, etc.

Ces éléments étaient moins nombreux que les autochtones, car en 1413 „les schismatiques", c'est-à-dire les Roumains, formaient à Baïa la majorité de la population. Pourtant, on ne peut ignorer que, les colons ont eu un rôle important dans le développement de la ville, leur puissante influence étant, en général, évidente dans le système d'organisation de toutes les villes moldaves.

EXPLICATION DES FIGURES

Fig. 1. Le sceau de la ville de Baia.

Fig. 2. Baia. Objets en fer datant de la fin du XIVe siècle et du commencement du XVe siècle (1, éperon ; 2, clou ; 3, cuiller ; 4, fer à cheval ; 5, crampon ; 6 ; vrille ; 7, ciseau ; 8, hache ; 9, gond ; 10, bouterolle ; 11, couteau).

Fig. 3. Baia. Céramique locale datant de la deuxième moitié du XIVe siècle (1) et de la première moitié du XVe siècle (2—4). (1—2, 4, céramique grise ; 3, céramique rouge-brune).

Fig. 4. Baia. Fragments de céramique locale datant du XIVe siècle (1—7, céramique rouge ; 8—9, céramique grise).

Fig. 5. Baia. Céramique non-locale en pâte grise.

QUESTIONE ITALIANA E QUESTIONE DEI PRINCIPATI NELL'AZIONE DEL CONTE DI CAVOUR AL CONGRESSO DI PARIGI (1856)

DI

ENNIO DI NOLFO *

Durante il congresso di Parigi del 1856, il conte di Cavour si proponeva di raccogliere i risultati dell'intervento sardo contro la Russia, in Crimea. Nonostante la modestia del contributo militare, il peso politico della partecipazione piemontese alla guerra era stato assai consistente ; esso era sintetizzato dalla posizione austriaca che, con l'inizio del 1855 (data dell'intervento sardo) era diventata sempre più delicata e sempre più esposta alla pressione francese per una decisione antirussa. Liberi da timori per la situazione italiana, gli austriaci non avevano più ragioni fondate (agli occhi degli alleati occidentali) per sottrarsi all'impegno di intervento sancito nell'alleanza del dicembre 1854.

L'attesa del Cavour era dunque giustificata. Assai più difficile era però tradurre questa generica attesa in obiettivi concreti, tali da apparire accettabili a una conferenza diplomatica, cioè tali da non urtare troppo suscettibilità e interessi preconstituiti, e da raccogliere l'appoggio delle maggiori potenze. Su questo terreno il Cavour dovette muoversi con estrema prudenza e con notevole spregiudicatezza, valendosi di tutte le risorse disponibili, cioè facendo leva di volta in volta su ragioni di opportunità o di principio, secondo le convenienze del momento [1].

L'azione del ministro piemontese era destinata a incontrarsi con la questione dei Principati, uno dei temi dominanti le discussioni parigine : la sorte dei Principati danubiani infatti era stata dibattuta dall'origine della guerra ; essa costituiva un problema cruciale per l'avvenire delle relazioni austro-russe, ma avrebbe giocato un ruolo non secondario anche

---

* Ennio di Nolfo este profesor la Universitatea din Padova (Italia). A publicat numeroase lucrări privind istoria modernă şi contemporană a Italiei, dintre care amintim *Storia del Risorgimento e dell'Unità d'Italia*, în două volume, pentru care a primit, în anul 1961, Premio Selezione Marzotto.

[1] Sul Congresso di Parigi resta fondamentale : H. Temperley, ***The Treaty of Paris and its Execution***, in „The Journal of Modern History", 1932.

nelle relazioni franco-austriache. Ma come era collegata al problema italiano ?

La discussione sui Principati toccava a Parigi i temi fondamentali per l'assetto interno e internazionale di questa regione. Il problema era cioè di definire nei termini generali il futuro regime da istituire in Moldavia e Valacchia. Dal punto di vista internazionale, quale doveva essere la natura giuridica del loro rapporto con l'impero ottomano ? E dal punto di vista della sistemazione interna, le due regioni dovevano essere unificate, oppure era preferibile mantenerle separate ? Nel caso fosse stata scelta l'unione, quale principe avrebbe dovuto reggere la nuova formazione politica ? [2].

Prima ancora dell'inizio del congresso di Parigi, anche i nazionalisti romeni animati dalle frequenti dichiarazioni dell'imperatore Napoleone in favore del principio nazionale, avevano svolto una vigorosa battaglia pubblicistica, redigendo opuscoli, indirizzando memorie a quei plenipotenziari che promettevano di favorire le loro vedute (in particolare il Clarendon, il Walewski e il Cavour), e adoperandosi personalmente per rivendicare la piena indipendenza e, comunque, l'unione delle popolazioni della Moldavia e della Valacchia in una sola entità politica [3]. Tale aspirazione unitaria trovò in Napoleone III un paladino ; essa infatti conbaciava con le idee generali dell'imperatore, e gli offriva l'occasione per una prima affermazione, non troppo controversa, del principio di

---

2 Sul problema dei Principati al Congresso di Parigi in generale si vedano : A. Tamborra, *Cavour e i Balcani,* Torino, 1958, p. 25—29, 63—64 e sopratutto 249—258 ; A. D. Xenopol, *Istoria Românilor din Dacia Traiană,* vol. XII, *Revoluția din 1848,* Bucarest, S.a., p. 174—186 ; N. Iorga, *Histoire des relations entre la France et les Roumains,* Parigi, 1918, p. 224—231 ; T. W. Riker, *The Concert of Europe and Moldavia in 1857,* in „The English Historical Review", 1927, p. 229—231 ; L. Thouvenel, *Pages de l'histoire du Second Empire d'après les papiers de M. Thouvenel ancien ministre des Affaires Etrangères (1854—1856),* Parigi, 1903, p. 247—251 ; L. Thouvenel, *Trois années de la question d'Orient 1856—1859 d'après les papiers inédits de M. Thouvenel,* Parigi, 1897, p. 1—12 ; C. Santocito, *Il contributo della diplomazia e del governo piemontese alla causa dell'unità rumena,* Napoli, 1964, p. 26—33 ; A. Oțetea, *Il Risorgimento e l'Unione dei Principati danubiani,* in „Atti del Convegno internazionale sul tema : Il Risorgimento e l'Europa (Roma, 28—31 ottobre 1961)", Acc. nazionale dei Lincei, anno CCCLXI, Quaderno 57, Roma, 1964, p. 28—30 ; F. Wagner, *Cavour und der Aufstig Italiens in Kriemkrieg,* Stoccarda, 1940, p. 96 e ss. ; di particolare interesse : A. Ghika, *La Valachie devant l'Europe,* Parigi, 1858, specialmente per i dati e le opinioni sulla situazione interna della regione. Infine una buona delineazione dell'azione del Cavour rispetto a questo problema in : U. Marcelli, *Cavour diplomatico (Dal Congresso di Parigi a Villafranca),* Bologna, 1961, p. 174—193.

3 Oltre ai testi indicati sopra : P. Bataillard, *Premier point de la question d'Orient. Les principautés de Moldavie e de Valachie devant le Congrès,* Paris, 1856 (l'autore, studioso di etnologia e storia rumena, perora con calore la causa dell'unità, rivolgendosi alle tre potenze occidentali — Francia, Gran Bretagna e Sardegna — perché diano vita a un baluardo, indispensabile alla difesa della Turchia contro le ambizioni russe e austriache. La soluzione che egli suggerisce è quella dell'unione sotto la *suzeraineté* turca). Negli archivi del Quai d'Orsay, del Foreign Office e del ministero degli esteri italiano sono conservate numerosissime copie di memorie o indirizzi, spesso sottoscritti da decine e decine di firme.

nazionalità [4]; egli si adoperò quindi per farla trionfare sin dalle prime battute del congresso e, a tal fine, venuto il momento opportuno, svolse una pressante offensiva verso il Clarendon, assai irresoluto e dubbioso circa le formule per risolvere il problema senza urtare contro il principio dell'integrità territoriale dell'impero ottomano al quale il governo britannico era fortemente attaccato, almeno per non contraddire le motivazioni politiche della guerra appena conclusa e combattuta contro l'aggressione russa [5]. L'imperatore trovò nel Cavour un caldo ed energico alleato: „L'union des Principautés", questi pensava, „est conseillée par l'intérêt bien entendu de ces pays. Si on ne les réunit pas, si on ne constitue pas un pouvoir fort et compacte, elles resteront plongées comme par le passé dans la corruption et dans le désordre. Tous les Valaques et les Moldaves qui sont venus me trouver, réclament la réunion comme le principal bienfait qu'ils attendent du Congrès qui s'occupe de leur organisation. Ce serait pour l'Europe une véritable honte que de laisser ces contrées en proie à l'anarchie et aux intrigues de la Russie et de la Turquie" [6]. Ma il successo della causa rumena offriva al Cavour un altro importante elemento positivo, poiché esso avrebbe portato a una prima vittoria del principio nazionale in un consesso diplomatico europeo, precedente prezioso e contagioso insieme. Oltre a ciò resta da ricordare la stretta connessione da tempo instituita per ragioni dinastiche tra il regime dei Principati e l'assetto dell'Italia centrale.

Ma le perorazioni dell'imperatore francese, gli indirizzi dei nazionalisti rumeni e le stesse invocazioni del Cavour trovavano gli inglesi esitanti e sospettosi. Il punto è chiarito dall'analisi della posizione russa. Infatti, in relazione alla loro politica antiaustriaca di rafforzamento dei Principati, anche i russi si mostravano propensi ad appoggiare la tesi dell'unione. Lord Clarendon, nella sua avversione per tutto ciò che si tingesse di russo, temeva perciò che dietro il progetto di unione si nascondessero segrete macchinazioni [7].

Il problema era poi anche un altro; esso riguardava la necessità di definire un chiaro rapporto giuridico tra l'unione e l'impero ottomano. Se si doveva creare uno Stato indipendente, come si poteva conciliare questo progetto con l'idea che aveva spinto gli alleati alla guerra contro la Russia? Come si poteva chiedere alla Turchia di subire questa

[4] Il 5 marzo 1856 Napoleone III scriveva al Walewski: „Il est évident pour moi que les Principautés veulent leur réunion et leur indépendance" (G. Raindre, *Les papiers inédits du comte Walewski. Souvenirs et Correspondance*, I, in „Revue de France", 1 febbraio 1925, p. 506); P. Henry, *Napoléon III et les peuples*, Gap, 1943, p. 52.

[5] Cavour a E. d'Azeglio, t. 7 marzo 1856, *Cavour e l'Inghilterra. Carteggio con E. D'Azeglio*, a cura della Commissione reale editrice, vol. I, *Il Congresso di Parigi*, Bologna, 1943 (da ora questo carteggio sarà indicato con la sigla CI, I), p. 270; Cavour a E. d'Azeglio, 7 marzo 1856, *ivi*, p. 275 (le sigle utilizzate in questo articolo sono le sequenti: t = telegramma; l.p. = lettera particolare; d = dispaccio; r = rapporto; n = numero).

[6] Cavour a E. d'Azeglio, 6 marzo 1856, CI, I, p. 268—269.

[7] Così diceva lord Holland in una lettera al Palmerston, citata da E. d'Azeglio al Cavour, il 13 marzo 1856, CI, I, p. 311.

rinuncia ? Lord Clarendon restava perciò assai titubante e solo lord Palmerston a Londra, appariva possibilista. Per lui il problema era più lineare. Se i Principati dovevano rimanere sotto il pieno dominio turco, allora essi dovevano restare separati, ma se essi dovevano ricevere qualche sorta di autonomia, e venire unicamente soggetti alla *souzerainеté* turca, allora era possibile accettare l'unione, ma a una precisa condizione : „Se l'imperatore", scriveva infatti lord Palmerston a lord Clarendon, „preme moltissimo per la loro (dei Principati) unione, e la Porta può essere indotta ad acconsentire, non credo che noi si debba sollevare alcuna obiezione in proposito" [8]. Condizione precisa, questa, ma anche insuperabile.

Che cosa rispondevano i turchi alle pressioni francesi ? Il plenipotenziario turco, Aali pascià, era chiaramente ostile all'unione e, con tale sua linea di condotta, influenzava gli inglesi e copriva l'altrettanto energica ostilità austriaca, spiegata dalla ragione opposta a quella che determinava l'opinione russa [9]. Come, d'altronde, potevano i turchi accettare una mutilazione di quel peso ? Essi, che uscivano formalmente vittoriosi dalla guerra, avevano mille ragioni per respingere progetti che, pur sotto la forma della conservata *suzeraineté*, in realtà depauperavano l'impero ottomano di due regioni. „Disons-le franchement", ammetteva Emanuele d'Azeglio, (ministro piemontese a Londra) „il faudrait croire les Turcs encore plus *babbej* qu'ils ne sont pour penser qu'ils verront sans s'en inquiéter non seulement le démembrement des Principautés, mais l'installation sur leurs derrières d'un royaume qui ne les protégera que s'il est fort et qui, s'il est fort, ne manquera pas de les manger un jour ou l'autre" [10].

L'unione dei Principati costituiva solo una faccia del piano di Napoleone III, il secondo aspetto del quale s'intrecciava con le aspirazioni piemontesi. Napoleone III spingeva a fondo per l'unione poiché la giudicava un fatto positivo in sé, ma anche perché essa gli offriva l'occasione per suggerire certi spostamenti dinastici. Sin dal 1854 Napoleone pensava all'idea di fare dei Principati una merce di scambio con gli austriaci in cambio della loro rinuncia alle province italiane [11]. Era, questa, un'idea che aveva messo radice. Alla vigilia del congresso, tra i documenti preparatori elaborati al ministero degli esteri francese, ne venne redatto uno, certo ispirato al piano di Napoleone. Esso partiva dalla premessa che il congresso accettasse di mettere alla testa dei Principati riuniti un principe straniero. Bisognava tener conto dei voti delle popolazioni, le

[8] Palmerston a Clarendon, l.p. 9 marzo 1856, *Bodleian Library, Oxford* (da ora indicata con l'abbreviazione : *Bod. 1), Carte Clarendon*, dep. c. 49 ; inoltre Palmerston a Clarendon, l.p. 7 e 8 marzo 1856, *ivi*.

[9] Cavour a Cibrario, 27 febbraio 1856, e 6 marzo 1856, CI, I, p. 219, e 266 ; Cavour a E. d'Azeglio, 7 marzo 1856, *ivi*, p. 275.

[10] E. d'Azeglio a Cavour, 7 marzo 1856, CI, I, p. 272.

[11] Cowley a Stratford de Redcliffe, 23 luglio 1854, V. Wellesley-R. Sencourt, *Conversations with Napoleon III. A Collection of Documents mostly unpublished and almost entirely Diplomatic*, Londra, 1934, p. 57.

quali avrebbero desiderato che tale principe appartenesse al ceppo etnico latino : un principe italiano sarebbe stato gradito. Poteva trattarsi anche, se le convenienze generali lo suggerivano, di uno dei principi regnanti nella penisola, e in particolare appariva opportuna la scelta del duca di Modena. Le popolazioni dei Principati, si presumeva, avrebbero bene accolto questo principe, e la sua partenza dall'Italia avrebbe lasciato vacante un posto per una combinazione „qui ne serait pas sans importance au point de vue des intérêts généraux". Il ducato di Parma, travagliato dallo spirito rivoluzionario, presentava difficoltà che a Modena esistevano in misura assai minore. La reggente di Parma (cioé la duchessa Luisa Maria di Borbone-Parma, che governava in nome del figlioletto Roberto) non avrebbe dunque avuto fondate obiezioni contro un trasferimento di territori che le assegnasse il ducato di Modena. In tal caso il territorio di Parma poteva essere affidato al Piemonte, che sarebbe stato equamente compensato del suo concorso alla guerra e dei suoi sacrifici [12].

Quando l'imperatore (il 21 febbraio 1856) ricevette per la prima volta confidenzialmente il Cavour, egli si affrettò a riprendere, ampliandolo, questo schema. Disse infatti che, per compensare il Piemonte, non era possibile toccare gli Stati del Papa ; perciò bisognava scegliere un'altra via : mandare sia la duchessa di Parma sia il duca di Modena nei Principati e dare a Vittorio Emanuele Parma e Modena. Di questo progetto, che egli sosteneva con calore, Napoleone, pur avendo raccomandato al Cavour il più stretto segreto, parlò a più d'una persona. Solo che, trascorsi pochi giorni dalla prima confidenza, egli si vide costretto a riproporzionare il piano, che, nella forma amplificata non sarebbe stato compatibile con il principio dell'unione dei Principati. Trasferimento sì, dunque, ma solo del duca di Modena, con lo scambio Parma-Modena che avrebbe lasciato libero poi il ducato parmense per il Piemonte [13].

A questo punto, il Cavour fu costretto a compiere una scelta tra i due diversi campi che si aprivano alla sua iniziativa. La netta opposizione dell'imperatore impediva ogni ipotesi riguardante i territori pontifici ma offriva la possibilità di intaccare i ducati emiliani. L'atteggiamento del Clarendon era diametralmente opposto. Quando, nel mese di gennaio, gli era giunta per la prima volta notizia del progetto di scambio Ducati-Principati, il ministro inglese aveva espresso un parere assai

---

[12] Il documento, senza data, si trova tra le carte preparatorie del congresso, col titolo : *Simple note sur la possibilité de confier à un prince italien la souveraineté dans les Principautés du Danube* (Archives du Ministère des Affaires Etrangères, Memoires et Documents, Parigi (da ora A.E.P., MD), Fonds Turquie, vol. 87, *Congrès et Conférences de Paris).*

[13] Cavour a Vittorio Emanuele II, 22 febbraio 1856, CI, I, p. 194 ; Cavour a Cibrario, 22 e 24 febbraio 1856 *ivi*, p. 196 e 209 ; Cavour a Rattazzi, 26 febbraio 1856, *ivi*, p. 216 ; Cavour a E. d'Azeglio, 26 febbraio 1856, *ivi*, p. 215.

netto: „Mi pare un disegno pazzesco e che non interessi“ [14]. Nel corso dei lavori del congresso l'idea apparve al Clarendon sotto una nuova luce, ma egli le rimase tuttora ostile: ingigantiva le difficoltà, soprattutto poiché l'attuazione del piano implicava un'imposizione alla Turchia, che non si sentiva di esigere [15]; e seguitava a insistere perché il Cavour rivolgesse le sue attenzioni allo Stato romano. Il Cavour dunque doveva scegliere e, pur senza abbandonare del tutto il secondo programma puntò allora con vigore sull'attuazione del disegno di Napoleone III, adoperandosi per vincere le difficoltà, o plasmare il progetto secondo le esigenze del caso.

Il primo passo fu di appurare in quale misura gli inglesi fossero disposti a lasciarsi convertire. Lord Clarendon sottolineava, come si è visto, più le difficoltà che gli aspetti favorevoli dell'impresa. Non c'era che da agire sul Palmerston. Il Cavour scrisse a Londra di consultare il primo ministro e la regina: „Dites leur“, raccomandava, „que ce serait une solution excellente pour l'Italie et qui plairait infiniment à l'Empereur, car cela le débarasserait du voisinage de la soeur et du beau frère du comte de Chambord. Si l'Angleterre nous seconde... ce qui paraissait un rêve pourrait devenir une réalité“ [16]. Prima ancora che Emanuele d'Azeglio potesse sottoporre al primo ministro di Sua Maestà le idee del Cavour, fu lord Palmerston che toccò il problema, mostrando di non essere ostile alla combinazione. Anche lui vedeva le molte difficoltà del progetto, ma lasciava capire, che se si fosse riusciti a trasformare lo schema ideale in un piano concreto, il suo appoggio non sarebbe venuto meno [17]. A questo punto, il Cavour ritenne giunto il momento di fare un altro passo. Il 27 febbraio, valendosi per la prima volta della segreta intromissione del medico dell'imperatore, dottor Conneau, che si era offerto come tramite per i contatti confidenziali, inviò all'imperatore una nota nella quale, riscontrando le *avances* personali del Bonaparte stesso (pur nei limiti del passaggio Modena-Principati, Modena-Parma, Parma-Piemonte) si diceva entusiasticamente favorevole a quella „lumineuse idée“, rilevando poi come la realizzazione di essa incontrava gravi difficoltà, che solo la volontà dell'imperatore poteva superare [18]. Il problema era di conquistare non una distratta approvazione inglese, bensì un fermo intervento a fianco dell'imperatore. Lord Clarendon seguitava a parlare delle Romagne: „Lui aimerait mieux“, osservava argutamente il Cavour, „manger un morceau du pape“. Bisognava galvanizzarlo, e questo poteva essere il compito solo di lord Pal-

---

14 Clarendon a Hudson, 24 gennaio 1856, in: F. Curato, *Le relazioni diplomatiche tra la Gran Bretagna ed il regno di Sardegna (1852—1856), Il carteggio di Sir James Hudson*, 2 voll., Torino 1956, vol. II (da ora: Curato II), p. 459—460.

15 Cavour a Cibrario, 22 febbraio e 6 marzo 1856, CI, I, p. 197 e 267.

16 Cavour a E. d'Azeglio, 22 febbraio 1856, CI, I, p. 199—200.

17 E. d'Azeglio a Cavour, 23 febbraio 1856, CI, I, p. 204—205.

18 Cavour a Conneau, 27 febbraio 1856 (con allegata nota per l'imperatore), CI, I, p. 219—221.

merston. Il Cavour, pur di conquistare tale intervento, pagava ogni prezzo. In quei giorni si dibatteva il progetto di taglio dell'istmo di Suez, al quale gli inglesi erano ostili : „Puisque le Canal de Suez ne va pas à Palmerston“, commentava sapidamente il Cavour, „n'en parlons plus. Qu'il nous fasse avoir les Duchés, nous continuerons, sans nous plaindre, à doubler le Cap de Bonne Espérance“ [19].

Ma il progetto di Luigi Napoleone, che il Cavour con tanta e comprensibile solerzia faceva proprio, aveva un punto debole che il Palmerston non mancò di mettere in luce. Il duca di Modena era pur sempre un principe della casa d'Austria. Egli avrebbe svolto a Bucarest la stessa funzione che il granduca di Toscana esercitava a Firenze : di vassallo, luogotenente dell'Austria. Per cui c'era da pensare che i rumeni non lo avrebbero accolto con simpatia. L'occupazione austriaca nei Principati durava dai primi mesi della guerra ; come altrove, queste truppe avevano offerto più d'una occasione per farsi odiare. Il duca di Modena non era un principe di sangue latino, ma di sangue austriaco ; i rumeni non lo avrebbero amato. Ora, come si potevano conciliare queste realtà con le tesi, che la diplomazia sarda aveva sostenuto dalla fine del mese di dicembre sino alla vigilia del congresso, che il grande pericolo della nuova sistemazione balcanica consisteva nell'indebito accrescimento della potenza austriaca ? Se ciò era vero, perché mandare a Bucarest un vicario dell'Austria [20] ?

Queste obiezioni avevano un fondamento di verità alle quali era difficile sottrarsi. In realtà il piano caldeggiato dal Cavour non contrastava con le tesi enunciate in passato : egli dava per scontata la prevalenza austriaca nei Balcani (e l'arrivo del duca di Modena non avrebbe alterato tale realtà) per domandare compensi in Italia. Ma il fatto è che le obiezioni del Palmerston avevano un peso di cui tener conto, se si voleva l'appoggio britannico. Il Cavour s'adeguò alla situazione con prontezza e, nel giro di poche ore, riuscì a escogitare un altro schema, il quale eludeva integralmente le obiezioni del primo ministro inglese. Il discorso che il Cavour suggerì (con una lettera del 29 febbraio) al ministro sardo a Londra, sintetizzava così i termini della situazione : „Nous préférons toujours notre premier projet, celui relatif à la Romagne, si nous n'insistons pas pour enlever au Pape des Provinces qu'il gouverne si mal, c'est que nous avons rencontré dans les rapports qui existent entre le Souverain Pontife et l'Empereur un obstacle insurmontable“. Giustificato così il ripudio dell'idea che meglio garbava agli inglesi, il Cavour mostrava di rendersi conto dell'obiezione al trasferimento del duca di Modena ; ma anche questa era un'idea che Napoleone aveva rappresentato come frutto del suo proprio ingegno e quindi era stato giocoforza entusiasmarsene. In realtà che gli austriaci fossero im-

---

[19] Cavour a E. d'Azeglio, 26 febbraio 1856, CI, I, p. 216.

[20] E. d'Azeglio a Cavour, 28 febbraio e 1 marzo 1856, CI. I, p. 221—223 e 236—237 ; cfr. : Cavour a Rattazzi, 2 marzo 1856, *ivi*, p. 241.

popolari nei Principati e che le delegazioni rumene a Parigi mostrassero di preferire un principe russo o un Fanariota a un arciduca austriaco era vero ; ed era vero, altresì, che ben difficilmente anche i russi avrebbero accettato di vedere a Bucarest un principe della casa d'Absburgo. Ma, e qui stava la trovata del Cavour, non era necessario che il trono rumeno fosse occupato dal duca estense ; gli si poteva sostituire con ogni vantaggio e senza nessun inconveniente, il duca di Parma. I Russi, che sempre avevano avuto a cuore le sorti della famiglia Borbone, non avrebbero visto con dispiacere che la sorella del conte di Chambord (la duchessa Luisa Maria di Parma) andasse a sedere su un trono di maggior prestigio. La diretta interessata avrebbe visto con eguale piacere un trasferimento che l'avrebbe allontanata da un dominio del quale essa conosceva la precarietà. Nemmeno all'imperatore lo spostamento poteva riuscire sgradito, poiché egli avrebbe allontanato dai confini francesi il piccolo *foyer* legittimista di Parma. Ma queste considerazioni non esaurivano le difficoltà del problema, giacché v'era ancora la questione della minore età del principe al quale il nuovo potere sarebbe stato affidato : il duchino Roberto I di Parma non aveva, nel 1856, che otto anni. Come trasferirgli decentemente i poteri, senza pericoli per la reggenza ? Il Cavour aveva l'asso nella manica : „Voici", diceva quasi col gusto della propria abilità, „comme j'y pare. Je marie le Prince de Carignan avec la Duchesse de Parme. Je le fais roi, en déclarant le Duc de Parme héritier présomptif". Non c'era pericolo che nascessero dei figli a complicare la successione. „Le Prince", diceva freddamente il Cavour, „est peu puissant, la Duchesse a 38 ans". Il principe di Carignano era cugino di Vittorio Emanuele II, la sua scelta, non dubitava il Cavour, sarebbe stata „excessivement populaire" nei Principati. Il Carignano, sottolineava più tardi il Cavour, „sans être très brillant, a un caractère sage, ferme et décidé. Il est courageux et loyal, comme tous le princes de la Maison de Savoie"[21]. Il corollario di questo progetto era naturalmente la libera disponibilità del ducato di Parma per l'assegnazione al Piemonte, senza che i possessi modenesi dell'arciduca austriaco fossero toccati.

La fantasia politica del Cavour toccava conclusioni che avrebbero fatto compiacere di sé un diplomatico assai più consumato di quel che egli fosse. L'ansia di strappare un risultato gli dava la spinta per gettarsi in combinazioni di sapore settecentesco, con un ardore abbastanza estraneo agli stessi principi ai quali egli si ispirava ; lo si segue dunque attoniti in questo suo maneggiare teste coronate, senza troppo rispetto per le opinioni delle popolazioni (quelle dei Principati) destinate a su-

[21] Cavour a E. d'Azeglio, 29 febbraio 1856, CI, I, p. 231—234 ; pro memoria di Cavour per Napeleone III, 5 marzo 1856, CI, I, p. 260. Che il Cavour rispondesse in tal guisa alle obiezioni del Palmerston si desume dal riferimento esplicito del Cavour, in questa sua lettera al d'Azeglio, alla lettera scrittagli il giorno precedente, 28 febbraio, dal d'Azeglio medesimo, lettera nella quale per l'appunto erano esposte le obiezioni del primo ministro britannico.

birle. Ma tant'è : l'idea di consultare le popolazioni rumene sui loro orientamenti in fatto di principe regnante non pare sfiorasse molti altri protagonisti del congresso di Parigi. E il nuovo piano, come osservava il d'Azeglio, sembrava „singulièrement plus artistement combiné", del precedente [22].

Il Cavour non si preoccupò nemmeno di consultare il parere dei più diretti interessati : sebbene più tardi, quando ne venne informato, lo stesso Vittorio Emanuele manifestasse molte esitazioni e non poche perplessità circa l'opportunità di dar moglie al principe di Carignano [23], egli sapeva che, ottenuto l'assenso delle potenze, i protagonisti minori si sarebbero piegati al loro destino. Il problema era piuttosto di appurare in quale misura lord Palmerston fosse disposto a sostenere con adeguata energia (e quindi a far sostenere da lord Clarendon) la nuova combinazione ; e con quanta forza fosse possibile sottoporla all'imperatore e fargliela accettare. Orbene, lord Palmerston, non solo accolse con favore il nuovo progetto del Cavour ma, nei limiti in cui le circostanze e l'andamento delle discussioni del congresso parigino lo permisero, diede inizio a un certo tentativo di attuazione pratica del disegno. Egli pensava, è vero, che il Cavour prendesse le cose un po' troppo speditamente, senza curarsi della sovranità della Porta, e senza badare alla natura del rapporto che in avvenire avrebbe dovuto legare i Principati all'impero ottomano [24]. Ma, a parte questo aspetto, appariva disposto ad accantonare le proprie riserve, qualora la combinazione caldeggiata a Parigi fosse apparsa realizzabile. Il suo orientamento più genuino era lo stesso che egli aveva manifestato anche in un passato più remoto (nel 1848) : le Legazioni all'Austria e la Lombardia al Piemonte. Ma nelle circostanze attuali, il parere al quale egli perveniva era il seguente : „Se il Sultano desse volentieri il suo consenso, ciò che è poco verosimile, e se il popolo dei Principati acconsentisse, ciò che probabilmente esso farebbe, non vedo perchè dovremmo opporci a un trasferimento che avrebbe come sua conseguenza preliminare un importante accrescimento dei domini sardi" [25].

Reso edotto dell'opinione inglese, il Cavour poté cercare l'assenso di Napoleone III. Il 5 marzo egli incontrò in due riprese l'imperatore. Ebbe l'opportunità di sviluppare quelle argomentazioni che lo avevano portato all'adattamento del programma iniziale, argomentazioni che poi

---

22 E. d'Azeglio a Cavour, 1 febbraio 1856, CI, I, p. 236.

23 Cfr. : Cavour a Rattazzi, 2 marzo 1856, CI, I, p. 241 ; Cavour a Vittorio Emanuele II, 4 e 6 marzo 1856, *ivi*, p. 254—255 e 264—265 ; Cibrario a Cavour, 9 marzo 1856, *ivi*, p. 291 ; Vittorio Emanuele II a Cavour, 9 marzo 1856, *ivi*, p. 292.

24 E. d'Azeglio a Cavour, 2, 4 e 5 marzo 1856, CI, I, p. 249—252, 253—254 e 258—259.

25 Palmerston a Clarendon, l.p. 7 e 8 marzo 1856 cit., *Bod. 1.*, Carte Clarendon, dep. c. 49.

lasciò scritte in un promemoria consegnato al Bonaparte [26]. Ma costui era assai più affezionato al parto del proprio ingegno di quanto il Cavour non avesse previsto, e, pur senza respingere il suggerimento, seguitò a considerare più facile l'attuazione del piano relativo al duca di Modena, e mostrò di volersi adoperare solo in questa direzione [27].

L'uno e l'altro progetto erano del resto condizionati dalla soluzione dei problemi di fondo : unione o separazione dei Principati ? Indipendenza, vincolo speciale o piena sottomissione alla Turchia ? E'comprensibile come, in quei giorni, il Cavour dispiegasse tutte le risorse della sua eloquenza per favorire l'unione e, in particolare, per vincere le esitazioni del Clarendon. Opporsi ai giusti desideri delle popolazioni rumene sarebbe stato, egli perorava, „un crime de lèse civilisation" [28]. Frattanto il momento della discussione si era avvicinato. Le pressioni francesi avevano portato a un certo risultato. Lord Clarendon, pur non rinunciando a farsi schermo dell'ostilità turca, aveva accettato una limitata intesa procedurale col Walewski e si preparava ad appoggiare la tesi dell'unione [29]. L'8 marzo il Congresso abbordò il tema tanto atteso dal Cavour. Il Walewski, come gli era stato ordinato dall'imperatore, suggerì che, prima di demandare a una commissione speciale la definizione degli aspetti particolari, il congresso stabilisse alcuni principi vitali e in particolare quello dell'unione dei due Principati, principio che doveva servire di base a tutta la sistemazione del problema e principio la cui adozione i francesi giudicavano altamente desiderabile. Lord Clarendon si associò a questa proposizione, ma lo fece senza troppo calore, come anche il conte Orlòv, che parlò dando l'impressione di non aver troppo riflettuto sul problema. Anche il Cavour prese la parola e, come scrisse il conte Buol, elevò „une voix timide en faveur de la réunion". Fu, invece, proprio il ministro degli esteri austriaco a dirigere la controffensiva (lo stesso Clarendon ammetteva, qualche giorno dopo, che gli argomenti del conte Buol avevano una certa forza) [30], e lo fece con vivacità e asprezza inusitate, mettendo avanti un gran numero di considerazioni, che egli stesso sintetizzava, nella sua relazione all'imperatore Francesco Giuseppe, con una frase lapidaria : „Le comte de Buol n'admet pas que la nationalité soit un motif de transformer la configuration politique existante d'un pays". Egli diceva di non avere istruzioni in proposito, e aggiungeva che non credeva nemmeno di poterne domandare alla propria corte. Viceversa il plenipotenziario turco, Aali pascià, pur

[26] Pro memoria del Cavour per Napoleone III, 5 marzo 1856, CI, I, p. 259—261 ; Cavour a Rattazzi, 5 marzo 1856, *ivi*, p. 261.

[27] Cavour a Cibrario, 6 marzo 1856, CI, I, p. 265 ; Cavour a E. d'Azeglio, 6 marzo 1856, *ivi*, p. 268—269.

[28] Cavour a Emanuele d'Azeglio, 6 marzo 1856, CI, I, p. 269.

[29] Clarendon a Palmerston, l.p. 6 marzo 1856, *National Register of Archives. Historical Manuscripts Commission* (da ora NRA, HMC), *Carte Palmerston ;* Clarendon a Palmerston, d. 7 marzo 1856. *Public Record Office, Foreign Office* (da ora : PRO, FO), 27/1164.

[30] Clarendon a Palmerston, 20 marzo 1856, NRA, HMC, *Carte Palmerston.*

confermando la propria totale opposizione, non rifiutò di chiedere istruzioni al proprio sovrano; così come in realtà e senza palesarlo, fece anche il conte Buol[31]. Un aspetto saliente di questa discussione fu la rivelazione di un potenziale, ma profondo dissenso tra la posizione francese e quella austriaca. Si mettevano le basi per la polemica che doveva avvelenare le relazioni dei due paesi fino al 1859 e che fu, sin dalle prime battute, aspra, e risentita. Il Walewski ritorse con fermezza gli argomenti del Buol, contestando agli austriaci il diritto di far prevalere le loro tesi: il Buol, dal suo canto, mostrò quelle maniere dure e „peu aimables“ che molti consideravano il suo peggior difetto[32].

Il vero problema consisteva nel superare la comprensibile ostilità turca, per ottenere un appoggio inglese sufficientemente energico e tale da vincere, in definitiva, anche le resistenze austriache. Il Cavour aveva visto con precisione come gli ostacoli fossero appunto „nell'opposizione recisa della Turchia, e nella ripugnanza dell'Inghilterra ad esercitare sulla Turchia la coazione necessaria per farla cedere“[33]. Ben presto però egli si rese conto che le cose prendevano una piega negativa. Il 10 marzo il Walewski sollevò ancora la questione del regime interno per domandare che essa formasse l'oggetto di una convenzione a parte, da sottoscrivere dopo la firma del trattato di pace. Il disegno era chiaro: si sperava che, tolti di mezzo i problemi più urgenti, e le rispettive necessità tattiche del negoziato di pace, fosse più facile far vincere le tesi francesi[34]. La persistente avversione del conte Buol consigliò la nomina di un gruppo di studio, che avrebbe riferito entro la successiva seduta circa la praticabilità del suggerimento del Walewski. Questa seduta ebbe luogo l'11 marzo e il risultato di essa fu per il Cavour il più deludente possibile giacché egli rimase praticamente solo ad affiancare il ministro francese, essendo l'approvazione del conte Orlòv soltanto una formalità, e venendo meno anche il tenue appoggio, prima accordato dal Clarendon. Il congresso finì dunque per rifugiarsi in una soluzione dilatoria, con la nomina di una commissione la quale si sarebbe recata nei Principati per consultare il voto delle popolazioni[35]. Questa soluzione, senza dubbio, non pregiudicava l'avvenire interno dei Principati stessi, anzi apriva la strada verso la loro unione, ma essa costituiva una delusione fatale per le speranze concepite dal Cavour. L'idea di colle-

---

[31] Sull'andamento di questa seduta: Cavour a E. d'Azeglio, 8 e 9 marzo 1856 CI, I, p. 285—290; Cavour a Cibrario, 10 marzo 1856, *ivi*, p. 294—295; Buol e Hübner a Francesco Giuseppe, r.n.A., 9 marzo 1856, *Haus-Hof und Staatsarchiv. Politisches Archiv, Vienna* (da ora HHSA, PA) XII/221; J. H. von Hübner, *Nove anni di ricordi di un ambasciatore a Parigi sotto il secondo Impero (1851—1859)*, Milano 1944, p. 373.

[32] Cfr.: Cavour a Cibrario, 10 marzo 1856, CI, I, p. 294—295.

[33] Cavour a Cibrario, 6 marzo 1856, CI, I, p. 267.

[34] Cavour a Cibrario. 11 marzo 1856, CI, I, p. 307; Cavour a E. d'Azeglio, *ivi*, p. 299.

[35] Cavour a E. d'Azeglio, 12 e 13 marzo 1856, CI, I, p. 307 e 312—313; Cavour a Cibrario, 15 marzo 1856, CI, I, p. 323—324.

gare un vantaggio territoriale per il regno di Sardegna alle stipulazioni della pace veniva colpita proprio nel punto in cui essa si concatenava con la sistemazione balcanica. In un avvenire più lontano, è pur vero, le sistemazioni progettate a Parigi avrebbero potuto riacquistare tutta la loro attualità ; ma il problema del Cavour era, in quel momento, di considerare i risultati immediati, non le ipotesi remote. E questi risultati offrivano poche prospettive consolanti. „Pur troppo", così il Cavour sintetizzava i termini della situazione, „siamo arrestati dall'opposizione della Turchia, la quale non vuole sapere non solo di rinunziare all'alto dominio dei Principati, ma pur anche della loro riunione. A fronte di questa opposizione l'Inghilterra ricusa di secondare l'imperatore per non violare l'assurdo principio dell'integrità dell'impero ottomano. La Russia essendosi dimostrata favorevole alla riunione per deferenza all'Imperatore. Clarendon se n'è insospettito e crede la riunione un'idea russa [36].

A rendere più severo il peso della sconfitta, venne un altro duro colpo al prestigio e alle aspirazioni sarde : il congresso, dovendo deliberare, nella seduta del 12 marzo, in merito alla composizione della commissione che si sarebbe recata nei Principati, ebbe in esame uno schema di proposta, elaborato dal francese Bourqueney, nel quale non si prevedeva che un rappresentante sardo sarebbe entrato a far parte di tale commissione. Poiché la proposta aveva l'aria di provenire dalla Francia e poiché lord Clarendon non mostrava di esserle ostile, il Cavour si trovò, sul momento, nell'impossibilità di reagire con la dovuta prontezza. Dovette rifugiarsi in un rimedio tattico e, grazie all'appoggio di lord Clarendon, sollevare un gran numero di difficoltà procedurali in modo da ottenere che la deliberazione venisse rinviata all'indomani, così da avere frattanto qualche ora di respiro per riparare a un'esclusione della quale sia il ministro inglese, sia il Walewski si dichiaravano completamente all-oscuro [37]. Fu giocoforza ricorrere direttamente all'imperatore. Il Cavour (era la seconda volta che si valeva di questa via) scrisse una lettera accorata al dottor Conneau : Bourqueney, „fascinato dal Buol", aveva proposto l'esclusione della Sardegna : „Se ciò fosse stato approvato, addio speranza, addio prestigio acquistato". Poteva l'imperatore scansare il „tranello austriaco ?" „Un sì", domandava il Cavour, „mi basterebbe per agire, come un no mi ridurrebbe al silenzio e alla disperazione" [38]. La nota per Napoleone III, che il Cavour allegava al biglietto per il Conneau, rifaceva brevemente la piccola storia degli ultimi due giorni, e chiedeva in termini meno accorati ma non meno ansiosi l'intervento supremo : bisognava evitare un'esclusione „si contraire aux sentiments bienveillants et amicaux", dei quali il Piemonte

[36] Cavour a Rattazzi, 12 marzo 1856, CI, I, p. 304.
[37] Cavour a E. d'Azeglio, 13 marzo 1856, CI, I, 312—313 ; Cavour a Cibrario, 15 marzo 1856, *ivi*, p. 323—325.
[38] Cavour a Conneau, 13 marzo 1856, CI, I, p. 307—308.

aveva ricevuto tante prove. A tal fine il Cavour chiedeva di essere autorizzato ad aprirsi con Walewski e con lord Clarendon [39]. Avendo il Conneau immediatamente comunicato al Cavour l'autorizzazione imperiale [40], questi si precipitò a parlare col ministro francese; ma il risultato fu nuovamente delusivo e rivelò un ulteriore inaspettato contrattempo. Il Walewski, mostrandosi solidale col Bourqueney, si rifugiò dietro un argomento ineccepibile. Egli ricordava infatti come, allorché l'Austria aveva contestato il diritto piemontese a una piena partecipazione al congresso, era stato convenuto che i plenipotenziari sardi avrebbero sì preso parte a tutte le discussioni e a tutte le deliberazioni, ma che sarebbero stati esclusi da quelle commissioni speciali alle quali fosse demandata la soluzione tecnica di problemi che non riguardavano gli interessi del regno sardo. Era, questo, un limite che il Cavour aveva per davvero accettato a suo tempo, e che non poteva quindi contestare ora. La questione vera era piuttosto di appurare in quale misura il problema dei Principati riguardasse il Piemonte. L'imperatore, quando ebbe conosciuto l'esistenza dell'impegno col Buol, inviò il Bourqueney a chiedere al ministro austriaco di non opporsi alla richiesta del Cavour, ma ne ricevette in cambio una ripulsa netta e sgarbata. Il Buol diceva che l'interesse sardo a partecipare alla commissione era un fatto secondario, contro il quale stava il parere austriaco che in tale partecipazione vi fossero degli inconvenienti. Così come gli austriaci erano esclusi dalla commissione che si occupava di definire il confine asiatico tra la Turchia e la Russia, i piemontesi dovevano restare fuori da una commissione dove nessun interesse speciale li chiamava. Se lord Clarendon o il Walewski avessero voluto portare la questione ufficialmente davanti al congresso, minacciava il Buol, egli si sarebbe visto costretto a richiamare altrettanto ufficialmente gli accordi preesistenti [41].

A questo punto, non c'era più nulla da fare; la soluzione, definita durante la seduta del 15 marzo non fu peraltro del tutto negativa per il Cavour. Egli chiese (e ottenne) che nel testo del trattato e nel protocollo dei lavori di quella seduta non si facesse esplicita menzione del nome dei paesi rappresentati nella commissione d'inchiesta. Sebbene il Buol, assecondato dal Walewski e con l'approvazione del Cla-

---

[39] Nota sui Principati, del Cavour per Napoleone III, 13 marzo 1856, CI, I, p. 310.

[40] Conneau a Cavour, 13 marzo 1856, CI, I, p. 311.

[41] Cavour a Walewski, 13 marzo 1856, CI, I, p. 315; Cavour a Cibrario, 15 marzo 1856, *ivi*, p. 323—325; Cavour a E. d'Azeglio, 15 marzo 1856, *ivi*, p. 329—330; il parere austriaco in: Buol e Hübner a Francesco Giuseppe, 16 marzo 1856, F. Valsecchi, *Le relazioni diplomatiche fra l'Austria e il regno di Sardegna*, 3 serie, *1848—1860*, vol. IV, *3 gennaio 1853—27 marzo 1857*, Roma 1963, p. 314—315 (questo rapporto viene pubblicato peraltro con la data del 26 marzo; la data corretta è quella indicata sopra, del 16 marzo: cfr.: HHSA, PA, XII/221, dove è la minuta del rapporto stesso).

rendon, precisasse verbalmente che sussisteva un tacito impegno a nominare solo quegli Stati di cui s'era sempre parlato, cioè a escludere la Sardegna, la formulazione finale non fu soltanto un rimedio alle suscettibilità del Cavour ; essa fu, dopo la fine del congresso, una porta aperta attraverso la quale la presenza sarda sarebbe diventata possibile [42].

Il bilancio di questa fase del Congresso, lasciava il Cavour sotto l'impressione della sconfitta. In realtà era sconfitto il suo progetto di ottenere una soluzione immediata ; ma non sarà sconfitto il proposito di trasformare la questione italiana in questione aperta per la diplomazia europea.

Anche la connessione tra i problemi italiani e quelli dei Principati non era destinata a rivelarsi un fugace episodio. Ottenuto a tempo debito il consenso a far parte della Commissione mista, il governo sardo avrebbe operato al seguito di quello francese e in favore della nazionalità rumena. La politica del Cavour non trascurava nessuno dei possibili collegamenti balcanici, e quello con i Principati doveva costituire un mezzo potente per rafforzare l'alleanza con la Francia e a un tempo approfondire il dissenso franco-austriaco da cui sarebbe scaturita la guerra del 1859.

PROBLEMA ITALIANĂ ŞI PROBLEMA PRINCIPATELOR ÎN ACŢIUNEA CONTELUI CAVOUR LA CONGRESUL DE LA PARIS (1856)

Rezumat

În timpul Congresului din 1856, contele Cavour a încercat să lege chestiunea compensaţiilor care, spera el, că vor fi date regatului Sardiniei pentru participarea la războiul din Orient, cu problemele reglementării chestiunii Principatelor dunărene. Napoleon al III-lea, fiind favorabil unirii Principatelor dunărene şi punerii ducelui de Modena în fruntea lor, favorizînd astfel îndepărtarea acestui principe din Italia şi prin aceasta mărind teritoriul Piemontului, contele Cavour a sprijinit acest proiect. El se situa astfel pe o linie pe care celălalt aliat al regatului Sardiniei, Anglia, nu o accepta deloc. În adevăr şi englezii erau favorabili acordării de compensaţii regatului Sardiniei, dar ele trebuiau făcute pe cheltuiala Statului Papal. Este evident că poziţia engleză nu implica chestiunea Principatelor, în legătură cu care englezii nu erau favorabili atingerii suzeranităţii turceşti, cu alte cuvinte părăsirii angajamentelor pe care ei le luaseră în mod implicit prin războiul făcut Rusiei. Dacă, în

[42] Cavour a Cibrario, 15 marzo 1856, CI, I, p. 324—335 ; Buol e Hübner a Francesco Giuseppe, 16 marzo 1856, F. Valsecchi, *Le relazioni cit.*, vol. IV, p. 314—315 (V., per la data, la nota precedente).

principiu, englezii erau dispuşi să discute legarea celor două probleme, ei o făceau totuşi cu condiţia ca cei interesaţi direct să fie de acord. De fapt, opoziţia turcească, întărită de intransigenţa energică a Austriei, determina şi pe englezi, şi îndeosebi pe plenipotenţiarul lor la Paris, lord Clarendon, să blocheze orice ipoteză de combinare a chestiunii Principatelor cu reglementarea situaţiei italiene. Iar problema unirii Principatelor a fost amînată pentru o fază ulterioară şi legătura pe care o spera Cavour nu s-a realizat decît în mod indirect şi cu scadenţă mai îndepărtată, în 1859.

LA QUESTION ITALIENNE ET LA QUESTION DES PRINCIPAUTÉS DANS L'ACTION DU COMTE DE CAVOUR AU CONGRES DE PARIS (1856)

Résumé

Durant le Congrès de Paris de 1856, le comte de Cavour essaya de lier la question des compensations qu'il espérait être assignées au royaume de Sardaigne pour sa participation à la guerre d'orient, aux problèmes du réglement de la question des Principautés danubiennes. Napoléon III, étant favorable à l'unification des Principautés danubiennes et à leur assignation au duc de Modène ; de façon à favoriser l'éloignement de ce prince de l'Italie et à donner en même temps de la place à l'agrandissement du Piémont, le comte de Cavour appuya ce projet. Il devait ainsi se trouver sur une même position que l'autre allié du royaume de Sardaigne, l'Angleterre, ne partageait pas tout à fait. En effet, les Anglais aussi étaient favorables à accorder des compensations au royaume de Sardaigne, mais elles auraient dû être obtenues aux frais de l'Etat des Papes. Il est évident que la position anglaise n'impliquait pas la question des Principautés, au sujet desquels les Anglais n'étaient pas favorables à entamer la suzeraineté turque, c'est-à-dire à manquer aux engagements qu'ils avaient pris de façon implicite par la guerre à la Russie. Si en principe les Anglais étaient disposés à discuter la liaison des deux problèmes, ils l'étaient toutefois à condition que les pays directement intéréssés ne s'y opposent pas. En fait, l'opposition turque, raffermie par l'intransigeance énergique de l'Autriche, poussa les Anglais même, et le plénipotentiaire à Paris Lord Clarendon en particulier, à bloquer toute hypothèse de liaison entre la question des Principautés et le réglement de la situation italienne. En ce qui concernait le problème de l'unification, la question des Principautés fut ajournée pour une phase ultérieure et la liaison que Cavour espérait ne se réalisa que de façon indirecte et à échéance plus lointaine, en 1859.

REVOLUȚIA DE LA 1848 DIN MOLDOVA PARTE INTEGRANTĂ A REVOLUȚIEI ROMÂNEȘTI

DE

GH. PLATON

Este un adevăr incontestabil, care nu mai solicită a fi demonstrat, în conformitate cu care, în prima jumătate a secolului al XIX-lea, cu toată separația impusă de granițele arbitrare, menținute de forța celor trei imperii, pe întreg teritoriul lor istoric, în cele trei provincii, românii s-au afirmat ca un popor unitar, nu numai prin limbă, obiceiuri, credință dar și prin năzuințe, prin o ideologie și o conștiință unice, ce-și găseau o puternică expresie în perioada care a precedat revoluției.

Dezvoltarea ideologiei și a conștiinței naționale, în procesul de desăvîrșire a națiunii române, a dus la afirmarea acelorași deziderate de libertate socială, unitate și independență națională, generate de aceleași condiții ale vieții materiale, proprii românilor de pe ambele versante ale Carpaților.

Iată de ce, restrînsul examen ce ne propunem să-l întreprindem asupra revoluției de la 1848 în Moldova, de la a cărui început se împlinesc acum 125 ani, trebuie să înceapă cu constatarea că, aceasta, *parte integrantă* a revoluției românești, nu poate fi înțeleasă izolat, ci în strîns raport cu *evenimentele anterioare*, care au pregătit-o și i-au fixat obiectivele și limitele, în legăturile organice, indestructibile, cu *revoluțiile din țările surori*, în largul *context internațional* în care a avut loc. Trebuie apreciat, în acest sens, că ridicarea din Moldova, care a reprezentat începutul revoluției românești, s-a încadrat în faza inițială a revoluției europene.

Revoluția din 1848 nu reprezintă un început, ci punctul final al unei evoluții, saltul calitativ al unei îndelungi și complexe acumulări, rezultatul unei dezvoltări organice și unitare a societății românești, baza de plecare către o nouă etapă a istoriei noastre.

Dealtfel, în această evoluție dialectică a existenței istorice a poporului român, Moldova, în contribuția-i generoasă pe care a adus-o la procesul de constituire a națiunii și de formare a culturii originale mo-

derne, şi-a solidarizat de la început destinele cu cele ale întregii obşti româneşti, subordonîndu-şi potenţialul de valori materiale şi spirituale nu unor ţeluri înguste, regionale, ci superioarelor idealuri generale ale colectivităţii. Cînd îşi întemeiază o presă a ei, care să-i slujească opera de emancipare începută, dă expresie, în chiar titlurile simbolice ale periodicelor apărute, idealului unităţii teritoriale şi spirituale, înălţat pe o veche realitate geografică şi istorică. „Albina" lui Asachi este *românească* la fel ca şi „Curierul" lui Eliade. „Dacia literară" şi „Propăşirea" servesc aceleaşi năzuinţe naţionale pe care Bariţiu le apăra cu îndîrjire în „Foile" sale de la Braşov. „Arhiva" lui Kogălniceanu este *românească* ca şi „Magazinul istoric pentru Dacia" al lui Bălcescu şi Laurian.

Dascălii transilvăneni şi cei din Ţara Românească se întîlnesc la Academia din Iaşi cu spiritele cele mai alese ale Moldovei, ale căror înclinări culturale sînt permanent dominate de interesele primordiale ale poporului. Şcoala, teatrul şi literatura originală, în finalitatea practică a manifestărilor lor, dau expresie aceloraşi înalte idealuri naţionale şi sociale ale colectivităţii româneşti. Această fecundă activitate ideologică este însoţită de o strînsă colaborare revoluţionară a românilor de pretutindeni, care a condus la stabilirea bazelor unui program comun de luptă.

Colaborarea şi-a dovedit rosturile în activitatea eficientă a „Societăţii literare" (1845) şi a „Societăţii studenţilor români" din Paris (1845) în spatele cărora a acţionat, neobosit, „Frăţia". Mînjina lui C. Negri devine un centru al colaborării revoluţionare. După expresia lui V. Alecsandri, „două puncturi departe de 7 sute de leghe, în care românii generaţiei noi începuseră a se întîlni, unul în Franţa, la cartierul studenţilor din Paris şi celălalt în Moldova, la moşia lui C. Negri".

Este, deci, în afară de orice îndoială că, fiind generată de *aceleaşi* condiţii, ale unei dezvoltări care, în liniile sale generale, a fost *aceeaşi* în toate ţinuturile locuite de români, pregătită şi orientată de *aceeaşi* ideologie şi activitate practică, revoluţia română de la 1848 nu putea să fie izolată, provincială, ci organică şi unitară. Deşi împrejurările istorice n-au îngăduit o ridicare simultană a românilor, revoluţia desfăşurîndu-se separat în Moldova, Transilvania şi Ţara Românească, ea rămîne unitară prin afirmarea aceloraşi deziderate sociale şi naţionale, prin a căror realizare trebuia să se ajungă la înfăptuirea României libere, unite şi independente, prin contactul strîns şi colaborarea ce s-a realizat în întreg cursul desfăşurării sale.

Surprinde faptul că, pornindu-se de la aceste premise, care presupun, în general, *aceleaşi condiţii* ale vieţii materiale şi spirituale, peste care se altoieşte activitatea revoluţionară comună, s-a ajuns la concluzia în conformitate cu care în Ţara Românească şi Transilvania au avut loc *revoluţii burghezo-democratice*, în timp ce Moldova nu a putut depăşi stadiul de *mişcare revoluţionară*.

Nu este locul să discutăm aici cît de departe de logica şi adevărul istoric este argumentarea unei asemenea aserţiuni. Este suficient să con-

statăm că viziunea care a condus la această apreciere este greşită şi dăunătoare mai ales pentru faptul că ştirbeşte imaginea unitară a procesului de dezvoltare a societăţii româneşti în prima jumătate a secolului al XIX-lea.

Revoluţia moldoveană reprezintă o realitate care nu poate fi contestată. Ea este demonstrată de logica însăşi a dezvoltării istorice. Nu considerăm că trebuie să-i demonstrăm existenţa ci, doar să enunţăm condiţiile specifice în care s-a desfăşurat, care i-au imprimat un anumit ritm şi o anumită orientare.

Din capul locului, se impune o precizare. Separaţia îndelungată, poziţia geografică, vecinătatea şi lupta pentru influenţă a celor trei imperii limitrofe au impus în dezvoltarea ţărilor române unele particularităţi care, fără să împieteze asupra proceselor fundamentale comune, au generat, în anumite situaţii şi împrejurări, reacţii deosebite. Din aceste considerente, explicarea anumitor fenomene, proprii Ţării Româneşti, nu poate fi extinsă — aşa cum se procedează, de obicei — şi asupra realităţilor din Moldova. Se impune ca acestea să fie cunoscute în modul în care s-au dezvoltat, cu consecinţele care le-au produs.

Revoluţionarii din cele trei ţări româneşti, acţionînd în numele intereselor naţionale, aceleaşi pentru toţi, s-au angajat pe *anumite* căi, au utilizat *anumite* mijloace, au impus acţiunilor şi programului lor *limite* dictate de împrejurările pe care ei le cunoşteau mai bine.

Desfăşurarea particulară a revoluţiei în Moldova, considerăm noi, trebuie explicată, în primul rînd, prin *raţiuni de natură tactică*, ce corespundeau realităţilor de aici şi care au impus adoptarea *căii legale*, nonviolente, care excludea, de la început, participarea directă a maselor.

Printre altele, la adoptarea acestei căi au concurat următoarele împrejurări :

I. Spre deosebire de Ţara Românească, boierimea moldoveană era mai puternică din punct de vedere economic şi politic ; mai puţin sau cel puţin egal interesată în ocuparea slujbelor şi exploatarea moşiilor. Regimul agrar din Moldova nu s-a dezvoltat pe coordonate identice cu cel din Ţara Românească, aşa cum se apreciază, în unele cazuri. Înţelegerea caracteristicilor vieţii agrare de aici este indispensabilă pentru definirea trăsăturilor proprii revoluţiei de la 1848.

Boierimea din Moldova, cea mare, mai ales, era mai conservatoare. Aceasta nu însemna însă că nu era receptivă la nou, că se pronunţa pentru păstrarea rînduielilor feudale. Dimpotrivă, cercetările, mai ales cele ce privesc relaţiile agrare şi direcţiile de dezvoltare ale domeniului feudal, dovedesc măsura în care marea boierime se angajase pe calea nouă care trebuia să aibă drept obiectiv transformarea moşiilor în întreprinderi producătoare de mărfuri. Boierii moldoveni erau suficient de lucizi — cultura multora dintr-înşii le acorda un plus de luciditate — pentru a înţelege şi a accepta noul. Acceptau transformarea în tot ce era legat de sporirea veniturilor şi a puterii, erau însă extrem de suspicioşi

la tot ce era de natură să le limiteze pozițiile economice și politice. Contradicțiile puternice, lupta între nou și vechi, la nivelul întregii societăți, pe care, atît de sugestiv, ni le descrie V. Alecsandri dar, mai ales, A. Russo, sînt vizibile puternic și în comportamentul individual.

Anastasie Bașotă, de pildă, mare moșier, își organizează exploatarea potrivit principiilor celor mai moderne ; receptiv, din convingere, la nou, exploatează, la maximum, munca gratuită a țăranilor pe care o utilizează, cu mare chibzuință, pentru satisfacerea multiplelor nevoi ale domeniului, larg orientat spre piață. C. Conache, la rîndul său, unul din cei mai mari exploatatori ai vremii, nemilos cu țăranii și cu răzeșii, al căror pămînt îl acaparase, este capabil, totuși, de cele mai generoase sentimente naționale și patriotice. Considerăm exemplele ca fiind tipice. Aceste tendințe contradictorii nu caracterizează numai pe reprezentanții boierimii mari, ci pe cei ai boierimii în general. Chiar unele din spiritele cele mai luminate erau contaminate aici de plaga boierismului care, adeseori, vicia optica.

Exploatarea proprietăților funciare care oferea venituri mai mari decît slujbele statului, în care erau angajați, dacă nu majoritatea, cel puțin un însemnat număr al partizanilor activi ai noului, impunea limite opticii sociale și politice. Fenomenul, deosebit de interesant, poate fi urmărit și sesizat în numeroase cazuri individuale, printre care întîlnim numele cele mai ilustre ale spiritualității din Moldova. Confesiunile lui A. Russo și G. Sion în urma spectacolului oferit de indisolubila legătură dintre tribunii transilvăneni și țăranii adunați pe cîmpia de la Blaj sînt semnificative în acest sens. G. Ibrăileanu, la rîndul său, în *Spiritul critic în cultura românească*, face unele observații cărora nu li s-au acordat, cel puțin pînă acum, suficientă importanță. Ar trebui, poate, reevaluată, în semnificația sa reală, constatarea lui A. Russo potrivit căreia „Moldova e o țară rece unde entuziasmul, fie politic, fie literar, nu prinde în clipeală“.

Boierimea mică și mijlocie, din care se recrutau elementele cele mai active ale rezistenței împotriva regimului, prin ele însele, nu erau suficient de puternice pentru a se angaja separat în luptă. Întreaga perioadă regulamentară dar, mai ales, lupta electorală desfășurată pentru alegerile Adunării din anul 1847, au demonstrat categoric acest lucru. *Alianța* cu boierimea mare s-a efectuat nu în împrejurările frămîntărilor imediat anterioare adunării din 27 martie, așa cum se consideră pe baza doar a *Memoriilor* lui N. Suțu. Ea fusese stabilită de multă vreme. Și la începutul anului 1846, pentru a ne opri doar la aceste exemple, potrivit informațiilor ce ni le oferă un izvor polonez, cu prilejul marilor frămîntări din capitala Moldovei, insuficient cunoscute, încă, dinamismul manifestat de reprezentanții aripii mai radicale a fost temperat de atitudinea boierimii mari, care nu se arăta dispusă să părăsească calea prudentă, protestatară. Dealtfel, aceasta a fost linia care a caracterizat

lupta politică împotriva regimului patronat de M. Sturza în întreaga epocă a Regulamentului organic.

Frămîntările anterioare anului 1848, asupra cărora nu putem stărui aici, dacă au marcat dorinţa unanimă a transformării, au avut darul să definească poziţiile, să fixeze atitudinile. În momentul în care împrejurările au fost favorabile s-a ajuns la o acţiune comună. Gruparea de forţe din primăvara anului 1848, care a imprimat linia generală, nonviolentă, revoluţiei în Moldova, nu este o creaţie spontană. În liniile sale generale, ea s-a definit anterior, în cursul frămîntărilor sociale şi politice care au precedat revoluţia. În legătură cu aceasta — lăsînd la o parte, ca nefiind verificată de realitatea practică, existenţa aşa-ziselor curente (putem admite doar existenţa unor *grupări)* — considerăm că luarea în atenţie a factorilor notaţi mai sus, alături de studiul atent al compoziţiei sociale urbane, vor îngădui concluzii mai apropiate de realitate cu privire la alianţa dintre burghezie şi moşierime, sub semnul căreia s-a dezvoltat societatea noastră modernă.

II. Adoptarea căii legale, *parlamentare*, nu a fost impusă doar de poziţiile şi spiritul boierimii moldovene. Trebuie considerat, în egală măsură, şi specificul dezvoltării oraşului moldovenesc la jumătatea secolului al XIX-lea. Spre deosebire de Ţara Românească, în ale cărei oraşe şi mai ales în capitală, în Bucureşti, exista o puternică burghezie naţională, cîştigată total de partea revoluţiei, Iaşii, de pildă, aşa cum o probează cercetările din ultima vreme, aveau o configuraţie socială care nu îngăduia acest lucru. Burghezia moldoveană era slabă, nu pentru că era inferioară numericeşte şi cu o mai redusă potenţă economică în raport cu cea din Ţara Românească. Un asemenea mod de a pune problema nu are nimic comun cu spiritul ştiinţific. Slăbiciunea se datora, mai mult, lipsei de omogenitate, intereselor contradictorii izvorîte dintr-un tratament fiscal şi juridic inegal, care-i fărîmiţa forţele, adîncind concurenţa. Contradicţiile dintre pămînteni, evrei şi supuşii străini — aceştia se bucurau de un regim preferenţial — scădea capacitatea antifeudală a oraşului şi a capitalei, în speţă, unde raportul numeric nu era favorabil pămîntenilor.

III. Linia legală, prudentă a fost impusă, de asemenea, de grija de a nu oferi pretextul unei intervenţii armate. Neliniştea în legătură cu o asemenea eventualitate a stat la baza tuturor acţiunilor politice care au agitat perioada regulamentară. Nu avertismentul din 16/28 martie, în care ţarul afirma expres că nu va îngădui „anarhia“ la hotarele imperiului, au impus păstrarea „legalităţii regulamentare“, afirmată atît de categoric în primul punct al *Petiţiunii proclamaţiune*. Atitudinea adoptată la începutul revoluţiei continuă o linie tactică ce fusese stabilită de multă vreme înainte. În condiţiile în care, precum se ştie, influenţa puterii protectoare era atît de puternică în Moldova, adoptarea unei ase-

menea căi, care presupunea ca prin introducerea unui regim de legalitate *parlamentară*, să se inițieze, treptat, reformele de care avea nevoie țara, apare firească. Să nu uităm că, aceleași rațiuni de ordin tactic au dictat românilor din Transilvania să facă concesii habsburgilor, după cum celor din Țara Românească le-au dictat să nu includă în program puncte de natură să lezeze susceptibilitățile Porții. Dealtfel, începuturile revoluției din Țara Românească, din aceste considerente, au stat, și ele, sub semnul legalității. Moldovenii au trebuit să facă concesiile lor.

Pornind de la această premisă, curent afirmată în izvoarele epocii, înțelegem exact sensul și semnificația *Petițiunii proclamațiune*. Aceasta nu reprezintă, *cîtuși de puțin*, o reflectare a lipsei de maturitate ideologică a „burgheziei“, rod al alianței de moment cu boierimea conservatoare ; nu exprimă miopie politică, îngustime de idei, lipsă de generozitate. Dimpotrivă, considerăm noi, documentul este o operă îndelung gîndită și deliberată, redactată în conformitate cu linia tactică adoptată.

A vorbi de *cristalizare gradată*, în *etape*, a ideologiei revoluționare moldovene, a trage concluzii prin raportarea mecanică a conținutului celor trei documente programatice — *Petițiunea, Prințipiile noastre pentru reformarea patriei*, redactate la Brașov și *Dorințele partidei naționale în Moldova* — în conformitate cu care revoluționarii moldoveni au intuit adevăratele nevoi ale societății românești abia după ce au cunoscut programul de la Blaj și de la Islaz, înseamnă a face abstracție de adevărurile cele mai elementare ale istoriei noastre din prima jumătate a veacului trecut. Ar însemna — vai, ce absurdă poate fi o asemenea constatare — că moldovenii, după o perioadă de 25 ani de afirmare plenară a ideologiei naționale românești, după o colaborare atît de fructuoasă cu românii de peste Carpați și cu cei de dincolo de Milcov, cînd au ajuns în situația de a da expresie programului revoluționar au fost loviți, subit, de amnezie. A trebuit exemplul Blajului pentru a fi aduși la realitate. Fără să minimalizăm influența adunării din 3/15—5/17 mai — aceasta a fost covîrșitoare — adevărurile fundamentale consemnate în documentele de la Brașov și Cernăuți erau cunoscute, încă de la început, de românii din cele trei provincii românești. Moldovenii le-au dat expresie în mai și august și nu în martie pentru că împrejurările, pe care ei le cunoșteau mai bine decît alții, au impus aceasta. Dealtfel, documentele epocii sînt concludente în acest sens. În împrejurările Unirii, care reprezintă începutul aplicării practice a programului de la 1848, Moldova a adus o contribuție la fel de generoasă, care nu poate fi înțeleasă fără aprecierea globală a dezvoltării ideologice și politice din prima jumătate a secolului al XIX-lea, filtrate prin experiența revoluției de la 1848.

Ipoteza *cristalizării gradate* este falsă deoarece face abstracție de întreaga dezvoltare anterioară, unitară și organică, a ideologiei românești, de colaborare fecundă pe planul culturii și al activității revoluționare, a reprezentanților celor mai înaintați ai spiritualității românești. Inexis-

tenţa acestei cristalizări exclude, ca avînd aceeaşi valoare, ipoteza *etapelor*, cel puţin, în accepţiunea ce era acordată pînă acum acestora.

IV. În aprecierea faptelor, trebuie să avem în vedere, fireşte, şi ponderea ce a avut-o, în contextul intern, domnia lui M. Sturza. Abuzurile şi asprimea ce caracterizează guvernarea acestuia, aparatul represiv mai bine organizat şi mai prompt au influenţat, într-o măsură care nu trebuie diminuată, gruparea forţelor şi desfăşurarea evenimentelor. În măsură egală, nu trebuie să se uite că, în vara anului 1848, Moldova, teatru al unei vaste acţiuni represive, bîntuită de teribilul flagel al holerei, a fost ocupată şi de armatele intervenţioniste.

Aceste realităţi care, desigur, nu sînt singurele, au determinat nu *limitele* revoluţiei moldovene — acestea, practic, n-au existat — ci o anumită tactică, adoptată în toate manifestările întreprinse, corespunzătoare raporturilor interne şi internaţionale.

Considerarea tuturor factorilor menţionaţi mai sus îngăduie concluzii mai apropiate de realitatea istorică, cu privire la gruparea forţelor sociale, la limitele în care puteau să manevreze reprezentanţii grupării radicale, la poziţia faţă de mase, faţă de participarea directă şi activă a acestora la eliberarea lor socială şi naţională. Chiar fără să participe direct, masele, poporul, şi în Moldova, a reprezentat suportul care a legitimat, pe care s-a sprijinit revoluţia. Aceasta nu poate şi nu trebuie înţeleasă ca o mişcare *exterioară* a boierilor — aşa cum a fost apreciată de mulţi dintre contemporani şi, din nefericire, de istorici mai apropiaţi de timpurile noastre — ci ca o expresie mai înaltă a luptei generale împotriva feudalismului, în care masele erau antrenate în totalitatea lor. Cercetările recente au verificat varietatea formelor şi amploarea acestei lupte.

Revoluţia din Moldova nu s-a terminat cu înfrîngerea din martie, ea a continuat, evoluînd spre formele şi obiectivele fireşti. Împrejurările istorice au întrerupt brutal această evoluţie, nu înainte, însă, de afirmarea deplină a unităţii cu revoluţiile din ţările surori, care şi-a găsit numeroase forme de expresie.

S-ar impune, aici, o scurtă observaţie. Lăsînd la o parte faptul că, *în orientarea generală a evenimentelor, lipsa elementelor cu vederi mai* radicale nu a jucat un rol deosebit, trebuie să admitem că revoluţia din Moldova nu a început înainte de vreme. Am putea spune, mai curînd, că s-au făcut eforturi de a o înăbuşi cu repeziciune, pentru a-i opri dezvoltarea. Desfăşurarea separată nu este, nu poate fi, un rezultat al lipsei de aderenţă a moldovenilor la planurile generale româneşti. Dimpotrivă, începută în Moldova, în condiţiile cunoscute, Ţării Româneşti i se oferea un plus de securitate. Reprezenta, aceasta, credem noi, o măsură de ordin tactic, generată de poziţia şi situaţia internaţională. În orice caz, problema merită o discuţie mai largă.

Am încercat, prin observațiile formulate mai sus — cercul acestora poate fi lărgit — să ilustrăm cît de complexe sînt problemele revoluției de la 1848 în Moldova și ce analiză atentă presupun acestea. Cercetările care s-au întreprins în ultima vreme asupra realităților din Moldova îngăduie — și chiar impun — înlăturarea unor confuzii sau prejudecăți și sublinierea adevărului istoric în toată plenitudinea lui. Nu trebuie să mai fie demonstrat că, în cazul revoluției din Moldova, în general, nu s-a uzat de analiza detaliată, singura în măsură să conducă la concluzii valabile. Neobservîndu-se suficient de atent principiul general, în conformitate cu care, fenomenele istorice — și revoluțiile, deci — nu se manifestă în mod identic, s-a făcut uz de tipare convenționale care, așa cum am încercat să subliniem mai sus, nu se potrivesc realităților istorice.

Plasarea *revoluției* din Moldova în cadrul revoluției românești, a cărei parte integrantă este, considerînd întreaga complexitate a problemelor la nivelul cunoștințelor și a concepției științifice a istoriei, sînt obligațiile noastre, ale acelora care ne apropiem, prin studiu, de acest act fundamental din istoria patriei, ale cărei adînci semnificații se cuvin a fi pătrunse și impuse deplin conștiinței timpului de față.

UNITATEA REVOLUȚIEI ROMÂNE DE LA 1848—1849

DE

V. RUSSU

Lupta pentru unitate, independență, libertate și dreptate socială ocupă un loc de prim ordin în cadrul istoriei noastre naționale. În această impresionantă luptă, care nu a cunoscut răgaz și a cerut continue eforturi materiale și spirituale, revoluția de la 1848 reprezintă, fără îndoială, unul din momentele cele mai importante și spectaculoase. Revoluția română de la 1848, parte integrantă a marelui seism care a făcut să se clatine din temelii echilibrul social și politic al Europei, nu a fost o simplă imitație, un palid ecou al unor mișcări de anvergură, ci un rezultat al profundelor contradicții cu care era confruntată societatea din Moldova, Transilvania și Țara Românească. Înscriindu-se ca parte integrantă a impresionantei lupte de emancipare socială și națională, care s-a desfășurat pe plan european, revoluția română, datorită cauzelor profunde ce au generat-o, își are personalitatea sa bine definită.

Izbucnită și desfășurată în cadrul fostelor provincii istorice, revoluția de la 1848 nu poate fi concepută și înțeleasă ca o suită de mișcări izolate, fără legătură între ele, ci ca o revoluție unitară, românească. Dincolo de anumite particularități, explicabile prin trecutul istoric, planurile și acțiunile revoluționarilor au fost dominate de unul și același obiectiv : crearea condițiilor necesare pentru a se ajunge la un stat unitar, organizat pe baze moderne, care să devină independent și să-și poată ocupa locul ce i se cuvenea în cadrul concertului european. Revoluționarii români de la 1848 au acționat cu o perseverență rar întîlnită pentru înlăturarea tuturor elementelor ce aminteau de provincialism, particularism, spre a se ajunge la realizarea marilor deziderate sociale și naționale, care nu puteau fi înfăptuite în cadrul îngust oferit de una sau alta din cele trei țări, care existaseră, vreme îndelungată, ca state separate. Revoluția de la 1848 a fost o ridicare la luptă a întregii națiuni, iar ceea ce s-a petrecut în Moldova, Transilvania sau Țara Românească constituie, în esență, formele concrete de manifestare ale

unuia şi aceluiaşi fenomen. De aceea, la 1848, nu avem de-a face cu trei revoluţii, izolate între ele, ci cu una singură : revoluţia românilor. Această concepţie, care începe să cîştige adeziunea unui cerc tot mai larg de cercetători, ar putea stîrni anumite nedumeriri în rîndul celor ce sînt puternic influenţaţi de maniera tradiţională de judecare a revoluţiei de la 1848. Anumite nedumeriri îşi pot găsi locul numai dacă privim istoria modernă ca o suită de momente în sine, lipsite de orice legătură între ele. Dacă judecăm istoria noastră modernă ca un proces, atunci concepţia despre caracterul unitar al revoluţiei de la 1848 apare întru totul firească, legitimă. Pentru înţelegerea mai exactă a genezei, caracterului şi sensului revoluţiei române de la 1848, concepţia tradiţională se dovedeşte a fi insuficientă. De aceea, socotim meritorii contribuţiile acelor cercetători, care, în ultimii ani, au făcut eforturi lăudabile pentru a găsi noi modalităţi de interpretare a revoluţiei de la 1848 [1].

Pentru a înţelege mai exact de ce trebuie să privim în acest fel revoluţia română de la 1848, se impun cîteva notaţii sumare asupra cauzelor, pregătirii, programului şi acţiunilor comune întreprinse de revoluţionarii din cele trei ţări.

În prima jumătate a secolului al XIX-lea, şi mai ales după ridicarea poporului din 1821, contradicţiile social-economice şi politice au atins un asemenea grad de intensitate, încît necesitatea unor schimbări radicale constituia imperativul epocii. Cele trei ţări române, cu deosebiri ce nu atingeau esenţa lucrurilor, se aflau în faza crizei desfăşurate a feudalismului şi nici o forţă din lume nu putea opri sau împiedica mersul înainte al acelor ceasului istoriei. Dezvoltarea înceată, dar sigură a noului, angrenarea ţărilor române în circuitul economic european, au avut darul să arate, pînă la evidenţă, anacronismul regimului feudal — cu tot cortegiul său de abuzuri şi nedreptăţi — piedica esenţială în dezvoltarea plenară a potenţelor materiale şi spirituale ale poporului român.

Dominaţia politică şi economică a unei minorităţi, alcătuită, în Principate, de o boierime ce-şi apăra cu îndîrjire privilegiile, iar în Transilvania de pătura subţire a unei nobilimi străine, se afla într-un total dezacord cu spiritul unui veac dominat de ideile de libertate naţională şi dreptate socială. Exploatarea crîncenă a ţărănimii, asupra căreia apăsau aproape toate obligaţiile statului, îngrădirea posibilităţilor de dezvoltare ale altor clase şi categorii sociale, şi, în primul rînd, a burgheziei, clasa ce era chemată să impulsioneze dezvoltarea societăţii

---

[1] Cornelia Bodea, *Lupta românilor pentru unitatea naţională. 1834—1849*, Ed. Acad., Bucureşti, 1967 ; Vasile Maciu, *Caracterul unitar al revoluţiei din 1848 în ţările române*, în „Studii", nr. 5/1968, p. 679—707 ; Constantin Căzănişteanu, Dan Berindei, Marin Florescu, Vasile Niculae, *Revoluţia română din 1848*, E. P., Bucureşti, 1969 ; Ştefan Pascu, *Legături şi trăsături de unitate ale revoluţiei de la 1848 în ţările române*, în „Anale de istorie", anul XIX, nr. 2/1973, p. 61—73.

pe drumul progresului, erau tot atîtea cauze care au generat o puternică mişcare protestatară în cele trei ţări române.

La acestea, trebuie să adăugăm şi dorinţa, din ce în ce mai vie, de a scăpa de jugul străin, jug care contribuia într-o largă măsură la menţinerea vechilor rînduieli şi la perpetuarea stării de înapoiere a românilor, la izolarea lor de ţările înaintate ale Europei. Ieşirea de sub dominaţia străină, indiferent de forma în care era exercitată, devenise o necesitate stringentă şi revoluţionarii din cele trei ţări române au înţeles cît se poate de exact legătura organică existentă între independenţă şi organizarea unei societăţi pe baze moderne. De aici, preocuparea permanentă de a găsi modalităţile cele mai potrivite, nu numai pentru desfiinţarea relaţiilor feudale, ci şi pentru înlăturarea dominaţiei străine, care, în noile condiţii istorice, devenea din ce în ce mai periculoasă pentru viitorul naţiunii române. Dezvoltarea naţiunii române pe drumul progresului era incompatibilă cu perpetuarea asupririi externe, cu atît mai mult cu cît, la jumătatea secolului al XIX-lea, imperiile vecine manifestau tendinţe tot mai vizibile de a-şi extinde şi consolida dominaţia asupra sud-estului Europei. Ca urmare a acestui fapt, contradicţia dintre năzuinţele popoarelor mici, care voiau să se realizeze, şi diplomaţia imperiilor reacţionare a devenit mai mult decît acută în preajma revoluţiei de la 1848. La nevoi şi suferinţe comune era firesc să le corespundă aceleaşi revendicări generale, aceleaşi năzuinţe de împlinit pe calea unor acţiuni unitare. Răul era comun şi de aceea remediul trebuia să fie acelaşi.

Comunitatea aspiraţiilor şi acţiunilor revoluţionarilor de la 1848 îşi găsesc izvorul şi într-un alt element de o excepţională importanţă. Este vorba, în esenţă, de procesul de constituire şi închegare a naţiunii române, proces ce începuse încă de la sfîrşitul secolului al XVIII-lea. Or, năzuinţele de libertate socială şi naţională şi-au găsit o înaltă formulare în ideologia paşoptistă, expresie veridică a desăvîrşirii procesului de închegare a naţiunii române. Elementul fundamental al acestei ideologii, formată într-o epocă de exaltată resurecţie naţională, trebuie căutat în dorinţa refacerii handicapului ce despărţea pe români de celelalte popoare civilizate ale Europei. De aici decurgea, în mod firesc, *lupta consecventă pentru eliberarea românilor din lanţurile asupririi* interne şi externe, eliberare care trebuia să ducă la descătuşarea energiilor creatoare ale unui popor ce dorea să însemne ceva, prin sine, în concertul naţiunilor civilizate. Urmînd pilda unor înaintaşi iluştri ca Petru Maior, Gh. Şincai, Gh. Lazăr ş.a., în prima jumătate a secolului trecut, moldovenii, muntenii şi transilvănenii acţionează toţi, nu ca reprezentanţi ai unor provincii, ci ca români, aparţinînd aceleiaşi naţii, cu aceleaşi aspiraţii şi drepturi istorice. Ideologia naţională, căreia i-a revenit un rol esenţial în pregătirea spiritelor pentru revoluţie, a fost unitară, românească, şi nu tributară spiritului de provincie. Prin toate manifestările de natură ideologică, reprezentanţii generaţiei paşoptiste

au avut în vedere un singur obiectiv esențial, și anume, fructificarea ostenelilor scriitorilor din toate regiunile locuite de români pentru a se ajunge, prin unitatea culturală, la unirea politică a tuturor ramurilor națiunii române [2].

Cărturari înaintați, viitori conducători ai revoluției de la 1848, au căutat temeiurile ideologice ale revendicării dreptului națiunii române la o viață comună, liberă, independentă, departe în originea latină a limbii și poporului, în granițele dacice ale pămîntului strămoșesc și în comoara de fapte glorioase ale înaintașilor. Trecutul istoric a devenit, prin pana iscusită a unui M. Kogălniceanu sau N. Bălcescu, o forță morală, care a stimulat mîndria națională și a dat conținut năzuințelor de viitor. Ideologia națională a devenit, în acest fel, unul din instrumentele principale ale acțiunii revoluționare.

Revoluția română de la 1848 n-a fost pregătită în comun numai pe plan ideologic, ci și pe plan organizatoric. Astfel, asociațiile literare, al căror scop politic era cel principal, mișcările conspirative, societățile secrete de genul „Frăției", „Societatea studenților români de la Paris", etc. au jucat un rol esențial în pregătirea organizatorică comună a unei revoluții ce era așteptată să izbucnească [3].

Semnificative în acest sens sînt și contactele dintre intelectualii români din cele trei țări, contacte care devin tot mai dese în preajma revoluției. Schimburile de vederi și opinii realizate în contactul direct dintre fruntașii mișcării naționale moldo-muntene și transilvănene au prilejuit cunoașterea reciprocă a realităților din fiecare provincie românească, au cimentat legături și au generat planuri de acțiuni comune, conspirative. Sînt elocvente în această privință călătoriile lui Timotei Cipariu, George Barițiu sau M. Kogălniceanu la București, ale lui N. Bălcescu în Transilvania și Moldova, ori întîlnirile de la Mînjina lui Costache Negri, care, conform spuselor lui Vasile Alecsandri, „au avut o nepreţuită influență în favoarea mișcării naționale de la 1848" [4].

Pregătită în comun pe plan ideologic și organizatoric, revoluția de la 1848, care a cuprins, pe rînd, Moldova, Transilvania și Țara Românească și a urmărit aceleași obiective, cu deosebiri neesențiale, generate de anumite particularități istorice, ne apare nu regională, fracționată, ci ca un tot unitar. Aceasta înseamnă că, în martie 1848, nu avem de-a face cu o mișcare revoluționară, limitată sub raportul revendicărilor și lipsită de orizont și perspective, ci cu începutul revoluției ro-

---

[2] Paul Cornea, *O epocă luminoasă a literaturii române: epoca 1848. Origini — Program — Realizări — Limite*, în *Studii de literatură română modernă*, E.P.L., București, 1962, p. 103—151; Idem, *Rădăcinile luministe ale pașoptismului*, în *De la Alexandrescu la Eminescu*, E.P.L., București, 1966, p. 7—37; Idem, *Originile romantismului românesc*, Ed. Minerva, București, 1972, p. 407—532.

[3] Cornelia Bodea, *Op. cit.*, p. 21—27, 49—63.

[4] *Ibidem*, p. 49—63; G. C. Nicolescu, *Viața lui V. Alecsandri*, E.P.L., București, 1962, p. 94—95.

mâne de la 1848. Revoluția n-a fost o ridicare succesivă a unor provincii, ci o manifestare a unei întregi națiuni, care dorea să ajungă la unitate, libertate socială și independență națională.

Caracterul unitar al revoluției române de la 1848 este demonstrat, cu prisosință, și de un alt element deosebit de important. Este vorba, în esență, de programele revoluționare, care sînt cvasiidentice în ceea ce privește problemele fundamentale. Programele de la 1848 nu sînt apariții întîmplătoare, conjuncturale, ci ele cuprind, într-o formă sintetică, principalele revendicări în numele cărora s-a desfășurat, vreme de peste o jumătate de secol, lupta de emancipare socială și națională a românilor din toate cele trei țări. Programele exprimă, într-o formă lapidară, elementele esențiale ale acelei ideologii pașoptiste, care a jucat un rol atît de mare în pregătirea spiritelor pentru revoluție. Faptul că revendicările esențiale erau comune ne demonstrează, cu prisosință, măsura în care avem de-a face, cu multă vreme înainte, cu preocupări din cele mai serioase pentru ridicarea materială și spirituală a națiunii.

Astfel, preocupați de introducerea libertăților general-democratice, care să permită accesul la viața politică a unor categorii sociale cît mai largi, revoluționarii moldoveni, ardeleni și munteni au inclus în programe revendicări comune ca : egalitatea drepturilor politice și civile, libertatea cuvîntului și tiparului, libertatea individuală și inviolabilitatea domiciliului, adunări naționale compuse din reprezentanții tuturor categoriilor sociale, instrucție egală și gratuită pentru toți românii etc. Aplicarea acestor reforme trebuia să ducă la ceea ce Bălcescu va denumi „domnirea democrației, domnirea poporului prin popor“ [5].

Demn de remarcat este faptul că revoluționarii de la 1848 au înțeles, cu deosebită claritate, că introducerea acestor libertăți nu se putea face fără rezolvarea uneia din problemele fundamentale ale epocii, desființarea clăcii și împroprietărirea țăranilor. Ideea înlăturării relațiilor agrare de tip feudal, prin emanciparea iobagilor și împroprietărirea lor a fost susținută, la 1848, de toate elementele înaintate ale revoluției din cele trei țări române. Acestea s-au ridicat la o înaltă înțelegere a legăturii indisolubile care exista între împroprietărirea țăranilor, întemeierea nației românești și organizarea viitorului stat național pe baze moderne. „Pentru a avea o patrie, scria N. Bălcescu, spre a o putea apăra și a apăra naționalitatea noastră, este de neapărată trebuință a face pe țărani proprietari. Fără aceasta, nu e viitor, nu e naționalitate și care e omul, care este românul, care este nobilul care să nu voiască o patrie, care să nu aspire la o Românie“ [6]. Pentru Transilvania, rezolvarea problemei sociale, cerută prin programul de la Blaj, avea semnificații mai adînci decît în Moldova și Țara Românească. Desființarea iobăgiei, aici, era condiționată de sfărîmarea puterii economice și politice a nobilimii

[5] N. Bălcescu, *Scrieri alese*, Ed. Minerva, București, 1973, p. 114.
[6] Dan Berindei, *Bălcescu*, Ed. Tineretului, București, 1969, p. 140.

maghiare. Eliberarea din iobăgia socială trebuia să ducă, implicit, la eliberarea din iobăgia națională.

De o covîrşitoare importanță pentru obiectivele urmărite de revoluționarii români de la 1848 ni se pare înalta înțelegere la care s-au ridicat aceştia, atunci cînd au considerat că nici una din reformele esențiale pentru dezvoltarea materială şi spirituală a națiunii nu putea fi înfăptuită decît în cadrul unui stat național, unitar, care să poată deveni, în perspectivă, independent. La jumătatea secolului al XIX-lea, datorită vitregiei vremurilor, țările române erau încă separate ; ideea necesității şi legitimității unirii, pătrunsese însă în straturile cele mai adînci ale societății, acționa ca o adevărată forță materială. De aceea, nu întîmplător, la 1848, problema unității naționale a stăpînit toate spiritele, a dominat toate acțiunile revoluționare. Dacă în programele oficiale ea nu apare, datorită conjuncturii internaționale de care revoluționarii români au fost nevoiți să țină seama, ideea este prezentă în toate programele elaborate de emigrații moldoveni, iar în Țara Românească şi Transilvania este pe larg dezbătută în presa revoluționară a timpului sau în corespondența întreținută de românii de pretutindeni. Realizarea unității naționale a fost concepută în mai multe variante în timpul revoluției de la 1848. Mulți reprezentanți de seamă ai generației paşoptiste s-au gîndit la realizarea treptată a visului de aur al românilor, prin unirea — într-o primă fază — a Moldovei şi a Țării Româneşti, ca apoi, după consolidarea noului stat, să se treacă la desăvîrşirea unificării, la constituirea Daco-României. Aceasta nu înseamnă că revoluționarii moldoveni sau munteni nu au avut în vedere, în cursul anilor 1848—1849, înfăptuirea „României ideale“, care să cuprindă în granițele ei teritoriile locuite de români. Viziunea „Daco-României“ nu a dispărut nici un moment din planurile revoluționarilor şi a fost prezentă chiar şi în discuțiile din martie 1848, de la Iaşi. Cît de mult pătrunsese această idee în straturile cele mai adînci ale națiunii, ne-o dovedeşte impresionanta demonstrație de pe Cîmpia Blajului, în timpul căreia zecile de mii de țărani au cerut, ca un singur om : „Noi vrem să ne unim cu Țara !“ [7].

Pentru realizarea acestui deziderat major, revoluționarii din cele trei țări române au considerat, inițial, că Transilvaniei urma să-i revină rolul esențial. Înfăptuirea Daco-României era indisolubil legată de contribuția Transilvaniei, care, datorită poziției şi organizării sale, urma să constituie principalul punct de sprijin al luptei pentru unitate națională. Spre Transilvania şi-au îndreptat speranțele exilații moldoveni, care aşteptau de acolo un sprijin militar, pentru o nouă insurecționare a țării lor. De la „cetatea naturală“ a românilor aşteptau sprijin şi muntenii, care, după unele opinii recente, au amînat data declanşării revoluției din

[7] Cornelia Bodea, *Op. cit.*, p. 95—115, 119—121.

Ţara Românească în aşteptarea desfăşurării evenimentelor din Transilvania. Mai mult decît atît, toate planurile de rezistenţă ale muntenilor aveau la bază speranţa într-un ajutor substanţial din partea regimentelor grănicereşti din Transilvania şi Banat. Dealtfel, bănăţeanul Eftimie Murgu va promite, cu generozitate, acest ajutor militar dar desfăşurarea evenimentelor şi supravegherea permanentă a autorităţilor nu i-au permis să-şi ţină făgăduiala [8].

Convocarea Adunării naţionale de la Blaj, la 3/15 mai 1848, a stîrnit entuziasm nu numai în Transilvania, ci şi în rîndul revoluţionarilor munteni şi moldoveni. Spre Blaj şi-au îndreptat speranţele toţi revoluţionarii din cele trei ţări. Participarea revoluţionarilor din cele trei ţări române la marea adunare naţională de la Blaj are o semnificaţie deosebită. Blajul devenea, în acest fel, simbolul unirii tuturor românilor. Atunci, la Blaj, participanţii s-au pronunţat împotriva încorporării Transilvaniei la Ungaria, iar zecile de mii de ţărani şi-au exprimat dorinţa de înfăptuire a unirii depline, ceea ce însemna, după spusele lui N. Bălcescu, că întreaga naţiune înţelegea „mîntuirea de orice domnire străină prin unitatea naţională“ [9].

Refuzul încorporării forţate a Transilvaniei la Ungaria, refuz privit prin prisma intereselor întregii comunităţi româneşti, capătă semnificaţii şi dimensiuni noi. Acest refuz însemna exprimarea dorinţei de a avea o viaţă naţională proprie, dar, în acelaşi timp, el echivala cu o manifestare categorică a năzuinţei de unire cu fraţii de peste Carpaţi, cu care transilvănenii se simţeau strîns legaţi prin trecut, prin prezent, o unire de care îşi legau cele mai frumoase speranţe în viitor. Manifestarea dîrză de pe Cîmpia Libertăţii a constituit, în acelaşi timp, un puternic imbold pentru lupta revoluţionară a românilor de peste munţi. Astfel, în 1851, cu prilejul aniversării zilei de 3/15 mai 1848, N. Bălcescu, într-un celebru discurs, spunea : „Daţi-mi voie a vă aduce aminte că revoluţionarii de la 1848 din Ţara Românească deşi crezuseră că trebuie a urma după pilda ardelenilor... împrejurările politice nu-i ertară a pune din început în programul lor chestia unităţii naţionale, dar n-au pierdut un minut din vedere solidaritatea ce-i leagă cu toate ramurile naţiei române“ [10].

Relevantă pentru planurile urmărite la 1848 este şi colaborarea continuă dintre revoluţionarii moldoveni, munteni sau transilvăneni. Sprijinul militar căutat de emigraţii moldoveni în Transilvania sau Banat, participarea ardelenilor la revoluţia din Ţara Românească, mai ales, în calitate de comisari de propagandă, prezenţa muntenilor în oastea de lăncieri condusă de Avram Iancu, au conferit legăturilor dintre românii

---

[8] *Ibidem*, p. 123—130, 136—145 ; I. D. Suciu, *Revoluţia de la 1848—1849 în Banat*, Ed. Acad., Bucureşti, 1968, p. 151—170.

[9] N. Bălcescu, *Op. cit.*, p. 123 ; Cornelia Bodea, *Op. cit.*, p. 131—136.

[10] N. Bălcescu, *Op. cit.*, p. 126.

de pe ambele versante ale Carpaților cea mai înaltă expresie a luptei comune pentru unitatea politică națională. Semnificativ este faptul că revoluționarii români se gîndeau tot timpul să se sprijine reciproc, în toate acțiunile și împrejurările. Așa, spre exemplu, după votarea uniunii forțate la Ungaria, transilvănenii și-au îndreptat toate speranțele înspre Principatele Române, cărora urma să le revină rolul esențial în înfăptuirea unirii depline. „Soarta națiunii române, afirma George Barițiu, se va hotărî în București și în Iași, iar nu la Cluj, nici la Blaj, nici la Buda“ [11]. Dealtfel, în tot cursul anilor 1848—1849 a existat continua preocupare ca revoluția din fiecare provincie să fie sprijinită de toți românii, prin toate mijloacele și, în același timp, să nu se piardă nici un moment din vedere asigurarea planului unitar, românesc. În iulie, 1848, Al. G. Golescu a lansat chiar ideea constituirii unui centru de acțiune revoluționară la București, în vederea stimulării luptei pentru unitate națională a tuturor românilor. Militînd pentru înfăptuirea acestui deziderat, revoluționarii pașoptiști au înțeles, cu claritate, că între unitatea de stat, existență națională și independență există o legătură indestructibilă [12].

Revoluția a fost înfrîntă ; ideile generoase pe care le-a semănat n-au rămas însă fără urmări. Sub influența acestor idei și datorită experienței cîștigate la 1848, românii vor acționa, ca un tot, pentru realizarea acelor obiective majore pe care împrejurările nu i-au iertat să le înfăptuiască la jumătatea secolului trecut. Experiența revoluției de la 1848 a demonstrat, fără putință de tăgadă, că nici una din marile reforme cuprinse în programele acelui furtunos și zbuciumat an nu puteau fi înfăptuite fără realizarea prealabilă a statului național unitar. De aceea, după 1848, toate eforturile au fost canalizate, în țară și străinătate, în vederea realizării Unirii, considerată drept condiția *sine qua non* a existenței și progresului națiunii române. Dînd expresie acestei realități, N. Bălcescu releva un mare adevăr, atunci cînd, în *Mersul revoluției în istoria românilor*, scria, printre altele : „Copleșiți și amenințați astăzi de panslavism, mîine poate și de pangermanism, noi nu ne putem mîntui fără numai opunîndu-le panromânismul. . . Panromânismul dar trebuie să fie astăzi ținta noastră comună de activitate. Printr-însul se completă sinteza noastră revoluționară“ [13].

În perspectiva istoriei, revoluția română de la 1848, izvorîtă din aceleași cauze generale, pregătită în comun pe plan ideologic și organizatoric, menită să răspundă acelorași cerințe fundamentale în ceea ce privește libertatea socială și națională, ne apare unitară, ne apare ca un efort general al unei națiuni, care, ajunsă la conștiința de sine, dorea să scape de lanțurile asupririi interne și externe, pentru a-și putea valori-

---

[11] George B a r i ț i u, *Scrieri social-politice*, E. P., București, 1962, p. 120.
[12] Cornelia B o d e a, *Op. cit.*, p. 159—180.
[13] N. B ă l c e s c u, *Op. cit.*, p. 113.

fica pe deplin potenţele materiale şi spirituale. Revoluţia a constituit o experienţă istorică de o excepţională însemnătate şi, în acelaşi timp, un imbold pentru acţiuni viitoare.

Cu toate că a fost înfrîntă, sub presiunea baionetelor străine, revoluţia română a dat roade din cele mai însemnate. Sub influenţa ideilor şi experienţei practice de la 1848, reprezentanţii de frunte ai naţiunii române au înţeles că programul de revendicări sociale şi naţionale nu putea fi realizat decît treptat. Idealurile de la 1848 n-au fost însă părăsite. Dimpotrivă. În deceniile ce au urmat revoluţiei, moldovenii, muntenii şi transilvănenii au luptat continuu, în comun, pentru unitate, independenţă şi organizarea statului pe baze moderne. De aceea, se poate spune, fără teama de a greşi, că întreaga noastră istorie modernă nu este altceva decît realizarea, în alte condiţii şi cu alte metode, a generosului program de la 1848.

PROGRAMUL ŞI ORIENTAREA PARTIDULUI MUNCII DIN 1917—1918

DE

ION AGRIGOROAIEI

Viaţa politică din România în anii participării sale la primul război mondial a fost tratată relativ sumar în istoriografia noastră actuală. Au apărut lucrări importante referitoare la desăvîrşirea unităţii statului naţional român, la mişcarea muncitorească, la relaţiile agrare şi mişcările ţărăneşti etc. Deşi s-au făcut unele aprecieri privind frămîntările politice din acei ani, lipseşte o lucrare de amploare despre România în perioada 1916—1918, care să cuprindă, evident, şi viaţa politică, atît de complexă.

Astăzi, unele greutăţi de interpretare fiind depăşite (ca de pildă, caracterul participării României la primul război mondial), este necesară rediscutarea aspectelor majore ale acestei perioade ; aceasta va contribui la clarificarea problemelor aflate încă în discuţie şi, implicit, la grăbirea apariţiei viitoarei monografii privind România în anii primului război mondial, a cărei lipsă se resimte tot mai mult în istoriografia noastră marxistă, în stadiul actual al cercetării istorice. Iată de ce, apariţia materialelor referitoare la un aspect sau altul al vieţii politice din perioada 1916—1918 trebuie considerată ca deosebit de utilă.

Sub semnătura Eufrosinei Popescu, au apărut recent două interesante articole, unul referitor la modificarea constituţiei la Iaşi, în 1917, şi celălalt privind crearea Partidului muncii şi activitatea sa în mai—iunie 1917 [1]. Ambele articole evidenţiază, pe baza unei documentaţii variate, frămîntările deosebite ce au avut loc în cadrul cercurilor conducătoare şi al partidelor politice în primăvara şi vara anului 1917, în legătură cu înscrierea în constituţie a celor două reforme : agrară şi

[1] Eufrosina Popescu, *Dezbaterea reformelor constituţionale în parlamentul din Iaşi. Modificarea Constituţiei din 1917*, „Analele Universităţii Bucureşti", Istorie, nr. 1, 1972, p. 69—86 ; Idem, *Crearea partidului muncii şi activitatea sa în parlamentul din Iaşi (mai-iunie 1917)*, „Studii", nr. 5, 1972, p. 1017—1033.

electorală. Datele referitoare la Partidul muncii contribuie la clarificarea, pentru prima dată în istoriografia noastră actuală, a condițiilor în care a luat naștere acest partid și a activității sale în primele luni de activitate.

În cele ce urmează, ne propunem să repunem în discuție unele aspecte privind programul și orientarea Partidului muncii imediat după înființarea sa și, apoi, să ne referim la perioada următoare, pînă la desființare, perioadă care nu a constituit obiectul analizei întreprinse de E. Popescu. Înainte de aceasta, dorim să ne exprimăm punctul de vedere în legătură cu modul în care autoarea citată, în ambele articole, abordează problema reformelor pentru perioada aflată în discuție. E. Popescu arată că, în condițiile grele ale primului război mondial, ale agravării situației maselor populare, „care au devenit mai conștiente de forța lor și mai hotărîte să lupte pentru dobîndirea drepturilor sociale și politice“ [2], în condițiile mișcărilor revoluționare, care au luat amploare sub influența directă a revoluției ruse din februarie 1917, guvernul a fost determinat „să promită unele reforme cu scopul de a abate masele muncitoare de la lupta revoluționară“ [3]. Teama de revoluție a fost, „pentru oamenii politici și monarhie, mobilul imediat al înscrierii reformelor în Constituție“ [4]. Aspirațiile întregului popor pentru realizarea idealului național și posibilitatea iminentă a înfăptuirii lui au acționat în același sens [5].

Era însă necesar să se precizeze, de la începutul discuției, că problema reformelor cunoaște în această perioadă o nouă etapă pe drumul anevoios al legiferării și aplicării lor, că această problemă izvora din anumite realități specifice societății românești și răspundea unor necesități obiective ale dezvoltării ei. Evenimentele interne și externe din timpul războiului au avut un rol important în grăbirea legiferării și în lărgirea conținutului reformelor, față de ceea ce înțelegeau anumite cercuri politice să acorde înainte de război [6]; în anii războiului devenea tot mai clar pentru clasele dominante că elaborarea reformelor — în limite deosebite, de la clasă la clasă, de la partid la partid — nu mai poate fi amînată fără a pune în pericol întregul regim social-politic.

În ansamblu, analiza genezei reformelor trebuie să aibă ca punct de plecare necesitățile interne, ce decurgeau din o anumită dezvoltare a societății românești, la sfîrșitul secolului trecut și la începutul secolului nostru. Fără a minimaliza deloc importanța frămîntărilor interne și a influențelor externe din timpul războiului și din anii imediat următori, reformele trebuie privite în continuarea factorilor interni, obiec-

---

[2] E. Popescu, *Dezbaterea reformelor* . . ., p. 69.

[3] Idem, *Crearea Partidului muncii*. . ., p. 1017.

[4] Idem, *Dezbaterea reformelor* . . ., p. 72.

[5] *Ibidem*.

[6] Anastasie Iordache, *Viața politică în România*, Editura științifică, București, 1972, *passim*.

tivi și subiectivi, din perioada anterioară (inegala repartiție a proprietății funciare, existența latifundiilor, sistemul electoral cenzitar, mișcările țărănești, activitatea mișcării muncitorești și socialiste, poziția partidelor politice față de problema agrară și electorală ș.a.). Apoi, pe alt plan, teama de revoluție nu poate fi considerată, pentru toți oamenii politici, ca mobil imediat al înscrierii reformelor în Constituție. Această generalizare neglijează poziția democratică, sinceră, a unor oameni politici și intelectuali de prestigiu, care au depus o activitate neobosită în vederea îmbunătățirii soartei maselor muncitoare, a ridicării poporului. În unele partide, activitatea lor a jucat un rol important în înscrierea, cu un ceas mai devreme, a reformelor în documentele programatice respective.

În sprijinul ideii că guvernul a promis reformele cu scopul de a abate masele muncitoare de la lupta revoluționară, autoarea menționează [7] scrisoarea lui Ionel Brătianu, din 3 decembrie 1916, adresată regelui Ferdinand, în care îi arăta necesitatea desfășurării unei propagande active în rîndul soldaților, în sensul că vor primi pămînt la sfîrșitul războiului. Primul ministru îi sugera ideea ca în mesajul de deschidere a corpurilor legiuitoare să se vorbească de recompensarea celor care luptă. După părerea noastră, această scrisoare a lui Ionel Brătianu are și o altă semnificație majoră. Ea constituie un argument în plus care evidențiază faptul că modificarea Constituției nu este, în primul rînd, rezultatul evenimentelor externe din 1917, așa cum au susținut unii, chiar atunci, și alții, mai tîrziu, din motive foarte diferite. Răspunzînd acestora, fără a respinge complet influența unor asemenea factori, Nicolae Iorga sublinia rolul hotărîtor al condițiilor interne: „Nu: fulgerele furtunilor (din afară — I.A.), dacă le-am avut, le-am avut din elementele însăși care s-au frămîntat din viața noastră, dacă o furtună s-a lăsat, apele sale rodnice erau adunate din însuși adîncul pătruns de ploi și acoperit de zăpezi al acestui pămînt“ [8].

În ce privește Partidul muncii, autoarea a analizat condițiile în care a luat naștere, la sfîrșitul lunii aprilie 1917, ca o grupare parlamentară aparte, în jurul lui G. Diamandi [9], fără a avea un conducător

---

[7] E. Popescu, *Crearea Partidului muncii . . .*, p. 1017.

[8] „Dezbaterile parlamentare. Adunarea Deputaților“, ședința din 9 iunie 1917, „Monitorul oficial“, partea a III-a, nr. 55, 5 aprilie 1918, p. 595.

[9] Manifestul și programul Partidului muncii poartă următoarele semnături: G. Diamandi, N. Protopopescu, Gr. Trancu-Iași, Grigore Iunian, Mich. Macavei, M. Carp, Ioan P. Rădulescu, Ar. Hesselman, dr. Lupu, Tilică Ioanid și Alex. Șmelț (Arhivele statului București, fond Parlament, dosar 1810/1916—1917, f. 37—41). Semnătura lui Alex. Șmelț este tăiată, deoarece el a cerut, la 8 mai 1917, să fie șters de pe lista Partidului muncii, iar Adunarea Deputaților a luat act la 20 mai 1917 („Monitorul oficial“, partea a III-a, nr. 17, 8 iunie 1917, p. 123). Uneori în articolele Eufrosinei Popescu, în loc de Macavei apare scris greșit M. Macovei; precizăm că este vorba de Mihai Macavei care apoi, în Partidul socialist va mi-

propriu-zis sau o conducere centrală, un comitet ş.c.l. Această situaţie va constitui — menţionează, cu justeţe, E. Popescu — una din cauzele slăbiciunii şi neviabilităţii acestui partid [10]. Se subliniază că programul Partidului muncii cuprindea revendicări cu un larg caracter burghezo-democratic. Este scoasă în evidenţă puternica opoziţie, de pe poziţii democratice, făcută de către membrii acestui partid guvernului, în problema reformelor, dorinţa de a lărgi reformele şi de a trece imediat la aplicarea lor. Se arată că Partidul muncii a întîmpinat numeroase piedici în organizarea sa [11]. Cenzura nu a permis publicarea *Manifestului* şi *Programului Partidului muncii*, ceea ce a determinat pe G. Diamandi să prezinte în Adunarea Deputaţilor, în şedinţa din 6 mai 1917, aceste documente, pentru ca, prin intermediul publicării lor în Monitorul oficial, să fie cunoscute de opinia publică [12]. Chiar şi aceste observaţii minuţioase ale autoarei, la care se mai pot adăuga şi altele, vin în contrazicere cu afirmaţiile că înfiinţarea partidului „avea menirea să abată atenţia maselor populare de la luptele revoluţionare“ şi că „reprezentanţii claselor dominante au văzut prin crearea acestui partid un mijloc de diversiune, pentru abaterea maselor de la mişcarea revoluţionară“ [13].

Aşa cum s-a remarcat, această apreciere „îngustează mult posibilitatea înţelegerii reale a momentului social-politic şi a atmosferei revoluţionare din ţară“ [14]. Starea generală de nemulţumire, mişcările revoluţionare, necesitatea adoptării cît mai rapide a reformelor [15], la care se vor adăuga pe parcurs şi alţi factori, vor determina o serie de frămîntări şi deplasări în cadrul forţelor politice ale vremii. Cîţiva ani mai

---

lita pentru transformarea acestuia în partidul comunist. A făcut parte din organe de lucru ale Congresului de creare a Partidului Comunist Român (C. Cuşnir-Mihailovici, Fl. Dragne, Gh. Unc, *Mişcarea muncitorească din România 1916—1921*, Editura politică, Bucureşti, 1971, p. 484). În E. Popescu, *Dezbaterea reformelor* . . ., p. 79, în lista membrilor Partidului muncii apare numele de Matei Carp. În realitate este Mihai Carp, profesor de limba română la Liceul Internat şi, într-o vreme, director de studii la Liceul Militar şi director la Şcoala de arte frumoase din Iaşi (vezi „Dezbaterile parlamentare, Adunarea Deputaţilor“, şedinţa din 28 mai 1917, în „Monitorul oficial“, partea a III-a, nr. 29, 14 iulie 1917, p. 298—300).

[10] E. Popescu, *Crearea Partidului muncii* . . ., p. 1025.

[11] *Ibidem*, p. 1024.

[12] „Monitorul oficial“, partea a III-a, nr. 13, 27 mai 1917, p. 76 şi urm. Deşi au fost depuse în Cameră în aceeaşi şedinţă, proiectele celor două reforme, agrară şi electorală, au fost „omise de la imprimat“ şi au fost publicate abia după dezbaterile şedinţei din 20 mai 1917, în care a fost prezentat proiectul de lege al guvernului (Ibidem), nr. 17, 8 iunie 1917, p. 135 şi urm.). Prin această obstrucţie se urmărea, evident, să se întîrzie cunoaşterea de către opinia publică a proiectelor Partidului muncii.

[13] E. Popescu, *Crearea Partidului muncii* . . ., p. 1020.

[14] Georgeta Tudoran, *Probleme ale mişcării socialiste în unele lucrări de istorie a României*, „Era socialistă“, nr. 8, 1973, p. 53.

[15] *Ibidem*.

tîrziu, referindu-se la apariția de noi partide, ca fenomen „ce caracterizează și domină situațiunea noastră politică de cîtva timp încoace", P. P. Negulescu consemna „opoziția hotărîtă pe care ele o fac partidelor vechi". De pe poziția intelectualului și omului politic cu vederi democratice, el se referea la nevoia de primenire a vieții politice, ce „a izvorît, ea însăși, din suferințele grozave pe care, sub o formă sau sub alta, le-au îndurat toți românii de pretutindeni, precum și, mai ales, din conștiința că multe din aceste suferințe ar fi putut să fie evitate dacă țara ar fi fost mai bine guvernată de partidele vechi, care au avut răspunderea puterii în timpul războiului și pînă atunci" [16].

Frămîntările sociale și naționale au sădit în inimile celor care au cunoscut greutățile, suferințele războiului convingerea că țara va cunoaște prefaceri însemnate. Intelectuali progresiști, oameni de diferite convingeri politice și filosofice, se pronunțau pentru realizarea importantelor reforme cerute de masele populare și de însăși dezvoltarea generală a societății românești. Urmărind acest scop, cei mai mulți, străini de manevre politicianiste, sincer animați de grija pentru destinul poporului, au intrat în partide burgheze existente sau au girat cu prestigiul lor înființarea unor partide noi [17].

Așa cum s-a observat, dominante în Partidul muncii erau elementele progresiste care înțelegeau necesitatea unor transformări social-politice radicale, cu caracter burghezo-democratic, corespunzătoare noii etape de dezvoltare a țării [18]. O parte din aceste elemente au trecut prin mișcarea socialistă sau au suferit influența ei ; faptul nu a rămas fără efect, așa cum se va observa, atît din analiza programului Partidului muncii, cît și din evoluția politică ulterioară, a unora dintre membrii săi.

Partidul muncii, manifestat mai mult ca o grupare sau ca o tendință în viața politică și mai puțin ca un partid în sensul deplin al cuvîntului, a depus o activitate deosebită în perioada discutării reformelor în Parlamentul de la Iași ; chiar dacă unii membri au plecat, apoi, în străinătate sau au părăsit pe parcurs partidul, activitatea lui a cunoscut după o oarecare întrerupere, o nouă intensificare în primăvara anului 1918, odată cu apariția organului său de presă „Tribuna", la Iași [19], și cu activitatea reprezentantului său ales în parlamentul Marghiloman. Spre sfîrșitul anului 1918, Partidul muncii se dezorganizează, cei mai mulți din membrii rămași în partid trecînd, așa cum se va vedea, în Liga poporului și în Partidul țărănesc.

---

16 „Dezbaterile parlamentare. Adunarea Deputaților", ședința din 29 decembrie 1920, „Monitorul oficial", nr. 21, 12 ianuarie 1921, p. 456.

17 Vezi, în acest sens, Z. O r n e a, *Țărănismul. Studiu sociologic,* Editura politică, București, 1969, p. 34—35.

18 G. T u d o r a n, *Op. cit.*, p. 53.

19 E. P o p e s c u, *Crearea Partidului muncii . . .*, p. 1032.

Reluînd unele aspecte în legătură cu programul şi orientarea partidului în mai—iunie 1917, tratate în articolul din revista „Studii“, ne propunem să extindem analiza şi la perioada anului 1918 şi să punem în discuţie alte aspecte care n-au fost tratate, nefăcînd obiectul articolului menţionat.

Manifestul şi *Programul Partidului muncii,* cele două proiecte de legi privind reforma agrară şi reforma electorală, energicele intervenţii ale deputaţilor respectivi, articolele din ziarul „Tribuna“ etc., precizează poziţia democratică faţă de cele două probleme fundamentale ce se cereau imediat rezolvate. Arătînd că Partidul muncii a opus proiectului guvernului un proiect propriu de reforme, dr. N. Lupu evidenţia evoluţia ce se constata, în cadrul unor cercuri politice, faţă de 1914. Noi, însă, — sublinia el — „am evoluat mai departe“ [20], în sens democratic, adăugăm noi, cea mai democratică poziţie adoptată în acel moment de un partid sau o grupare burgheză. Partidul muncii cerea o reformă agrară mult mai largă decît cea propusă de guvern şi decît proiectul lui N. Basilescu [21], şi anume : exproprierea imediată şi integrală a domeniilor Coroanei, a moşiilor statului, Casei rurale, a bunurilor de mînă moartă şi a proprietarilor absenteişti, precum şi exproprierea proprietăţilor mari particulare, în măsură necesară împroprietăririi tuturor muncitorilor de pămînt pe cîte un lot de 5 ha. Acest lot va fi indivizibil şi nu va putea fi înstrăinat decît către stat sau către alt muncitor de pămînt. Se fixa ca termen maxim, în care să se termine operaţia de împroprietărire, un an de la încheierea păcii ; se preconiza plata mixtă, parte în rentă, parte în numerar ; se prevedea organizarea muncii agricole, a producţiei şi a vînzării produselor în colectiv, prin obşti, bănci populare, asociaţii agricole etc. Pe baza acestor principii, expuse în *Manifestul* şi *Programul partidului* [22], proiectul de lege agrară, depus în Adunarea Deputaţilor în şedinţa din 6 mai 1917, aduce unele precizări [23]. Se fixa limita maximă a proprietăţii particulare la 200 ha, şi dacă va fi nevoie la 100 ha, pentru a se putea realiza lotul minim de 5 ha, indivizibil şi inalienabil timp de 20 de ani. Faţă de manifest, termenul lucrărilor era prelungit la maximum 2 ani de la încheierea păcii.

Membrii Partidului muncii au făcut critica, de pe poziţii democratice, a proiectului majorităţii, dezvăluind cîteva limite importante ale acestuia. Se arăta că acest proiect prevede o suprafaţă de expropriere

---

[20] „Dezbaterile parlamentare. Adunarea Deputaţilor“, şedinţa din 30 mai 1917, „Monitorul oficial“, nr. 32, 27 iulie, 1917, p. 370.

[21] E. Popescu, *Dezbaterea reformelor . . .*, p. 76 şi urm., *Relaţii agrare şi mişcări ţărăneşti în România 1908—1921*, Editura politică, Bucureşti, 1967, p. 208.

[22] Arhivele statului Bucureşti, fond Parlament, dosar 1810/1916—1917, f. 29 şi urm.

[23] „Monitorul oficial“, partea a III-a, nr. 17, 8 iunie 1917, p. 135 şi urm. Proiectul de lege este semnat de G. Diamandi, V. P. Sassu, Matei V. Sassu, Gr. L. Trancu-Iaşi, N. D. Protopopescu, Gr. Iunian, Tilică Ioanid, dr. Hesselman, Ioan P. Rădulescu, M. Carp, Alex. Şmelţ, Mih. Macavei, dr. Lupu (Ibidem, p. 141).

prea mică, nu fixează limita maximă pentru proprietatea particulară și termenul în care să se încheie întreaga operație. G. Diamandi preciza că membrii Partidului muncii cer o expropriere cît mai largă, „îngrijorați fiind nu de maximul marii proprietăți, ci de maximul de hectare cu care să împroprietărim maximul de elemente agricole țărănești“ [24].

Cele 2 milioane și ceva de hectare, prevăzute de proiectul guvernului, nu erau — după cum declara N. Lupu — suficiente pentru împroprietărirea țăranilor ; „noi voim un milion de hectare mai mult pentru țărani“. În același timp, sesizînd just anumite consecințe ale acestei reforme, el se adresa marilor proprietari : „Atît în viața morală [...], cît și în viața politică, rolul d-voastre este sfîrșit“ [25]. Ca și alți deputați — și nu numai din Partidul muncii — N. Lupu a atacat vehement încercarea unora de a prezenta viitoarea expropriere ca o jertfă pe care o face marea proprietate : „Dar cînd o clasă de oameni a ținut această țară sub cel mai despotic și mai spoliator regim, cînd libertățile de fapt au fost suprimate, cînd din cauza acestei oligarhii vedem țărănimea pierind de mizerie fiziologică și de pelagră, cînd numai 30 la sută din copiii născuți la țară ajung la maturitate din lipsă de îngrijire și sărăcie, cînd prin oblăduirea d-voastre sîntem țara cu cei mai mulți analfabeți din lume [...] Nu, domnilor, aceste fapte nu se ispășesc niciodată, ele sînt condamnate difinitiv de istorie și actul d-voastră nu se cheamă jertfă“ [26].

Explicînd, pe larg, proiectul Partidului muncii, Grigore Iunian insista asupra posibilităților (în sensul că există pămînt suficient) și necesității de a se împroprietări astfel, încît toți țăranii să aibă cel puțin 5 ha [27].

Spre deosebire de proiectul guvernului care era preocupat mai mult de latura exproprierii și de fixarea numai a unor principii generale, proiectul Partidului muncii apare mai înaintat și prin aspectul său constructiv, prin atenția pe care o acordă operației împroprietăririi și măsurilor ce trebuie să o însoțească, să o completeze. „Împroprietărirea singură nu este suficientă, — arată Gr. Iunian — trebuie să intervină un corolar de măsuri, precum legea obștiilor care să încurajeze înființarea

---

24 „Dezbaterile parlamentare. Adunarea Deputaților“, ședința din 31 mai 1917, „Monitorul oficial“, partea a III-a, nr. 34, 1 august 1917, p. 393.

25 Ibidem, ședința din 30 mai 1917, „Monitorul oficial“, partea a III-a, nr. 32, 27 iulie 1917, p. 370—371, M. Carp critica proiectul majorității care n-a pus clar principiul desființării proprietății latifundiare și a fixat cifra rotundă de 2 milioane ha, fără să plece mai întîi de la nevoile țărănimii. El cere introducerea în Constituție a unei sancțiuni, în caz de amînare a legiferării definitive : dacă în șase luni de la încheierea păcii generale, legea de expropriere nu va fi promulgată, statul să fie considerat proprietarul de drept al bunurilor prevăzute spre a servi la împroprietărire. (Ibidem, ședința din 28 mai 1917 „Monitorul oficial“, nr. 29, 14 iulie 1917, p. 309).

26 Ibidem, ședința din 30 mai 1917, „Monitorul oficial“ nr. 32, 27 iulie 1917, p. 366.

27 Ibidem, ședința din 1 iunie 1917, „Monitorul oficial“, nr. 38, 31 decembrie 1917, p. 445.

lor, aşa încît să îndemne, şi să se silească chiar la nevoie, ca munca să se facă în comun". Din momentul exproprierii şi pînă la împroprietărire, pămîntul să treacă în stăpînirea obştilor care să fie o şcoală a muncii în comun. Să se înfiinţeze creditul agricol care să ajute obştile săteşti pentru a cumpăra vite şi unelte [28]. Lotul de 5 ha, lucrat în anumite condiţii, era considerat suficient pentru întreţinerea unei familii: „Noi înţelegem, declara I. P. Rădulescu, ca prin lotul de 5 ha ţăranul să devină proprietarul unui teren suficient care să poată să alimenteze, să întreţină, să hrănească, să dea tot ce trebuie unei familii de ţărani. Pentru a mări producţiunea solului, noi avem în vedere colectivizarea muncii şi a desfacerii produselor de pe el" [29]. Poate că această concepţie a lotului de 5 ha era puţin cam mecanică, pentru că nu ţinea seama de particularităţile dintr-o zonă sau alta a ţării în ce priveşte calitatea şi întinderea pămîntului cultivabil, densitatea populaţiei etc. Dealtfel, chiar unii membri ai partidului au venit cu corective în anul următor. Oricum, programul şi proiectul de lege al Partidului muncii, deşi conţine şi unele imperfecţiuni, dovedeşte o concepţie mai largă decît a partidelor de la guvern [30].

G. G. Danielopol, raportorul acestora la proiectul de lege pentru modificarea Constituţiei, pleca de la constatarea că Partidul muncii, deşi avea o titulatură ce poate părea socialistă, era de fapt tot un partid burghez, deoarece se pronunţa pentru stăpînirea individuală a pămîntului şi accepta coexistenţa diferitelor forme de proprietate, în ce priveşte mărimea (chiar dacă Partidul muncii o doreşte mai mică). După părerea lui G. G. Danielopol, Partidul muncii vine cu soluţii burgheze şi nu socialiste în problema agrară, pentru că nu cere naţionalizarea solului. El afirma că, în general, şi în special în problema agrară, chestiunile ridicate de către Partidul muncii nu au o importanţă prea mare şi nu justifică crearea lui. Aceste deosebiri, fiind de detaliu — arată G. G. Danielopol — „pot justifica frămîntări între noi şi chiar proiecte de legi diferite, dar în nici un caz nu pot justifica crearea de partide diferite" [31].

Era, în primul rînd, un punct de vedere greşit asupra poziţiei mişcării socialiste în problema agrară. Deşi mai persistau unele limite, mişcarea socialistă se pronunţase tot mai frecvent, încă înainte de război, pentru exproprierea marii proprietăţi şi împroprietărirea ţărănimii, sub o formă sau alta [32]. Natura şi esenţa problemei agrare din acea pe-

---

[28] Ibidem, şedinţa din 3 iunie 1917, „Monitorul oficial", nr. 39, 8 martie 1918, p. 449—450.

[29] Ibidem, şedinţa din 8 iunie 1917, „Monitorul oficial", nr. 53, 1 aprilie 1918, p. 579.

[30] E. Popescu, *Crearea Partidului muncii* . . ., p. 1029.

[31] „Dezbaterile parlamentare. Adunarea Deputaţilor", şedinţa din 9 iunie 1917, „Monitorul oficial", nr. 56, 6 aprilie 1918, p. 599—600.

[32] Nicolae Copoiu, *Refacerea Partidului social-democrat din România (1900—1910)*, Editura ştiinţifică, Bucureşti, 1966, p. 217 şi 269; D. Hurezeanu, *Poziţia mişcării muncitoreşti faţă de problema agrară şi lupta de clasă a ţărănimii între 1907 şi 1917*, „Studii", nr. 4, 1963, p. 796.

rioadă impunea soluţii cu caracter burghezo-democratic, care au fost treptat adoptate — mai devreme sau mai tîrziu, într-o măsură mai mare sau mai mică — de către programele tuturor partidelor politice [33].

Programul agrar al Partidului muncii a suferit anumite influenţe socialiste, în sensul completării împroprietăririi cu munca în comun, cu „colectivizarea muncii şi a desfacerii produselor de pe el", văzută de unii (ca, de pildă, Gr. Iunian) nu numai ca o posibilitate, ci chiar ca o cale obligatorie ce trebuie de urmat după împroprietărire. Spre deosebire de Partidul socialist, Partidul muncii, ca partid burghez, preconiza toate aceste transformări în cadrul orînduirii existente, pe care o dorea însă mai democratică. Partidul socialist urmărea, în perspectivă, înlocuirea orînduirii capitaliste cu cea socialistă, dînd o altă finalitate programului său agrar.

Liberalii, îndeosebi, încercau să prezinte programul Partidului muncii ca un program ce nu depăşea, în fond, programul Partidului naţional-liberal. Deşi unii reprezentanţi ai Partidului muncii declarau că „doresc o schimbare a raporturilor între cei doi factori ai producţiunii, capital şi muncă", măsurile preconizate nu treceau de marginile societăţii existente; ele urmăreau, însă o democratizare a ei.

Împroprietărirea tuturor ţăranilor, fără pămînt sau cu pămînt puţin, în vederea constituirii lotului de minimum 5 ha, fixarea limitei maxime a proprietăţii la 200 ha, şi chiar la 100 ha, atenţia acordată nu numai exproprierii ci şi împroprietăririi şi consolidării ei — toate acestea conferă reformei agrare preconizate de Partidul muncii un caracter radical. Adoptarea şi aplicarea proiectului de lege respectiv nu numai că ar fi desfiinţat latifundiile, dar ar fi dat şi o lovitură zdrobitoare marii proprietăţi [34].

---

[33] Cîţiva ani mai tîrziu, în preajma congresului din mai 1921, Partidul socialist a elaborat *Programul agrar* prin care preconiza o reformă agrară profundă, care să desfiinţeze moşierimea, să dea pămînt suficient ţărănimii şi să pună la dispoziţia acesteia şi mijloace tehnice, vite. Programul sublinia că partidul, „numai dacă nu voieşte să se lupte cu morile de vînt trebuie să se aşeze şi el, deocamdată, pe baza posedării individuale a pămîntului". Se cerea exproprierea proprietăţilor mai mari de 30 hectare, fără despăgubire; pămîntul expropriat să intre în posesia ţăranilor, în lucrare colectivă sau în proprietate individuală, după dorinţa ţărănimii. (*Documente din istoria mişcării muncitoreşti din România*, Editura politică, Bucureşti, 1966, p. 669 şi urm.). Acest program prezenta cele mai realiste soluţii din şirul programelor agrare elaborate de mişcarea noastră socialistă şi cele mai radicale prevederi din programele partidelor politice ale perioadei 1918—1921 (vezi şi *Crearea Partidului Comunist Român. Mai 1921*, Editura ştiinţifică, Bucureşti, 1971, p. 441).

[34] Specialiştii în problema agrară şi oamenii politici ai vremii făceau deosebirea între latifundii şi marea proprietate, numită uneori şi „mica-mare proprietate". Cei mai mulţi considerau că latifundiul începe de la 500 ha, iar „mica-mare proprietate" cuprinde 100—500 ha (vezi, în acest sens, şi intervenţia lui G. G. Danielopol în şedinţa din 9 iunie 1917 a Adunării Deputaţilor, „Monitorul oficial" nr. 56, 6 aprilie 1918, p. 605). Într-un alt context, referindu-se la Partidul conservator, Lucreţiu Pătrăşcanu arăta că „dispariţia lui se datora desfiinţării

Criticînd proiectul guvernului, membrii Partidului muncii dezvăluiau, totodată, şi limitele sale ; datorită condiţiilor concrete, interne şi externe, în care a apărut şi activat Partidul muncii, această critică, făcută de pe poziţii democratice, conţinea anumite exagerări, unele fireşti în cadrul dezbaterilor parlamentare, atît de aprinse.

Referindu-se la condiţiile în care cercurile conducătoare, în cea mai mare parte, erau de acord cu modificarea Constituţiei, Grigore Iunian arăta, în şedinţa din 3 iunie 1917 a Camerei : „Conservatorii (aici cu sensul de coaliţia guvernamentală — I. A.), d-lor, spun toţi, nu se mai poate întîrzia [. . .] ; chestia agrară ia o soluţiune înaintată în teritoriul vecin, în Rusia, se poate ca acolo evenimentele să silească a se da chiar o soluţiune extremă. Evenimentele din Rusia au avut fatal asupra maselor noastre o repercusiune profundă, care poate deveni din ce în ce mai mare. În aceste condiţiuni, trebuie neapărat luate măsuri. Ca să se evite ridicarea maselor care ar putea să ceară pămînt fără plată, e mai bine să dăm noi ceva“ [35]. Gr. Iunian sesizează foarte bine împrejurările imediate care *au grăbit* modificarea Constituţiei ; se observă o oarecare exagerare a rolului factorului extern, exagerare ce se manifestă şi mai puternic la alţi membri ai partidului. N. D. Protopopescu, de exemplu, considera că „fără vîntul de democraţie ce bate astăzi din orient spre occident, oligarhia noastră ar fi uitat de reformele promise“ [36].

Combătînd reformele guvernului, membrii Partidului muncii mergeau uneori prea departe, apreciindu-le ca simple promisiuni sau paleative, menite să înşele masele. „Proiectul dvs. e o simplă promisiune“, declara Iunian în Cameră, adresîndu-se majorităţii [37]. M. Carp le caracteriza ca pe un „simulacru de reforme“ şi considera că acceptarea lor, atunci, nu va permite dezvoltarea lor mai tîrziu : „Căci dacă se fac aceste reforme acum, în acest mod, se închide calea de a se face mai bine pe urmă“ [38]. La rîndul său, Trancu-Iaşi arăta, în şedinţa din 11 iunie 1918 a Camerei Marghiloman, că proiectele din 1917 nu fuseseră

---

latifundiilor şi mărginirii, prin reforma agrară, a marii proprietăţi funciare“ *(Sub trei dictaturi*, Editura politică, Bucureşti, 1970, p. 81).

35 „Monitorul oficial“, nr. 39, 8 martie 1918, p. 441.

36 „Dezbaterile parlamentare, Adunarea Deputaţilor“, şedinţa din 7 iunie 1917, „Monitorul oficial“, nr. 51, 29 martie 1918, p. 557.

37 Ibidem, şedinţa din 3 iunie 1917, „Monitorul oficial“, nr. 39, 8 martie 1918, p. 443.

38 Ibidem, şedinţa din 28 mai 1917, „Monitorul oficial“, nr. 29, 14 iulie 1917, p. 304. Peste aproape un an, M. Carp scria în organul de presă al partidului că guvernul Ionel Brătianu-Take Ionescu urmărise în 1917 „să facă un simulacru de reforme democratice“ („Tribuna“, 28 aprilie 1918).

„decît un mijloc ca guvernanții să se strecoare prin greutățile momentului“ [39], „simple expediente“ [40].

În focul luptelor politice, cei mai mulți membri ai Partidului muncii nu au înțeles că cercurile conducătoare, în cea mai mare parte, își dădeau seama de necesitatea nu numai a elaborării, dar și a aplicării (în măsură deosebită, de la partid la partid) a reformelor agrară și electorală. Există, la unii dintre ei, aprecieri contradictorii. Astfel, N. D. Protopopescu după ce, așa cum am văzut mai sus, exagerase rolul factorului extern, observa în cadrul aceleiași intervenții din Cameră: „D-lor deputați, cred că nimeni dintre d-voastră, în fundul conștiinței lui, nu poate să stea la îndoială că modificarea acestei Constituții este un compromis oligarhic (cu sensul de compromis al coaliției guvernamentale — I.A.), grevat pe o necesitate economico-socială a țării“ [41]. Aceste afirmații dovedesc o înțelegere, foarte apropiată de realitate, a caracterului modificării Constituției, a raportului dintre această modificare și anumite cerințe interne. Pe un plan general, ele vin în contradicție cu cele afirmate, cu puțin timp mai înainte, de același deputat [42].

Adunarea Deputaților a trecut, în ședința din 14 iunie 1917, la votarea cu apel nominal a proiectului de lege pentru modificarea articolelor 19, 57 și 67 din Constituție. Din totalul votanților, 1 s-a abținut (N. Basilescu), 14 au votat contra, iar restul (marea majoritate) a votat

---

[39] Arhivele statului București, fond Parlament, dosar 1833/1918, f. 531.

[40] Ibidem, p. 536.

[41] „Dezbaterile parlamentare. Adunarea Deputaților“, ședința din 7 iunie 1917, „Monitorul oficial“, nr. 51, 29 martie 1918, p. 559.

[42] Am insistat asupra acestui aspect pentru că E. Popescu, în ambele articole citate aici, scrie (identic): „Proiectul guvernului era rezultatul unui compromis între partide, «un simplu paleativ» (fiind reluată expresia lui Gr. Iunian — I.A.). Într-adevăr (întărește autoarea — I.A.), prin acest proiect conservatorii erau asigurați că nu li se vor mai lua mai mult de 2 milioane ha și că, în schimb, ei vor fi despăgubiți“ (*Crearea Partidului muncii* ..., p. 1030 și *Dezbaterea reformelor* ..., p. 81). Proiectul a fost un compromis între anumite partide; modificarea Constituției s-a făcut după dezbateri aprinse, ajungîndu-se la o înțelegere în acest sens. Cunoscînd astăzi drumul parcurs de legiferarea reformei agrare de după primul război mondial, nu putem considera modificarea Constituției la Iași, în 1917, drept un simplu paleativ. Deși modificarea Constituției nu s-a făcut așa cum o dorea Partidul muncii, și nu numai el, deși nu se stabileau decît principiile generale etc., ea are totuși o anumită importanță și reprezintă o etapă în direcția legiferării reformei agrare. Exproprierea a 2 milioane ha era insuficientă pentru a împroprietări pe toți țăranii și lucrul a fost arătat, atunci, de către membrii Partidului muncii. În același timp, trebuie subliniat că era mai mult cu 1 milion de ha față de ceea ce înțelegeau anumite cercuri politice, în preajma războiului, să se exproprieze. Însăși autoarea revine și apreciază (către sfîrșitul articolului *Crearea Partidului muncii* ..., p. 1032) modificarea Constituției în Parlamentul din Iași ca un moment important în elaborarea reformelor.

pentru [43]. Referindu-se la acest vot, organul de presă al partidului preciza, mai tîrziu, în articolul *O rectificare*, deosebirea între reprezentanții Partidului muncii care au votat contra reformelor, dar au făcut operă pozitivă, venind cu proiecte de lărgire a reformelor, şi poziția unor elemente de dreapta : „După soluția d-lui Argetoianu şi Cuza, reformele nu trebuiau să se facă deloc, cel puţin atunci". Se sublinia, în continuare, că „la această deosebire între noi şi ceilalți care au votat contra reformelor, ținem foarte mult" [44].

Membrii Partidului muncii s-au pronunțat şi în timpul guvernului Marghiloman pentru reforme democratice, împotriva încercărilor de a restrînge reformele înscrise în Constituție. În virtutea acestei concepții, guvernul Marghiloman a venit cu unele măsuri printre care legea obligativității muncii şi a culturilor agricole şi legea arendărilor obligatorii [45].

În Camera Marghiloman, a desfăşurat o activitate opoziționistă Gr. Trancu-Iaşi, singurul reprezentant al Partidului muncii. El a contestat parlamentului, ales în condițiile cunoscute, calitatea de reprezentant al națiunii. „Cred că nici dvs. — declara Trancu-Iaşi în şedința din 11 iunie 1918 a Camerei — nu vă trece prin minte că sînteți aleşii țării, libera expresiune a voinței ei" [46]. El făcea o critică aspră guvernului conservator de la venirea căruia „s-au săvîrşit incorectitudini", iar „populațiunea e tot mai obijduită". Pentru țărănime s-a prevăzut înmulțirea jandarmilor, decretul pentru obligativitatea muncilor agricole stabilind „inegalitatea dintre clase" [47]. Reformele promise şi înscrise în Constituție sînt tărăgănate, „şi dacă am înfruntat toate primejdiile şi am venit aici este în prim loc pentru apărarea înfăptuirii reformelor" [48]. Reprezentantul Partidului muncii preciza că partidul său a fost contra guvernului, în 1917, în chestiunea modificării Constituției, „pentru că nu se dădea tot ceea ce trebuia să se dea". Sesizînd preocuparea guvernu-

---

[43] „Monitorul oficial", nr. 62, 20 aprilie 1918, p. 655—656 ; vezi şi Arhivele statului Bucureşti, fond Preşedinția Consiliului de Miniştri, dosar 29/1917, f. 6—7. Mihai Carp, George Diamandi, Tilică Ioanid, Grigore N. Iunian, Nicolae Lupu, Mihail Macavei, Nicolae D. Protopopescu, I. P. Rădulescu, Grigore Trancu-Iaşi sînt membrii Partidului muncii care au votat contra. Alături de ei, a votat contra, Dimitrie Hențiescu. El preciza că, deşi este membru al Partidului național-liberal, nu e de acord cu respingerea amendamentelor care ar fi lărgit reformele. Au votat contra proiectelor de lege, dar de pe poziții de dreapta, Nestor Cincu, A. C. Cuza, Nicolae D. Ghica, Nicolae Krupensky. Senatul a votat, la 20 iunie 1917, proiectul de lege cu 79 voturi pentru şi 5 contra. N. Iorga nota : „Senatul a votat reformele. Cinci contra, între care I. Grădişteanu şi C. Argetoianu" (*Memorii*, vol. I, p. 44). În legătură cu poziția lor de apărători ai marii proprietăți, vezi şi E. Popescu, *Dezbaterea reformelor . . .*, p. 83.

[44] „Tribuna", 20 aprilie 1918.

[45] Vezi, pe larg, *Relații agrare și mișcări țărănești . . .*, p. 219—220.

[46] Arhivele statului Bucureşti, fond Parlament, dosar 1833/1918, f. 534 (vezi şi „Tribuna", 29 iunie 1918).

[47] Ibidem, f. 530.

[48] Ibidem, f. 534.

lui de a restrînge reformele promise în 1917, el adăuga : „Avem însă groază de o modificare făcută de dvs.“ [49]. Era reafirmată poziția Partidului muncii : „Cerem împroprietărirea grabnică a tuturor cultivatorilor de pămînt, săteni și mărginași de la orașe“ [50]. În ședința Camerei din 30 august 1918, Gr. Trancu-Iași critică proiectul arendărilor obligatorii care „nesocotește textele existente“, adică Constituția modificată în 1917. Cifra de 2 milioane hectare din marea proprietate, prevăzută atunci, a fost redusă — arată Gr. Trancu-Iași — mai întîi la 1.400.000 ha în arendă, pentru ca, „astăzi, admițînd un amendament la art. 5, mai scade cifra de 1 400 000 ha cu cel puțin încă 150 000 ha, după cum rezultă din însăși declarațiunea d-lui prim-ministru“ [51]. În urma neadmiterii votului cu apel nominal, cerut de un grup de deputați, „pentru ca țara să cunoască pe cei care pun interesele personale mai presus de interesele țării“, Trancu-Iași a declarat că nu mai ia parte la discuția legii arendărilor obligatorii, deoarece nu vrea să fie părtaș la „jalnica tragedie pe care guvernul o pregătește“ [52].

În primăvara și vara anului 1918, ziarul „Tribuna“ de la Iași, organ de presă al Partidului muncii, a publicat numeroase articole care se pronunțau pentru o largă reformă agrară și combătea poziția guvernului Marghiloman. S-a remarcat, în acest sens, profesorul ieșean Mihai Carp. La un an de la depunerea, în 1917, a proiectului Partidului muncii, el publica articolul intitulat sugestiv *Desființarea latifundiilor* [53]. Erau reproduse fragmente din aceste proiecte și se preciza poziția față de guvernul Marghiloman : „Privim azi cu rezervă și cu temere făgăduiala lipsită de preciziune a adversarilor de odinioară ai reformelor democratice“. Autorul se pronunța cu hotărîre pentru desființarea latifundiilor : „Se pot discuta modalitățile [. . .], un singur lucru trebuie să rămînă bine stabilit : desființarea proprietății latifundiare este o *necesitate de stat* și orice reformă agrară care nu pleacă de la această bază nu pune chestiunea pe adevăratul temei“ [54].

---

49 Ibidem, f. 537.

50 *Ibidem*.

51 Ibidem, dosar 1822/1918, f. 537.

52 Ibidem. Partidul muncii aprecia legea arendării obligatorii ca un corolar al legii obligativității muncilor agricole. Articolul *Împroprietărire fără expropriere* (din „Tribuna“, 25 iunie 1918) scotea în evidență că sistemul lui Marghiloman „admite principiul exproprierii, dar cu rezerva mintală că nu va fi nevoie de aplicarea lui : proprietarii înșiși vor da țăranilor pămîntul de care aceștia au nevoie, „fără violență și fără constrîngere“, prin „o lege care va *îndemna* pe proprietarii mari să arendeze pămîntul țăranilor“. Așadar, ne găsim, din nou, „la soluțiunea prin bunăvoința marilor proprietari“. Se arăta că aceasta reprezintă un pas înapoi față de modificarea Constituției din 1917, o încercare de reîntoarcere la legislația de după 1907, încercare, însă, care nu are sorți de izbîndă.

53 „Tribuna“, 6 mai 1918.

54 Ibidem.

M. Carp combătea din nou, așa cum o făcuse și în parlament, cu un an mai înainte, pe cei care încercau să limiteze reforma agrară, deoarece aceasta ar lovi în interesele economice ale statului, prin consecințele negative asupra producției agricole. În articolul *Între mica și marea proprietate*, el arăta că împroprietărirea țărănimii pe baza unei largi exproprieri „făcute în contul marii proprietăți și cu desființarea proprietății funciare (latifundiare — I.A.), nu numai că nu va micșora producția agricolă și veniturile statului, dar unită cu buna organizare a muncii agricole, prin obștii conduse de agronomi, va spori producția și va contribui la înflorirea generală a țării“ [55].

În condițiile concrete din timpul și de la sfîrșitul primului război mondial, apărarea marii proprietăți, pe baza acestui criteriu, prezenta un caracter reacționar. Activitatea unor oameni politici și specialiști în această direcție (în mod deosebit, C. Garoflid) urmărea să limiteze suprafața ce trebuie expropriată, să apere marea proprietate, trecînd cu vederea, între altele, consecințele existenței marii proprietăți asupra micii gospodării țărănești, în condițiile concrete ale regimului agrar de la noi.

Pauperismul țăranului, arăta M. Carp, se explică prin aceea că el „este încătușat de formidabila putere a proprietății mari și înnăbușit de proprietatea latifundiară, care nu poate trăi decît cu condiția ca să ruineze gospodăria țăranului“ [56]. Și reprezentanții Partidului muncii, cerînd desființarea latifundiilor, evidențiau nu numai consecințele lor economice, ci și cele politico-sociale: *„Cînd proprietatea mare ajunge să înăbușe mica și mijlocie proprietate și să facă din țăranii și proprietarii de mijloc o clasă fără nici o însemnătate politică și socială, atunci proprietatea mare se cheamă latifundiară“* [57].

Într-un ciclu de patru articole, cu titlul general *În chestia agrară* [58], M. Carp arăta că legea arendării obligatorii nesocotește textul Constituției modificate în 1917 și urmărește „a amîna rezolvirea largă a problemei agrare“. Profesorul ieșean, reluînd expresia lui Garoflid, autorul legii, aprecia și el această măsură ca o „lege tranzitorie“, ca o „repetiție generală“ a unei reforme agrare, dar adăuga că obiectivul ei era menținerea exploatării latifundiare [59].

În general, problema agrară a ocupat, și lucrul era firesc, un loc deosebit în programul Partidului muncii, atît în perioada modificării Constituției în 1917, cît și în anul următor, în perioada guvernului Al. Marghiloman. Alături de aceasta — deși nu în aceeași măsură — pro-

---

55 Ibidem, 27 iunie 1918.

56 *Proletariatul agricol și pauperismul*, în „Tribuna“, 29 iunie 1918.

57 „Tribuna“, 20 iunie 1918.

58 *Făgăduială și realizare*, *Menținerea exploatării latifundiare*, *Legiferarea de astăzi*, *Tot legiferarea de astăzi*, „Tribuna“ din 22 și respectiv 23, 24 și 25 august 1918.

59 *Menținerea exploatării latifundiare*, „Tribuna“, 23 august 1918.

blema electorală a stat în atenţia Partidului muncii, în întreaga sa perioadă de activitate [60].

Proiectul de lege privind reforma electorală, depus de Partidul muncii în mai 1917, prevedea votul universal, egal, direct şi obligatoriu de la 20 de ani (în loc de 21 ani, cît prevedea proiectul guvernului), reprezentare proporţională. Senatul să fie ales tot pe baza votului universal şi nu de un corp electoral restrîns (de cetăţenii care au împlinit 25 ani). O jumătate din membrii senatului să fie aleasă, iar cealaltă jumătate „să o dea reprezentanţii marilor organizaţiuni politice deja constituite, ai consiliilor judeţene şi comunale [...], printr-o alegere de gradul al II-lea, de către mandatarii aleşi prin votul universal" [61]. Pentru Adunarea Deputaţilor, să fie ales un deputat, avînd vîrsta de cel puţin 25 ani, la 5 000 alegători ; pentru Senat, dreptul de a fi ales de la 40 de ani. Se cerea desfiinţarea, dintre senatori, ai reprezentanţilor universităţilor şi ai episcopilor eparhioţi ; ca membri de drept să fie numai moştenitorul tronului şi mitropoliţii [62].

Reprezentanţii Partidului muncii au discutat şi problema dreptului de vot pentru femei. Unii dintre ei au cerut dreptul de vot al femeilor în alegerile parlamentare [63], dar în proiect se prevedea emanciparea civilă a femeilor şi acordarea dreptului de a participa la alegerile consiliilor judeţene şi comunale şi de a face parte din ele.

Reforma politică cuprindea şi descentralizarea vieţii de stat ; exercitarea drepturilor politice, şi, în primul rînd, a votului universal, trebuia să „constituie cel mai sigur şi mai expeditiv mijloc de educaţie a maselor" [64]. Se observă preocuparea de a veni nu numai cu un principiu general, aşa cum prevedea proiectul guvernului [65], ci şi aceea de a formula o serie de prevederi privind modul de aplicare a votului universal şi modul de alcătuire a Adunării Deputaţilor şi Senatului.

Chiar dacă sistemul de alcătuire a Senatului era relativ complicat şi, în ce priveşte desemnarea unei jumătăţi din numărul membrilor acestuia atingea caracterul egal şi direct al votului, proiectul Partidului muncii nu limita votul universal numai la Adunarea Deputaţilor. Gr. Trancu-Iaşi aprecia, în şedinţa din 29 mai 1917 a Camerei, că în ce pri-

---

60 Pentru perioada mai-iunie, vezi E. Popescu, *Crearea Partidului muncii...*, p. 1029.

61 „Dezbaterile parlamentare. Adunarea Deputaţilor", şedinţa din 6 mai 1917, „Monitorul oficial", nr. 17, 8 iunie 1917, p. 143.

62 Ibidem, p. 145—146.

63 Vezi intervenţia lui M. Carp în şedinţa din 28 mai 1917 a Adunării Deputaţilor, „Monitorul oficial", nr. 29, 14 iulie 1917.

64 „Dezbaterile parlamentare. Adunarea Deputaţilor", şedinţa din 6 mai 1917, „Monitorul oficial", nr. 17, 8 iunie 1917, p. 144.

65 Noul articol, 57, prevedea introducerea votului universal, egal, direct şi obligatoriu pentru Adunarea Deputaţilor. Articolul 67 arăta că Senatul se compune din senatori aleşi şi din senatori de drept. Legea electorală urma să fixeze modalitatea compunerii celor două corpuri legiuitoare.

veşte Senatul, concepţia Partidului muncii se deosebeşte „fundamental“ de cea a majorităţii parlamentare. Adresîndu-se acesteia, el declara: „Printr-un Senat reacţionar încercaţi să contrabalansaţi avînturile şi ideile unei Camere alese pe bazele votului universal“ [66]. Această extindere a votului universal — cu limitele menţionate — şi la Senat, micşorarea substanţială a numărului membrilor de drept, şi, în general, atenţia acordată alcătuirii corpurilor legiuitoare şi reformei electorale ca mijloc de educare politică a maselor populare, dovedeşte o concepţie mai largă decît cea a guvernului.

În anul următor, Partidul muncii a combătut tendinţele guvernului Marghiloman de a limita votul universal şi de a introduce „votul universal cu temperamente“. În şedinţa din 11 iunie 1918, Trancu-Iaşi preciza, din nou, poziţia partidului în această chestiune: „Cerem vot universal, egal, direct, secret şi obligatoriu cu reprezentarea proporţională a minoritarilor. Cerem un senat tot emanaţiune directă şi indirectă a votului universal [...]. Din moment ce există în Constituţie principiul votului universal, egal, să aplicăm cît mai iute acest principiu. Să trecem la facerea legii electorale“ [67].

Ziarul „Tribuna“ a dus o campanie susţinută împotriva lui Al. Marghiloman, care încerca prin unele „temperamente“ să limiteze dreptul de vot la ştiutorii de carte, să introducă votul plural pentru anumite categorii de cetăţeni. Se arăta că expresia lui Al. Marghiloman „sufragiul universal cu oarecare temperamente“, înseamnă „prin urmare, trăiască sistemul cenzitar“ [68]. M. Carp ataca formula lui Al. Marghiloman ca fiind o expresie a „ideii conservatoare“, un pas important înapoi faţă de modificarea Constituţiei [69]. El se pronunţa, cu hotărîre, pentru votul universal, egal, direct şi obligatoriu, înţeles ca o necesitate a timpului şi „cerut de întreaga ţară“ [70].

Problema a fost reluată şi dezbătută pe larg într-un ciclu de şase articole, intitulat (reluîndu-se expresia lui Marghiloman) *Vot universal*

---

[66] „Monitorul oficial“, nr. 31, 23 iulie 1917, p. 339. Gr. Trancu-Iaşi făcea unele precizări privind modul concret de alcătuire a Senatului. În fiecare judeţ să se aleagă 2 senatori de către un colegiu pe baza votului universal şi 2 senatori de către un alt colegiu, compus din consiliile comunale şi judeţene, ales, la rîndul lui, tot prin vot universal.

[67] Arhivele statului Bucureşti, fond Parlament, dosar 1833/1918, f. 537.

[68] Vezi articolul *Reforme conservatoare*, „Tribuna“, 20 mai 1918.

[69] M. Carp, *Votul universal*, „Tribuna“, 23 mai 1918.

[70] Idem, *Integritatea votului universal*, „Tribuna“, 6 iunie 1918. În acest articol, M. Carp dezvăluia încercările conservatorilor de a limita, într-un fel sau altul, dreptul de vot: „De la primele «oarecare temperamente» ale d-lui Marghiloman, trecînd prin enunţarea «Iaşului» (organ de presă conservator — I.A.) că «sistemul cenzitar este încă un sistem care dă mai multă garanţie de ordine», s-a ajuns în sferele guvernamentale, după cît se pare, la ideea unui compromis, în care «ştiinţa de carte» ar avea rolul principal“. Autorul sublinia şi faptul că statul este vinovat faţă de neştiutorii de carte şi că nu trebuie să mai săvîrşească încă o nedreptate, prin înlăturarea lor de la acest drept.

cu temperamente, semnate de C. Ionescu-Olt[71]. Autorul se ridica împotriva explicațiilor date de Al. Marghiloman, în Cameră, în legătură cu „votul cu temperamente". Plecînd de la așa-zisa competență în chestiunile de ordin politic, primul-ministru arăta că titraților, familiștilor, oamenilor avuți și celor mai în vîrstă trebuie să li se acorde, cel puțin, privilegiul unor voturi suplimentare, al căror număr poate fi de maximum trei. Deci, arăta C. Ionescu-Olt, votul plural, pe baza votului universal. El combătea aceste criterii și sublinia că nici titlurile universitare, nici vîrsta, nici calitatea de familist nu trebuie să atragă votul suplimentar ; se declara cu hotărîre, împotriva principiului că „averea trebuie să constituie a mai procura un privilegiu în viața politică"[72]. Se avea în vedere și reducerea majoratului electoral sub 21 ani, cu specificarea ca, pentru alegerile comunale și districtuale, vîrsta să fie mai mică decît pentru cele parlamentare.

Realizarea reformelor în țara noastră era privită de către membrii Partidului muncii în contextul general al procesului de democratizare, care se manifesta pe plan internațional, european, în urma revoluției din Rusia, apreciată ca „faptul dominant al epocii actuale"[73]. Muncitorimea de pretutindeni a căpătat „conștiința forței sale", mișcarea grevistă a cuprins toate țările, ceea ce ne arată că prestigiul vechilor forme și principii este adînc zdruncinat. „Din această trezire a forței latente, pe de o parte — sublinia M. Carp — și din zdruncinarea concepțiilor de ieri, — formele politice de mîine se desemnează ca o evoluție grăbită spre stînga, către trecerea puterii și conducerii în stat asupra celor ce alcătuiesc marea armată a muncii. Democrația e în mersul ei triumfal"[74].

Subliniind amploarea și semnificația acestui proces, care se manifesta în întreaga Europă, în urma revoluției ruse, „a democratizării Germaniei", a însemnatelor schimbări pe cale de a se produce în Imperiul habsburgic, reprezentanții Partidului muncii exagerau și acum așa cum o făcuseră și mai înainte, rolul factorilor externi. Evenimentele din România, prefacerile înnoitoare care se anunțau, erau privite

---

[71] *Capacitatea ca criteriu al electoratului*, „Tribuna", 17 iunie 1918, *Averea și dreptul de vot* (Ibidem, 18 iunie 1918), *Abuzurile sistemului cenzitar* (Ibidem, 19 iunie 1918), *Vîrsta și dreptul de vot* (Ibidem, 20 și 21 iunie 1918), *Familia și dreptul de vot* (Ibidem, 22 iunie 1918).

[72] C. Ionescu-Olt, *Abuzurile sistemului cenzitar*, „Tribuna", 19 iunie 1918.

[73] M. Carp, *Către noi forme de viață*, „Tribuna", 23 iulie 1918.

[74] *Ibidem*. În editorialul *Imperativul zilei*, „Tribuna", 16 aprilie 1918, se fixa ca o profesiune de credință datoria „să ajutăm din toate puterile democrația crescîndă a acestei țări", înțeleasă prin domnia legilor, prin libertatea de gîndire și acțiune potrivnică privilegiilor și abuzurilor sub orice formă. „Vom cere și vom lupta ca democratismul să pătrundă în toate instituțiile și în toate conștiințele".

nu ca o parte integrantă a acestui proces general, ci, mai mult, ca rezultatul său, ca un import de democrație [75].

Partidul muncii a criticat, așa cum s-a observat, vechile partide, limitele lor în direcția reformelor. Deși au sesizat unele deosebiri între liberali și conservatori, adesea, atacurile la adresa acestora nu țineau seama de faptul că ele reprezentau, în mare măsură, interese ale unor clase și categorii sociale diferite. „Sîntem în aceeași situațiune cum am fost înaintea războiului, cum am fost în timpul războiului ; sîntem în fața aceleiași oligarhii care a monopolizat conducerea statului“ — declara Trancu-Iași, în ședința din 11 iunie 1918 a Adunării Deputaților [76].

Într-un ciclu de articole, C. Ionescu-Olt își propunea să demonstreze că toate partidele vechi au la bază ideea conservatoare și, atunci cînd s-au aflat la putere, au promovat o astfel de politică [77]. Vorbind despre discreditarea vechilor partide politice, despre caracterul formal, de suprafață, al democrației de la noi și de transformările din conștiința maselor nemulțumite de „vechiul regim“, reprezentanții Partidului muncii au scos la iveală limite importante ale cercurilor dominante, cu dorința sinceră, pentru cei mai mulți, de a îmbunătăți soarta poporului, de a-l ridica la o activă viață politică, printr-o „democrație organizată și competentă“.

Tratarea nediferențiată, în bloc, a partidelor vechi, caracterizările de ansamblu nu țineau seama de posibilitățile și rolul important pe care unele din ele îl mai aveau de jucat. Partidul național-liberal, principalul partid al burgheziei românești, în pofida unei crize prin care a trecut imediat după război, nu putea fi inclus în aceeași categorie cu partidele conservatoare. Această poziție, care a generat o anumită tactică politică [78], a constituit, după părerea noastră, una din cauzele neviabilității

---

[75] Vezi și *Spre democrație*, „Tribuna“, 28 septembrie 1918.

[76] Arhivele statului București, fond Parlament, dosar 1833/1918, f. 530.

[77] *Politica conservatoare și transformările sociale în perspectivă, Cauzele transformărilor politice, Conștiința populară și vechile partide politice, Cultul incompetenței și organizarea democrației*, „Tribuna“, din 13 și respectiv 14, 15 și 16 iunie 1918.

[78] În martie-aprilie 1918, ziarul „Tribuna“ și-a îndreptat atacul principal împotriva liberalilor, conservatorilor-democrați și grupării lui N. Iorga (vezi *Împotriva celor vechi*, „Tribuna“, 17 martie 1918, *Suflete distructive*, „Tribuna“, 3 aprilie 1918, *Partidul lui Take Ionescu*, „Tribuna“, 6 aprilie 1918 ș.a.). Inițial, s-a manifestat chiar o aprobare față de unele măsuri ale guvernului Al. Marghiloman (fapt ce va determina, așa cum se va vedea, ieșirea unor membri din partid) și, în special, față de intenția de a trage la răspundere pe cei vinovați de situația țării (*Urmărirea vinovaților*, „Tribuna“, 26 aprilie 1918). Puțin mai tîrziu, la 3 iulie 1918, Gr. Trancu-Iași citea în Cameră declarația Partidului muncii în legătură cu propunerea de dare în judecată a guvernelor prezidate de Ionel Brătianu. Apreciind că acele guverne au păcătuit grav și că trebuie să-și ispășească vina, Partidul muncii contesta guvernului Marghiloman dreptul de a îndeplini această înaltă operă de „higienă socială“, pentru că face parte din același sistem și continuă „aceeași concepție de guvernămînt“ („Tribuna“, 7 iulie, 1918).

Partidului muncii. Ridicîndu-se, în egală măsură, împotriva vechilor partide, democratismul Partidului muncii, utopic în unele privințe, se lovea de limitele sale burgheze. Schimbarea sistemului politic care va aduce „reforma morală a vieții noastre politice“, prin „participarea reală a păturilor producătoare la viața politică“ și prin „controlul opiniei publice“ preconizată de M. Carp cu cele mai bune intenții, nu se putea realiza integral în cadrul regimului burghez [79].

Către sfîrșitul anului 1918, în condițiile îndeplinirii dezideratului național, reprezentanții Partidului muncii au subliniat rolul maselor populare în realizarea măreţului act [80] și au arătat, o dată în plus, necesitatea transformării vechii Românii într-o Românie nouă, „clădită pe mai multă dreptate socială, pe mai multă grijă a binelui general, pe mai multă iubire și solidaritate națională“ [81].

În fața „primejdiei“ revenirii Partidului liberal la putere, în toamna anului 1918, Partidul muncii a dezlănțuit o nouă campanie împotriva acestuia [82], cerînd constituirea unui guvern național, în afară de partide și nu prin unirea tuturor partidelor, așa cum cereau atunci alte grupări politice (Liga poporului, de exemplu). La 1 noiembrie 1918, Gr. Trancu-Iași, în numele Partidului muncii a înaintat regelui un *Memoriu* referitor la această problemă [83]. Se sublinia, și cu acest prilej, că în fața iminentului act național, România trebuie să pășească imediat pe calea democratizării : „Dar casa noastră mare, care, lărgindu-și încăperile, este menită să adăpostească toată suflarea românească, trebuie să fie mai frumoasă și mai atrăgătoare decît coliba de suferință pe care cei ce revin la matcă, după secole de sclavie, o părăsesc“. Apoi, la congresul păcii, România nu va inspira încredere dacă reformele anunțate nu se vor fi realizat [84]. Se cerea constituirea unui guvern „în afară de partide și alcătuit din oameni reprezentînd forțele vii ale națiunii și interesele permanente ale țării“, cu rolul de a alcătui un decret-lege pentru stabilirea modului de organizare a alegerilor pe baza votului universal și de a prezida alegerile. Guvernul realizat astfel ar înfăptui imediat, împreună cu camerele votului universal, reformele democra-

---

[79] M. Carp, *Reforma morală*, „Tribuna“, 3 iunie 1918.

[80] În articolul *Cine-a făcut Unirea ?*, scoţîndu-se în evidență rolul important al păturilor de jos, al țărănimii și muncitorimii, erau contestate pretențiile exclusiviste, fie ale liberalilor, fie ale marghilomaniștilor, de a fi realizat Unirea. „Da, toată lumea de aici a contribuit la închegarea Unirii ; iar de peste granițele de ieri, întreaga suflare românească“ („Tribuna“, 4 decembrie 1918).

[81] *Unirea*, „Tribuna“, 30 noiembrie 1918.

[82] *Brătienismul*, „Tribuna“, 28 noiembrie 1918 ; *Disciplina liberală*, „Tribuna“, 29 noiembrie 1918 ș.a.

[83] „Tribuna“, 4 noiembrie 1918.

[84] Cu aproximativ două săptămîni mai înainte, M. Carp cerea primului ministru să realizeze reformele pentru că România nu se poate prezenta la congresul păcii ca țara cea mai reacționară din lume („Tribuna“, 19 octombrie 1918).

tice, ar reprezenta România la încheierea păcii și ar pregăti noua Constituție [85].

În cadrul acestor transformări politice preconizate de Partidul muncii, forma statului trebuia să rămînă neschimbată. Mai tîrziu, împotriva unor acuzații că Partidul muncii ar fi urmărit înlăturarea monarhiei, N. Lupu răspundea : „Voiți să fiți informat exact ? Pot să vă afirm că niciodată în Partidul muncii n-a fost vorba de republică“, iar Gr. Trancu-Iași preciza : „Manifestul Partidului muncii a pornit cu numele regelui. Actul nostru de constituire, purtînd data de 22 aprilie 1917, seara la ora 8, a fost dus la Majestatea sa și noi, printr-un comunicat, apărut pe străzile Iașului la 23 aprilie 1917, am vrut să liniștim populațiunea îngrijorată de zvonul unei mișcări a rușilor de la Socola, acesta e adevărul“ [86].

În discuțiile din mai—iunie 1917, referitoare la modificarea Constituției, reprezentanții Partidului muncii și-au exprimat recunoștința față de rege, care a avut, după părerea lor, un rol important în elaborarea reformelor [87]. Partidul muncii, urmărind într-un fel sau altul să participe la conducerea statului, trebuia să țină seama de specificul sistemului nostru politic, de rolul regelui în cadrul acestui sistem.

Din analiza reformelor politice preconizate de Partidul muncii rezultă democratismul său, poziția de stînga în cadrul vieții politice, precum și unele limite specifice caracterului burghez al acestei grupări. Aceeași concluzie se degajă și din analiza măsurilor economice, a măsurilor privind legislația muncii, învățămîntul, sănătatea etc.

Partidul muncii s-a pronunțat pentru „naționalizarea, adică trecerea în proprietatea statului, a subsolului neexploatat și exproprierea de către stat a subsolului în exploatare, cum și a masivelor forestiere mai mari de 50 ha“. În afară de organizarea în colectiv a muncii agricole, a producției și vînzării prin obști, bănci populare, asociații agricole etc., pentru dezvoltarea intensivă a agriculturii se prevedea și „industrializarea agriculturii“, adică dezvoltarea ramurilor industriale care prelucrează produsele agricole. Partidul muncii cerea transformarea Băncii Naționale și a instituțiilor de credit în organizațiuni de stat, „menite să ajute direct clasele producătoare ale țării“.

---

[85] C. Ionescu-Olt, în *Guvern național* explica ce înțelegea prin acest guvern în care trebuiau reprezentate „cultura românească, agricultura românească, industria românească“, forțele vii și creatoare ale națiunii. Sînt necesari și fruntași ai partidelor politice pentru experiența lor, pentru legăturile lor în străinătate, dar nu în calitatea lor de membri ai partidelor respective („Tribuna“, 5 martie 1918).

[86] „Dezbaterile parlamentare. Adunarea Deputaților“, ședința din 29 decembrie 1920, „Monitorul oficial“, nr. 21, 12 ianuarie 1921, p. 458.

[87] Ibidem, ședința din 31 mai 1917, „Monitorul oficial“, nr. 34, 1 august 1917, p. 388.

Se acorda o atenţie deosebită rolului statului în economie şi se preconiza extinderea monopolului statului în anumite sectoare importante. Pe plan local — municipalizarea serviciilor publice : luminat, încălzit, aprovizionarea cu alimente, transporturi, igienă etc. Programul mai prevedea cercetarea provenienţei cîştigurilor ilicite realizate în timpul războiului şi fixarea unor sancţiuni ; de asemenea, introducerea impozitului progresiv pe venit [88].

Reprezentanţii Partidului muncii s-au pronunţat, cu hotărîre, pentru dezvoltarea industriei naţionale. În *Expunerea de motive* a proiectului de reformă agrară, prezentat de acest partid, se arată că situaţia din timpul războiului, cînd s-au oprit ori s-au îngreuiat schimburile comerciale cu alte ţări, „ne-a făcut să vedem mai limpede cît de grea este situaţia unei ţări lipsite de o viaţă industrială potrivită nevoilor şi gradului ei de cultură". Una din preocupările de căpetenie ale guvernării de mîine trebuie să fie îndreptarea, într-o largă măsură, în această direcţie a puterilor de muncă, a energiei şi a voinţei naţionale [89]. În şedinţa din 29 mai 1917 a Camerei, Gr. Trancu-Iaşi a insistat în mod deosebit asupra necesităţilor dezvoltării industriei.

Se sublinia că punctele referitoare la exproprierea masivelor forestiere mai mari de 50 ha, exproprierea pentru „utilitate industrială", despăgubirea prin bani a proprietarilor şi celelalte măsuri urmăresc îndreptarea de la agricultură spre industrie şi alte ramuri ale economiei [90]. Dezvoltarea industriei naţionale era privită ca o necesitate pentru acoperirea, deocamdată, a consumului intern, pentru a se limita importul produselor fabricate străine şi pentru valorificarea bogăţiilor noastre. Existenţa a numeroase bogăţii ale solului, a căderilor de apă ca surse de energie, deschide în faţa ţării „perspectiva unei activităţi industriale foarte întinse" [91].

---

[88] Arhivele statului Bucureşti, fond Parlament, dosar 1810/1916—1917, f. 38—41 şi expunerea lui George Diamandi în şedinţa din 6 mai 1917 a Adunării Deputaţilor („Monitorul oficial", nr. 13, 27 mai 1917, p. 78—79) C. Ionescu-Olt, în articolul *Problema financiară*, scria : „Noi cerem introducerea imediată a impozitului progresiv pe venit ; sporirea taxelor succesorale şi reducerea gradelor succesibililor în linie colaterală ; taxarea obiectelor de lux, a beneficiilor excepţionale procurate de război şi a produselor exportate [. . .]. Cerem apoi revizuirea averilor, făcute chiar indirect, pe socoteala sau prin exploatarea statului [. . .], revizuirea împrumuturilor şi convenţiunilor statului cu Banca Naţională" („Tribuna", 1 mai 1918).

[89] „Dezbaterile parlamentare. Adunarea Deputaţilor", şedinţa din 6 mai 1917, „Monitorul oficial", nr. 17, 8 iunie 1917, p. 138. M. Carp se referea şi la împrejurările internaţionale care nu au fost favorabile dezvoltării industriei naţionale : „Spuneam că, cu bogăţiile în materii prime, România ar fi putut deveni o ţară industrială, dacă n-ar fi fost în calea tuturor năvălitorilor" (Ibidem, şedinţa din 28 mai 1917, „Monitorul oficial", nr. 29, 14 iulie 1917, p. 294).

[90] Ibidem, şedinţa din 29 mai 1917, „Monitorul oficial", nr. 31, 23 iulie 1917, p. 339 şi urm.

[91] Ibidem, p. 346.

Dezvoltarea industriei avea în vedere, în primul rînd, prelucrarea produselor agricole, a materiilor prime în general și trebuia să limiteze substanțial importul : „Aproape toate articolele din care importăm pentru sume mari se pot fabrica în țară“ [92]. Această dezvoltare urmărea să înlăture dependența economică față de străinătate. Ne trebuie, deci, o nouă organizare a vieții noastre economice [93], în care rolul statului este foarte important : „În puterea statului stă crearea și consolidarea unui credit industrial cu tendința de naționalizare a industriei întregi din țară precum și a tuturor mijloacelor de care dispunem sau am dispune“ [94]. Trebuie despărțit solul de subsol, printr-o dispoziție constituțională ; statul să exercite un control eficace asupra petrolului [95].

Această poziție a fost reafirmată și în anul următor. Gr. Trancu-Iași, în ședința Camerei din 11 iunie 1918, referindu-se la poziția Partidului muncii în modificarea Constituției, sublinia : „Noi nu ne mulțumeam numai cu reformele (agrară și electorală — I.A.). Legam în proiectele noastre realizarea lor cu naționalizarea subsolului, organizarea muncii, a producției, cu îndrumarea către cultura intensivă și industrializarea agriculturii“ [96]. El arăta că Partidul muncii stăruie, în continuare, pentru realizarea reformei agrare și reformei electorale „pentru că avem singura noastră nădejde că prin aceste reforme se va realiza transformarea actualei organizațiuni sociale și economice a țării“ [97]. Din nou, se insista asupra necesității limitării importului prin dezvoltarea industriei naționale, ceea ce ar contribui la echilibrarea balanței economice, a balanței de conturi care ne este defavorabilă [98].

Opera de refacere și dezvoltare a economiei era legată de democratizarea țării, de îmbunătățirea situației maselor și de acordarea drepturilor și libertăților politice. „În primul rînd — se scria într-un articol din „Tribuna“ — refacerea e necesar să pornească de la clasa socială ce a fost mai obijduită de război [...]. E clasa nevoiașă a țăranilor și muncitorilor, care au dat armata și acum sînt chemați să dea producție țării. Îi trebuie pămînt și posibilitate de muncă [...]. Îi mai trebuie și libertate de a-și spune cuvîntul în alcătuirea socială“ [99].

---

[92] Ibidem, p. 348.
[93] Ibidem, p. 349.
[94] Ibidem, p. 346.
[95] Ibidem, p. 351—352 (În mai multe rînduri, Grigore Iunian s-a pronunțat cu hotărîre împotriva scutirii de la expropriere a celor 12 000 ha terenuri petrolifere aparținînd marilor proprietari. Ibidem, ședința din 3 iunie 1917, „Monitorul oficial“, nr. 39, 8 martie 1918, p. 443 și „Monitorul oficial“, nr. 40, 9 martie 1918, p. 456).
[96] Arhivele statului București, fond Parlament, dosar 1833/1918, f. 532.
[97] Ibidem, p. 534.
[98] Ibidem, p. 536. În articolul *Industriile noastre*, Gr. Trancu-Iași insista, din nou, asupra necesității prelucrării produselor destinate exportului, a industrializării produselor solului și subsolului, a creșterii ponderii capitalului românesc în economia națională („Tribuna“, 12 aprilie 1918).
[99] *Refacere*, „Tribuna“, 1 aprilie 1918.

Programul pe baza căruia s-a constituit Partidul muncii cuprindea, în afara problemelor deja discutate aici, descentralizare administrativă și reorganizarea administrației județene și comunale, pe baza unei largi autonomii, acordarea drepturilor politice evreilor pămînteni și abrogarea tuturor legilor cu caracter restrictiv [100].

În domeniul învățămîntului, construirea de localuri de școală, înmulțirea personalului didactic, dispariția analfabetismului prin organizarea școlilor pentru adulți. Un punct separat se referea la dezvoltarea cît mai întinsă a învățămîntului practic, industrial, agricol și comercial, prin crearea de ateliere, laboratoare industriale și agricole, prin organizarea de ferme model ș.a. [101].

În ceea ce privește sănătatea, se preconiza întărirea serviciului sanitar, în primul rînd prin asigurarea unor largi posibilități de spitalizare a celor lipsiți de mijloace materiale [102]. Se mai cerea, în „chestiunea judiciară". modificarea codului civil, comercial, penal etc., spre a corespunde noilor trebuințe ale țării și a asigura maselor o justiție expeditivă și înființarea consiliului legislativ [103].

Programul Partidului muncii prevedea elaborarea unei legislațiuni de prevedere socială (recunoașterea dreptului la grevă, contractul colectiv, igiena atelierelor etc.) și de proteguire a muncii (munca femeilor și a copiilor, munca de noapte, minimum de salariu etc.) [104]. S-a mai arătat necesitatea creării unui minister al muncii, în condițiile în care va crește rolul statului în organizarea și îndrumarea muncii [105]. Munca trebuie să fie protejată. Se cerea înființarea, prin lege, a consiliilor muncitorești, cu atribuții largi în reglementarea muncii, a raporturilor între patroni și muncitori [106]. Alături de merit, munca să constituie criteriul de apreciere a valorilor. „Noi vrem — scria C. Ionescu-Olt — ca munca să fie obligatorie în societatea de mîine și ca trîntorii să dispară ca o rușinoasă urmă a trecutului" ; în viitoarea Constituție să fie înscris principiul obligativității muncii [107].

---

100 Arhivele statului București, fond Parlament, dosar 1810/1916—1917, f. 39 (Problema a fost reluată în discuție în coloanele ziarului „Tribuna", în mai multe articole din mai 1918 : Ion P. Condeescu, *Necesitatea organizării administrative a țării* (5 mai 1918) ; C. Ionescu-Olt, *Principiul descentralizării administrative* (25, 26, 27 și 28 mai 1918). Autorii se pronunțau pentru o largă autonomie locală, pentru descentralizarea administrativă concepută ca „școala primară a libertăților politice" ; în același timp, descentralizarea și autonomia să nu pună în pericol unitatea statului.

101 Ibidem, f. 40.

102 Ibidem, f. 41.

103 Ibidem, f. 40.

104 Ibidem.

105 C. Ionescu-Olt, *Casa centrală a meseriilor,* „Tribuna", 3 mai 1918.

106 Ing. Ion P. Condeescu, *Consiliile muncitorești,* „Tribuna" 10 iunie 1918 (articol în parte cenzurat).

107 C. Ionescu-Olt, *Partidul muncii. Ce este nou în programul lui ?,* „Tribuna", 3 martie, 1918.

În virtutea dezvoltării industriale a țării, M. Carp vorbea despre rolul muncitorimii de a impune o „altă directivă vieții noastre politice", exercitînd controlul său asupra gestiunii publice [108]. Chiar dacă acest control era înțeles sub forma reprezentării democratice a muncitorimii, și în general a maselor populare, „care duc pe umerii lor tot greul sarcinilor statului" [109], în organele puterii de stat, autorul — influențat, fără îndoială, de mișcarea socialistă — avea în vedere rolul muncitorimii, ca forță politică interesată într-o largă democratizare.

Partidul muncii avea rolul de a aduna la un loc pe intelectuali, muncitori și țărani sub steagul muncii : „Munca este religia cea nouă ; partizanii ei trebuie să lupte ca să scoată bălăria politicianismului din treburile gospodărești ale statului, căci numai așa semănătura din ogorul țării românești va crește curată și abundentă" [110].

Ideea unirii intelectualilor cu muncitorii și țăranii este des subliniată, în presa partidului, în cursul anului 1918. „Este de datoria intelectualilor acestei țări, se scria chiar în primul număr al ziarului „Tribuna", să-și pună toate puterile lor în slujba *unirii tuturor categoriilor* muncii — de la orașe și de la sate — într-o mare și puternică organizație politică" [111], care, se înțelege, trebuia să fie Partidul muncii.

M. Carp acorda un mare rol intelectualității în opera de ridicare a maselor. El arăta că unii intelectuali nu și-au făcut datoria, că au fost, în viața politică, complici ori dezertori și chiar direct vinovați deoarece, făcînd parte din partidele de guvernămînt, au ajutat „la întronarea și dezvoltarea ticăloșiei politice de azi". Intelectualii trebuie să acționeze pentru îmbunătățirea stării celor de jos, ei trebuie să fie „cimentul care să unească masa cea mare de la sate cu muncitorimea de la orașe și, în același timp, creierul care să coordoneze mișcările pe drumul la capătul căruia stă mîntuirea neamului [...]. Datoria intelectualilor este să se puie în fruntea mișcării pentru *uniunea tuturor democraților*" [112]. M. Carp, ca și alți oameni politici ai vremii, animați de dragoste pentru popor, atribuia intelectualității rolul conducător în opera de democratizare a societății. Plecîndu-se de la exagerarea factorului cultural și moral în transformarea societății, se vorbea de intelectualitate în general, fără a se discuta interesele unor categorii de intelectuali, orientările existente în sînul lor etc. Dealtfel, articolul lui M. Carp a primit un răspuns imediat din partea mișcării socialiste.

Zaharia Tănase, fruntaș socialist din Iași, a publicat, tot în „Tribuna", articolul *Pentru intelectualii mari la suflet*, cu subtitlul *În legă-*

[108] „Dezbaterile parlamentare. Adunarea Deputaților", ședința din 28 mai 1917, „Monitorul oficial", nr. 29, 14 iulie, 1917, p. 294.
[109] Ibidem.
[110] Ing. Ion P. Condeescu, *Pregătire de muncă*, „Tribuna", 30 aprilie 1918.
[111] *Partidul muncii. Ce este de făcut ?*, „Tribuna", 1 martie 1918.
[112] M. Carp, *Datoria intelectualilor*, „Tribuna", 15 august, 1918.

tură cu articolul lui M. Carp, „Datoria intelectualilor“ [113]. Exprimînd punctul de vedere socialist, Zaharia Tănase, preciza că numeroşi intelectuali observă nedreptăţile existente, dezvăluie cauzele lor, dar se limitează numai la o activitate critică, fără a acţiona energic. Intelectualii sînt chemaţi să propage cultura în rîndul muncitorilor, să-i lumineze şi să-i instruiască. El sublinia că numai prin clasa muncitoare, intelectualitatea poate impune înfăptuirea ideilor mari politico-sociale pe care le preconizează. Zaharia Tănase revenea, într-un alt articol [114], asupra acestei probleme. Opera de ridicare, sub toate raporturile, a clasei muncitoare, trebuie să înceapă de la muncitorii conştienţi de necesitatea unirii lor. La această operă este nevoie şi de concursul „intelectualilor mari la suflet şi la minte“ [115].

Partidul muncii a fost preocupat permanent de soarta celor mulţi. În „Tribuna“, au apărut articole privind situaţia muncitorilor ceferişti, conflictele de muncă etc. M. Carp, de exemplu, se ridica împotriva destituirii unor lucrători ceferişti din Iaşi, Paşcani şi alte localităţi ca „instigatori“ ai grevei de la C.F.R., arătînd că trebuie analizate cauzele mai adînci ale acestor acţiuni [116]. Alte articole tratau problema foametei (cerîndu-se măsuri imediate împotriva speculanţilor) [117], se ocupau cu starea sanitară precară a populaţiei [118], cu problema chiriilor [119], cu situaţia grea a funcţionarilor [120], a cadrelor didactice [121], se ridicau împotriva analfabetismului [122] etc.

În „Tribuna“ au apărut şi articole semnate de socialişti [123] şi, către sfîrşitul anului 1918, în condiţii asupra cărora vom reveni, articole aparţinînd unor membri (Paul Bujor, N. Costăchescu, Ion Borcea) ai noii grupări politice înfiinţate la Iaşi, Partidul muncitor.

Pronunţîndu-se pentru „triumful democraţiei în această ţară“, pentru o activitate comună a tuturor celor care muncesc, reprezentanţii

---

113 „Tribuna“, 31 august 1918.

114 *Pentru muncitorii conştienţi*, „Tribuna“, 5 septembrie 1918.

115 Ibidem.

116 M. Carp, *Instigatorii*, „Tribuna“, 1 septembrie 1918; idem, *În chestia lucrătorilor de la C.F.R.*, „Tribuna“, 12 august 1918.

117 N. Protopopescu, *Înfometatorii*, „Tribuna“, 4 octombrie 1918; *Contra speculei*, „Tribuna“, 2 iulie 1918.

118 Idem, *Primejdia tuberculozei*, „Tribuna“, 19 august 1918; V. Gr. Beldie, *Sifilisul şi pelagra fac ravagii*, „Tribuna“, 17 august, 1918.

119 Un ciclu de articole ale lui C. Ionescu-Olt, *Problema chiriilor*, „Tribuna“, 1, 2 şi 3 iulie 1918.

120 *Traiul funcţionarilor*, „Tribuna“, 24 iunie 1918; *Lemne pentru funcţionari*, „Tribuna“, 9 iulie 1918; *Situaţiunea funcţionarilor statului*, „Tribuna“, 18 iulie 1918.

121 M .Carp, *Situaţia materială a corpului didactic*, „Tribuna“, 15 septembrie 1918.

122 *Împotriva analfabetismului*, „Tribuna“, 7 iulie 1918.

123 În afară de articolele menţionate, Zaharia Tănase a mai semnat, la începutul lunii octombrie 1918, cîteva articole privind regimul presei şi abuzurile existente în acest sector, prin încălcarea libertăţilor politice.

Partidului muncii își exprimau dezacordul cu lupta revoluționară. Aceasta explică într-o mare măsură de ce Partidul muncii nu a chemat masele largi la acțiuni concrete și de ce nu a avut o bază socială care să-i fi conferit, într-adevăr, atributul de partid politic, în sensul deplin al cuvîntului. Democrația largă, pe care o doreau cei mai mulți dintre ei, nu trebuia să depășească marginile orînduirii existente. Din această cauză ei combăteau ideea cuceririi puterii de către clasa muncitoare [124].

Dintre membrii Partidului muncii, Mihail Macavei va depăși această poziție și va evolua în direcția mișcării socialiste și comuniste. Unii (N. Lupu, Gr. Iunian), chiar dacă vor intra în partide burgheze (și ne referim aici la cei care au devenit țărăniști), se vor plasa în stînga vieții politice burgheze, pronunțîndu-se pentru reforme democratice si situîndu-se, mai tîrziu, pe o poziție antifascistă. Alții (gruparea condusă de Gr. Trancu-Iași) au evoluat, deși nu rectiliniu, spre dreapta, devenind autorii unor măsuri antidemocratice și antimuncitorești [125].

În timpul cît a ființat (de la sfîrșitul lui aprilie 1917 și pînă, aproximativ, în decembrie 1918), Partidul muncii a cunoscut anumite frămîntări. Din diferite motive, unii oameni politici, deși au participat la discuțiile în vederea creării noului partid, nu au mai intrat în acesta sau l-au părăsit imediat după înființare [126].

Așa cum s-a putut observa, o activitate deosebită au desfășurat membrii acestui partid în 1917, în perioada discutării modificării Constituției. Nereluarea, în condiții de care nu ne ocupăm aici, a lucrărilor parlamentului [127] și plecarea unor membri în străinătate au făcut, între altele, ca partidul să-și înceteze, practic, activitatea la sfîrșitul anului 1917 și începutul anului 1918 [128].

În primăvara anului 1918, Partidul muncii și-a reluat activitatea, în special, în jurul ziarului „Tribuna", care și-a început apariția la 1 mar-

---

124 Vezi, în acest sens, și C. Ionescu-Olt, *Teroare socialistă?*, „Tribuna", 12 noiembrie 1918; M. Carp, *Un pas greșit*, „Tribuna", 13 noiembrie 1918.

125 Vezi și E. Popescu, *Crearea Partidului muncii . . .*, p. 1019.

126 N. Iorga nota, la 14 decembrie 1917, că „Stere ar fi fost proclamat șef al Partidului muncii", iar la 4 ianuarie 1918 scria despre Stere și „munciștii lui". (*Memorii*, vol. I, p. 202 și respectiv, p. 230—231). Nu am găsit alte informații care să ateste prezența lui C. Stere în Partidul muncii.

127 La 15 noiembrie și 15 decembrie 1917, deputații din Partidul muncii au protestat împotriva sistemului guvernului de a împiedica funcționarea parlamentului prin descompletarea voită a Camerei (Arhivele statului București, fond Parlament, dosar 1805/1916—1917, f. 54). „Declarăm — se scria în protestul înaintat președintelui Adunării Deputaților la 15 decembrie 1917 — că, din moment ce căile legale ne sînt închise, ne socotim liberi a ne îndeplini pe orice altă cale datoria noastră de organ de control și de protestare în contra actelor dăunătoare ale guvernului" (Ibidem, f. 62. Vezi și Gr. Trancu-Iași, *Patru ani în Constituantă. Activitatea mea parlamentară de la 1914—1917*, Bîrlad, 1918, p. 15 și urm.). Nereluarea lucrărilor Camerei avea consecințe negative asupra activității Partidului muncii, care se constituise inițial ca o grupare parlamentară.

128 E. Popescu, *Crearea Partidului muncii . . .*, p. 1032.

tie 1918, la Iaşi; la aceasta s-a adăugat activitatea deputatului Gr. Trancu-Iaşi, ales la Covurlui, în parlamentul Al. Marghiloman.

Un grup s-a retras din partid în martie 1918, nemulţumit de suprimarea din programul partidului, retipărit, a fragmentului referitor la orientarea externă [129]. Această suprimare a fost considerată ca o accentuare a „notei germanofile", iar explicaţiile date de Trancu-Iaşi nu au mulţumit. Cîţiva ani mai tîrziu, Gr. Iunian, referindu-se la acest moment, arăta că nereuşind să-l convingă pe Trancu-Iaşi să înlăture tendinţa germanofilă din „Tribuna", şi-a dat demisia din partid împreună cu Tilică Ioanid, Popovici-Taşcă, Eugen Goga şi Macavei [130].

Din acelaşi motiv s-a retras din partid şi dr. I. Cantacuzino. Într-un articol intitulat *Demisiunea d-lui dr. I. Cantacuzino* se explica poziţia Partidului muncii în această chestiune, ca o chestiune de conjunctură: „Deosebirea este că pe cînd d. dr. I. Cantacuzino caută să dea Partidului muncii o direcţie în politica externă conformă cu înclinaţiile d-sale (de fapt, el căuta să menţină vechea orientare — I.A.), noi, făcînd abstracţie de credinţele noastre în politica externă, voim să ţinem Partidul muncii pe terenul problemelor interne, pentru care a fost creat şi să lăsăm ca atitudinea partidului în chestiunea externă să fie hotărîtă de congresul care va da organizarea definitivă partidului" [131].

---

[129] Manifestul Partidului muncii comunicat de către G. Diamandi în şedinţa din 6 mai 1917 respingea orice tendinţe spre pacea separată cu Puterile Centrale, „cel mai mare duşman al democraţiei europene" (Arhivele statului Bucureşti, fond Parlament, dosar 1810/1916—1917, f. 36). Se considera, de către unii, că acest fragment nu mai era actual şi că nu e bine să se facă greutăţi ţării, cînd guvernul era în tratative de pace şi armata demobilizată („Tribuna", 27 martie 1918).

[130] „Dezbaterile parlamentare. Adunarea Deputaţilor", şedinţa din 22 iunie 1921, „Monitorul oficial", nr. 123, 21 iulie 1921, p. 3186.

[131] „Tribuna", 27 martie 1918. N. Iorga notează, la 22 martie 1918, că dr. Cantacuzino a protestat pentru că „s-a înlăturat din programul munciştilor pasagiul privitor la politica externă, fără a-l întreba măcar" (*Memorii*, vol. I, p. 330). Fără a ne propune aici să insistăm în mod deosebit asupra acestei chestiuni, se pare că adversarii, şi în special liberalii, au exagerat „nota germanofilă" a Partidului muncii. Această poziţie poate găsi o explicaţie şi în atitudinea, oarecum binevoitoare, a Partidului muncii faţă de guvernul Marghiloman (o scurtă perioadă după venirea acestuia la putere) şi în atacurile îndreptate, în mod deosebit, împotriva liberalilor. Referindu-se la acest moment, organul liberal „Mişcarea" scria, mai tîrziu (la 19 octombrie 1918), că Partidul muncii, prin suprimarea pasajelor cu privire la politica externă, „se leapădă pur şi simplu de aliaţii noştri, ceea ce a provocat numeroase demisii. De la această dată, atitudinea gazetei („Tribuna" — I.A.) nu ne-a mai surprins". Or, reprezentanţi ai Partidului s-au ridicat împotriva condiţiilor păcii separate. M. Carp, în *Problema cea mare* („Tribuna", 2 aprilie 1918) scria că România se află „în preajma unei păci dureroase", cînd „se pune astăzi chestiunea existenţei neamului nostru". Se sublinia că, „de la calea pe care vom lua-o, va atîrna nu numai soarta generaţiilor viitoare, dar însăşi hotărîrea destinelor poporului român, ca fiinţă etnică distinctă şi de sine stătătoare". În Cameră, Trancu-Iaşi a citit declaraţia Partidului muncii în problema ratificării păcii de la Bucureşti. Se arăta că pacea impusă României, cu „ştirbirea suveranităţii politice şi a independenţei economice" şi cu mari cedări teritoriale, este contrară principiului democratic. Exprimîndu-şi încrederea în tri-

O parte din cei care au părăsit atunci Partidul muncii (Gr. Iunian, T. Ioanid, E. Goga, M. Macavei) au dus tratative cu Liga poporului, înfiinţată în aprilie 1918 la Iaşi, în vederea intrării în noua organizaţie politică. S-au purtat discuţii — arată Gr. Iunian — cu Averescu, fără a se ajunge la vreun rezultat, deoarece Liga poporului nu avea o concepţie clară în problema reformei agrare. Au urmat, apoi, discuţii cu Matei Cantacuzino în vederea unor concluzii comune care să fie introduse în programul agrar al Ligii poporului. După relatările lui Gr. Iunian, a intervenit chestiunea dării în judecată a guvernului Brătianu. Partidul muncii, aşa cum s-a arătat, contesta guvernului Marghiloman şi parlamentului de atunci această autoritate; discuţiile s-au rupt pentru că Liga poporului era pentru darea în judecată, fără nici o amînare, a guvernului Brătianu [132].

Către sfîrşitul anului 1918, un grup din Partidul muncii sub conducerea lui Gr. Trancu-Iaşi a hotărît ca, în viitoarele alegeri, să candideze pe liste comune cu Liga poporului [133]. Aproape un an de zile, gruparea lui Trancu-Iaşi, din care făcea parte N. Protopopescu, ing. Condeescu, avocat Dim. Micescu ş.a., deşi se afla în relaţii strînse cu Liga poporului, a purtat numele de Partidul muncii şi avea ca organ de presă o nouă „Tribună", scoasă la Galaţi [134]. Numărul din 10 decembrie 1918 al „Tribunei" din Galaţi anunţa că întrunirea Partidului muncii (de fapt, a grupării Trancu-Iaşi), care avusese loc la Bucureşti, „a decis lupta în colaborare cu Liga poporului, al cărei şef e d-nul general Averescu" şi a fixat centrele unde va candida această grupare. O săptămînă mai tîrziu, acelaşi ziar anunţa că, „în urma tratativelor dintre d. Gr. Trancu-Iaşi şi d. general Averescu, s-a hotărît cartelul pentru alegeri între Partidul muncii şi Liga poporului. Acest cartel e valabil pentru toată ţara" [135]. „Tribuna" din Iaşi, răspunzînd, sublinia că nu recunoaşte această hotă-

---

umful ideii naţionale şi a principiilor democratice, Partidul muncii, în numele muncitorimii române, „va adresa un protest către muncitorii din toată lumea, în contra unei păci impuse prin violenţe României, cu anexiuni şi despăgubiri de război". Trancu-Iaşi anunţă că nu va lua parte nici la discuţia şi nici la votarea ratificării păcii. („Tribuna", 17 iunie 1918).

132 „Dezbaterile parlamentare. Adunarea Deputaţilor", şedinţa din 22 iunie 1921, „Monitorul oficial", nr. 123, 21 iulie 1921, p. 3 186.

133 Anumite legături între Grigore Trancu-Iaşi şi unii membri ai Ligii poporului au existat şi înainte de decembrie 1918. Dar Al. Averescu va exagera mai tîrziu: „Cînd am pus bazele Ligii poporului în aprilie 1918, Grigore Trancu-Iaşi în fruntea întregului grup care constituia Partidul muncii s-a înscris în Ligă, fără a cere ceva sau a pune condiţiuni" *(Gr. L. Trancu-Iaşi văzut de contimporani*, Craiova, s.a., p. 6). Trecerea s-a făcut mai tîrziu, şi numai de către un grup din Partidul muncii.

134 La 1 decembrie 1918 a apărut, la Galaţi, nr. 1 al ziarului săptămînal „Tribuna", cu subtitlul *Ziarul Partidului muncii. Ediţia Galaţi*. Începînd cu nr. 14 din 25 februarie 1919, subtitlul se modifică: *Ziarul Partidului muncii. Organizaţia Galaţi şi Brăila*. Îşi încetează apariţia către sfîrşitul lui noiembrie 1919.

135 „Tribuna" — Galaţi, 17 decembrie 1918.

rîre, anunțată de „un ziar care apare la Galați“ [136]. Cartelurile electorale ale Partidului muncii — se arăta în continuare — au fost lăsate la libera hotărîre a organizațiilor sale locale, cu singura condiție ca ele să nu lupte alături de partidele „oligarhice“. Deci, cartelul cu Liga poporului nu e valabil pentru toată țara, ci numai în unele județe. La Iași, preciza ziarul, unde Liga poporului e în cartel cu conservatorii lui Take Ionescu, organizația Partidului muncii nu e în cartel cu Liga poporului, „ci va lupta alături cu partidul muncitoresc al sătenilor și învățătorilor și cu partidul muncitorilor creat în urma consfătuirilor provocate de d-nii P. Bujor, P. Zosin, dr. Parhon și alți intelectuali ai Iașului“ [137].

Chiar dacă s-a mai vorbit și în 1919 de organizații ale Partidului muncii, la Iași și Galați, și chiar dacă au mai existat unele legături între ele [138], credem că în decembrie 1918, în urma înțelegerii între Trancu-Iași și Al. Averescu, Partidul muncii, propriu-zis, s-a dezorganizat. Această dezorganizare poate fi pusă și în legătură cu înființarea grupării politice ieșene intitulate Partidul muncitor și a Partidului țărănesc; unii membri ai Partidului muncii s-au orientat către noul partid creat, în decembrie 1918, la București.

De asemenea, intrarea în legalitate a Partidului socialist și activitatea sa deosebit de intensă în această perioadă a însemnat o întărire a mișcării revoluționare și democratice. În general, crearea unor noi partide politice care s-au bucurat, din motive asupra cărora nu ne oprim aici, în anumite perioade, de o popularitate deosebită (Liga poporului, Partidul țărănesc), avîntul mișcării socialiste explică, fiecare într-o anumită măsură, condițiile în care s-a produs dezorganizarea Partidului muncii [139]. Decretele-legi de la sfîrșitul anului 1918, referitoare la votul universal și expropriere, au rezolvat, în parte și, deocamdată, numai pe plan teoretic, cele două reforme de bază din programul Partidului muncii. Trebuia elaborat un nou program, care să țină seama de noile și imediatele cerințe ale epocii, să ducă mai departe lupta pentru transformări democratice. Or, Partidul muncii nu mai era în stare s-o facă, atît din cauza propriilor slăbiciuni, manifestate pe parcurs, în orientare și în organizare, care s-au adîncit acum, cît și influenței tot mai mari exercitate de alte partide politice.

Deși se intitula, în continuare, Partidul muncii, gruparea lui Trancu-Iași devenea, în 1919, tot mai mult o grupare a Ligii poporului. Se ob-

---

136 „Tribuna“, 25 decembrie 1918.

137 Ibidem. Se pare că acest număr al „Tribunei“ de la Iași este ultimul. În el apare o notă care anunță suspendarea apariției „pînă după sărbători“ și, probabil, nu a mai apărut nici un număr, ca urmare a dezorganizării Partidului muncii.

138 Vezi, de exemplu, consfătuirea Partidului muncii din Iași, la locuința lui M. Carp și cu participarea lui Trancu-Iași, relatată de ziarul „Presa“ din 14 februarie 1919.

139 E. Popescu, *Crearea Partidului muncii...*, p. 1 032.

servă în ziarul „Tribuna“ — Galați preocuparea de a sublinia mai mult, nu critica și opoziția pe care Partidul muncii a făcut-o în 1917 și 1918 vechilor partide și guvernelor respective, ci poziția Partidului muncii ca partid de ordine și armonie socială. Era o nuanțare care nu se potrivea atît perioadei amintite, cînd Partidul muncii cerea o largă democratizare, cît tendințelor noi ale grupării Trancu-Iași, preocupate de perspectiva unirii oficiale cu Liga poporului și a participării la guvernarea țării.

Dacă, la 1 noiembrie 1918, Trancu-Iași înaintase regelui un memoriu în care, în numele Partidului muncii, cerea un *guvern național în afara partidelor*, același Trancu-Iași a depus la Palat, la 23 aprilie 1919, un protest împotriva guvernării fără parlament, pentru un *guvern național alcătuit din reprezentanții tuturor partidelor politice*, de ordine și legalitate. Se cerea, „colaborarea tuturor energiilor acestei țări într-un guvern național, care să substituie agitațiunilor neputincioase și sterile ale guvernanților de azi, un spirit nou de ordine și legalitate“ [140].

Referitor tot la activitatea partidului din timpul războiului, se susținea că Partidul muncii își manifestase rezerva față de anarhia care ne amenința și precauțiunea față de reacționari, un partid al elementelor muncitorești care cerînd dreptate rămînea totuși pe terenul național și al armoniei sociale [141]. Era o încercare de a prezenta lucrurile în mod denaturat, pentru a servi unor scopuri politice imediate; era o diferență substanțială între aceste afirmații și cele făcute, de pildă, de G. Diamandi, atunci cînd expunea proiectele de reformă ale Partidului muncii, în mai 1917, și cînd nu nega, chiar, o anumită influență suferită din partea mișcării socialiste.

Gruparea condusă de Gr. Trancu-Iași manifesta încă de la începutul anului 1919 o abdicare de la poziția intransigentă a Partidului muncii față de vechile partide. Astfel, se observă tendința de a-l prezenta pe Take Ionescu și adepții săi ca elemente cu o orientare nouă, democratică [142]. Este evidentă apropierea față de takiști, în cadrul apropierii preconizate de Liga poporului cu acest partid, pentru viitoarele alegeri.

Din aceste fapte, la care se pot adăuga și altele, rezultă că, deși se intitula încă partid al muncii, gruparea lui Trancu-Iași, cu gazeta „Tribuna“ din Galați, avea o orientare identică cu Liga poporului. Mai mult, ca și Liga poporului, acest „Partid al muncii“ anunța retragerea candidaturilor de la Galați și Brăila (printre care și cea a lui Trancu-Iași), în semn de protest împotriva regimului de teroare în care erau organizate alegerile [143]. În sfîrșit, organul Ligii poporului, ziarul „Îndreptarea“ din

---

140 „Tribuna“ — Galați, 12 mai 1919. Protestul era semnat, „în numele Partidului muncii“, de către Trancu-Iași, Dimitrie N. Micescu, N. D. Protopopescu. Ziarul a reluat, în mai multe articole, ideea guvernului național din reprezentanții tuturor partidelor politice. Vezi „Tribuna“ — Galați din 26 mai și 23 iunie 1919.

141 Ibidem, 9 iunie 1919.

142 „Tribuna“ — Galați, 7 iulie 1919.

143 Ibidem, 23 septembrie 1919.

16 noiembrie 1919, publica un comunicat prin care se anunța că Tranculași, N. D. Protopopescu, Dim. N. Micescu, ing. I. Condeescu și I. Giuglea, care s-au cartelat cu Liga poporului încă din decembrie 1918 și care au adoptat aceeași poziție cu Liga, s-au înscris în Liga poporului [144]. În afară de aceștia, și alți foști membri ai partidului, ca Eugen Goga, Tilică Ioanid au intrat, pe parcurs, în Liga poporului [145].

La sfîrșitul anului 1918, organizația Partidului muncii din Iași preconiza cartelul electoral cu noua grupare politică ieșeană denumită *Partidul muncitor* sau *Partidul țărănesc și muncitor* în frunte cu Paul Bujor, C. I. Parhon, Ion Borcea ș.a. Încă din vara anului 1918, Paul Bujor publica în „Tribuna" mai multe articole în care se pronunța pentru adînci reforme economice și politice, pentru lărgirea dreptului de vot, împroprietărirea țărănimii, pentru egalitatea deplină a cetățenilor indiferent de naționalitate [146].

În decembrie 1918, în „Tribuna" din Iași, apar articole semnate de fruntași ai noii grupări politice, în care sînt expuse puncte programatice, se fac referiri la orientarea organizației etc. „O sumă de oameni — scria prof. univ. N. Costăchescu — am pornit să grupăm tot ce vom găsi în țară, curat, dornic de bine, pentru a începe în comun acțiunea de educare cetățenească a maselor muncitoare de la orașe și sate [. . .]. Nu o grupare universitară, ci un partid al muncitorilor intelectuali și manuali din România, — care-și extinde acțiunea în tot cuprinsul vechi și nou al țării" [147]. Se vorbea, apoi, despre necesitatea intrării în viața constituțională [148], a luptei împotriva oligarhiei liberale, pentru un guvern rezultat al alegerilor, pentru „schimbarea radicală a orînduirii interne" [149] și „o regenerare sănătoasă", ce trebuie să aibă la bază „o concepție socială" și nu „concepția individualistă" asupra transformării societății [150].

Sînt evidente influențele suferite din partea Partidului muncii, în legătură cu rolul intelectualității în unirea forțelor muncitoare, în ceea ce privește atitudinea față de liberali ș.c.l. Noi, intelectualii, vom merge în fabrici și ateliere, vom strînge mîna bătătorită a plugarului — scria N. Costăchescu în articolul citat mai sus. Iar manifestul noului partid arăta : „Părtași hotărîți și neclintiți ai ridicării la viața politică a țărănimii și muncitorimii, ne grupăm aparte, pentru ca într-un tot cu aceste categorii, care-s singure chezășia viitorului nostru, să alcătuim partidul

---

144 Vezi și ultimul număr al „Tribunei" — Galați, 22 noiembrie 1919.

145 „Monitorul oficial", partea a III-a, nr. 18, 29 decembrie 1920, p. 375 și urm.

146 Paul Bujor, *Discuțiuni. În chestia reformelor*, „Tribuna", 16 iunie 1918 ; idem, *Discuțiuni. Chestia evreiască și reforma administrativă în legătură cu reforma agrară și politică*, „Tribuna", 21 iunie 1916.

147 N. Costăchescu, *Vorbe și fapte*, „Tribuna", 21 decembrie 1918.

148 *Ibidem*.

149 Ion Borcea, *Noua orînduială*, „Tribuna", 13 decembrie 1918.

150 Paul Bujor, *Starea de drept și starea de fapt din țara noastră*, „Tribuna", 19 decembrie 1919 ; idem, *Constituția și aplicarea ei*, „Tribuna", 24 decembrie 1918.

muncitor, elementul şi factorul de viaţă politică şi socială, profundă şi reală [...]. Să ne îndemnăm laolaltă, ţăranii, cu luminătorii lor, preoţii şi învăţătorii, muncitorii şi intelectualii care le îmbrăţişăm cauza, pentru a da o puternică consolidare şi o sănătoasă îndrumare ţărilor române“ [151]. Emanciparea şi înălţarea poporului trebuie să fie opera lui însuşi şi a acelora care îşi identifică cu el nevoile şi năzuinţele [152].

Noua grupare politică ieşeană era sincer interesată în ridicarea materială a maselor populare. Unele cercuri locale au primit cu simpatie crearea acestui partid. „Un grup de profesori universitari din Iaşul promotor al tuturor marilor mişcări de progres, scria ziarul „Opinia“, au format nu demult un partid „muncitoresc-ţărănist“ — de nuanţă socialistă — condus de valori necontestate ca actualul preşedinte al Senatului (Paul Bujor — I. A.) şi, îndeosebi pentru noi dascălii, de însuşi ministrul instrucţiei publice, d. Borcea“ [153].

Fără a fi un partid socialist propriu-zis, această grupare era — dacă ne gîndim în special la Paul Bujor şi C. I. Parhon — puternic influenţată de ideile general-democratice ale mişcării socialiste şi privea cu multă simpatie şi înţelegere mişcarea muncitorească. Şi după fuziunea cu Partidul ţărănesc, împreună cu alţi intelectuali şi oameni politici, gruparea de la Iaşi se va situa în aripa de stînga a acestui partid şi apoi a Partidului naţional-ţărănesc [154].

Am insistat asupra Partidului muncitor înfiinţat la Iaşi, la sfîrşitul anului 1918, pentru că el continuă, într-un fel, activitatea şi orientarea

---

151 *Manifest. Consideraţii preliminare pentru organizarea partidului muncitor*, p. 11—12 (broşură cu menţiunea : „Trecut prin cenzură“ ; vezi biblioteca Arhivelor statului Iaşi, nr. inv. 9998). Pe prima pagină este aplicată o ştampilă cu cuvintele „Partidul ţărănesc şi muncitor“, denumire purtată imediat după unirea acestei grupări, la 3 februarie 1919, cu Partidul ţărănesc înfiinţat la Bucureşti. (Vezi Mircea Muşat, Ion Ardeleanu, *Viaţa politică în România 1918—1921*, Editura politică, Bucureşti, 1971, p. 156).

152 *Ibidem*, p. 13. Manifestul sublinia necesitatea realizării depline a reformelor democratice cerute şi pînă atunci, „la care am avea de adăugat cu deosebire socializarea mijloacelor de producţie, inclusiv pămîntul şi autonomia regională şi comunală cu un caracter mai afirmat“ (p. 19). Se preconiza organizarea de grupări ale acestui partid, „grupări de sine stătătoare, cu totul şi afară de partidele politice zise istorice“ (p. 12), poziţie pe care am găsit-o puţin mai înainte la organizaţia Partidului muncii din Iaşi. Lista membrilor noii organizaţii cuprindea intelectuali cu vederi democratice, unii legaţi de mişcarea socialistă, precum şi muncitori. Reproducem aici această listă, în ordinea din broşură : Paul Bujor — prof. univ., Ion Borcea — prof. univ., dr. N. C. Balan, pictorul Octav Băncilă, Gh. Bîrgoveanu, Ion Botez, Const. Brudariu — institutor, Adrian Brudariu — avocat, N. Costăchescu — prof. univ., Vasile Florian, I. Mihăilescu — lucrător mecanic, I. O. Moisescu — lucrător mecanic, A. Naghel — lucrător mecanic, dr. C. I. Parhon — prof. univ., Const. Petrescu, Const. Popovici — prof. univ., dr. V. Răşcanu, M. Ştefănescu — lucrător mecanic, dr. I. Tănăsescu — prof. univ., Gh. Talpă — lucrător mecanic, dr. I. Teodorescu, dr. Ţugulea, ing. M. Volanschi, dr. P. Zosin (p. 13).

153 „Opinia“, 22 februarie 1920.

154 I. Agrigoroaiei, *Mişcarea democratică şi socialistă din oraşul Iaşi în preajma creării P.C.R.*, **„Cercetări istorice“, II, Iaşi, 1971, p. 209.**

Partidului muncii. Fără a fi o continuitate de persoane, găsim la Partidul muncitor (sau țărănesc și muncitor) aceeași preocupare generală de democratizare a vieții politice, de ridicare materială și spirituală a maselor populare, în condițiile menținerii societății existente, pe care o doreau însă mai bună, mai dreaptă pentru cei mulți. Am dorit, de asemenea, să precizăm cîteva chestiuni în legătură cu Partidul muncitor pentru că, uneori, se fac unele confuzii între acesta și Partidul muncii. Asemenea confuzii s-au făcut chiar în perioada următoare primului război mondial.

La sfîrșitul anului 1926, Al. Dobrogeanu-Gherea aprecia, just, că fuziunea între Partidul țărănesc și Partidul național reprezenta un regres pe plan programatic, renunțarea la anumite puncte democratice pe care le conținuse mai înainte programul Partidului țărănesc. El considera că „partidul țărănesc descinde din așa-zisul „partid muncitoresc“, înființat din inițiativa grupului de deputați ai Parlamentului, care au ieșit din Partidul liberal în timpul războiului [...]. În mai 1917, grupul opoziționist a rupt definitiv toate relațiile cu partidul liberal, a organizat „partidul muncitoresc“ [155]. Este evident, aici, că el se referă la Partidul muncii. Demnă de reținut este însă ideea legăturii între Partidul muncii și Partidul țărănesc. Unii membri ai Partidului muncii (Grigore Iunian, N. Lupu) au intrat în Partidul țărănesc. Semnificativ ni se pare faptul că ei se vor situa în aripa de stînga a acestui partid ; mai apoi, ei vor forma grupări țărăniste aparte, situîndu-se pe o poziție democratică și antifascistă.

Între Partidul muncii și Partidul țărănesc există, în același timp, și o legătură, o influență de natură programatică. În programul agrar al Partidului țărănesc, din perioada imediat următoare primului război mondial, sînt evidente astfel de influențe.

În mai 1919, într-un interviu, dr. N. Lupu se pronunța pentru o largă democratizare a țării și arăta că „reforma agrară comportă o soluție mult mai extremă, chiar în ceea ce privește pămîntul cultivabil și în ceea ce privește naționalizarea pădurilor și a subsolului“ [156]. Iar în ședința din 14 iunie 1921 a Adunării Deputaților, la discuția generală a reformei agrare, ridicîndu-se împotriva lui Garoflid, N. Lupu considera că esențialul nu este cît pămînt rămîne marii proprietăți, esențialul e să se dea atît pămînt cît e nevoie pentru a satisface în întregime nevoile țărănimii, pentru a-și asigura existența [157]. El aprecia legea lui Garoflid ca o lege incompletă și pentru că nu prevede „repartiția celorlalte elemente ale naturii, indispensabile vieții, economiei individuale și de stat, anume : pădurile și subsolul acestei țări, care trebuie să aparțină

[155] Arhivele statului București, fond Ministerul Propagandei Naționale. Presa externă, dosar 8/1925—1932, f. 7.
[156] „Socialismul“, 17 mai 1919.
[157] „Monitorul oficial“, partea a III-a, nr. 117, 5 iulie 1921, p. 2793.

întreg poporului şi nu la singuratici indivizi“ [158]. În aceleaşi împrejurări, Grigore Iunian sublinia că Partidul ţărănesc urmăreşte desfiinţarea latifundiilor şi a marii proprietăţi, fixarea maximului de proprietate şi a lotului minim, suprimarea dreptului proprietarului de a stăpîni mai multe proprietăţi ş.a. [159].

Proiectul de reformă agrară, adus de I. Mihalache în martie 1920 prevedea, între altele, ca subsolul terenurilor expropriate să rămînă proprietatea statului, să se exproprieze proprietăţile particulare „în toată întinderea ce trece peste 100 ha pămînt cultivabil“. Erau introduse şi unele excepţii, privind cei care au „ferme cu investiţii însemnate“, permiţînd menţinerea unor proprietăţi de 250 ha şi chiar 500 ha [160].

Paul Bujor, prezentînd Senatului acelaşi proiect de lege, arăta necesitatea loturilor de minimum 3 ha la munte şi 5 ha la şes şi a completării reformei agrare printr-o serie de măsuri, între care şi cultura în comun a noilor proprietăţi [161]. Partidul ţărănesc preconiza cooperaţia sub toate formele ei, ca o cale specifică de organizare a producţiei agricole bazate pe mica proprietate [162].

Nu am urmărit să analizăm programul Partidului ţărănesc din perioada 1918—1921. Punctele menţionate aici, la care se mai pot adăuga şi altele (etatizarea Băncii Naţionale, socializarea pădurilor, minelor, petrolului) [163], dovedesc, pe fondul unor probleme economico-sociale rămase nerezolvate, existenţa unor influenţe, directe sau indirecte, suferite de Partidul ţărănesc din partea fostului Partid al muncii. Împotriva oricărei simplificări, trebuie, de asemenea, subliniat contextul de frămîntări deosebite, de avînt revoluţionar, de întărire considerabilă a mişcării socialiste în care au activat aceste partide. Ideile general-democratice ale mişcării socialiste au exercitat o anumită influenţă asupra programului Partidului muncii, al Partidului muncitor

---

158 Ibidem.

159 „Dezbaterile parlamentare. Adunarea Deputaţilor“, şedinţa din 7 iunie 1921, „Monitorul oficial“, nr. 111, 26 iunie 1921, p. 2812.

160 I. Mihalache, *Proiectul legii de împroprietărirea ţăranilor*, Bucureşti, 1920, p. 11. În cadrul discuţiei pe articole a legii de reformă agrară, la art. 8, I. Mihalache a venit cu amendamentul prin care se expropria pămîntul cultivabil al tuturor proprietarilor particulari, în toată întinderea ce trece peste 100 ha, lăsîndu-se o singură proprietate, într-un singur loc, cu excepţia fermelor model („Dezbaterile parlamentare. Adunarea Deputaţilor“, şedinţa din 27 iunie 1921, „Monitorul oficial“, nr. 129, 13 ianuarie 1922, p. 3303.

161 „Dezbaterile parlamentare. Senatul“, şedinţa din 6 iulie 1920, „Monitorul oficial“, nr. 14, 16 iulie 1920, p. 156.

162 M. Muşat, I. Ardeleanu, *Op. cit.*, p. 170—171; I. Agrigoraiei, *Observaţii privind programul agrar al partidelor politice din perioada imediat următoare primului război mondial*, „Analele ştiinţifice ale Universităţii Iaşi“, Istorie, fasc. 2, 1972, p. 192.

163 M. Muşat, I. Ardeleanu, *Op. cit.*, p. 159; M. Muşat, *Unele consideraţii privind activitatea, doctrina şi ideologia Partidului ţărănesc în perioada 1918—1921*; „Cvmidava“, II, Braşov, 1968, p. 297.

şi al Partidului ţărănesc [164]. Problema este însă deosebit de complexă şi comportă o discuţie specială.

Crearea şi activitatea Partidului muncii în anii 1917 şi 1918 are o deosebită semnificaţie. Partidul muncii a apărut ca urmare a tendinţelor de înnoire tot mai puternice în viaţa noastră politică, în timpul şi la sfîrşitul primului război mondial. Programul Partidului muncii avea un caracter burghezo-democratic şi cuprindea reforme ce vizau interesele unor largi pături şi categorii sociale.

Partidul muncii urmărea, în limitele deja subliniate, transformarea societăţii româneşti, pentru a o face mai dreaptă, mai bună pentru cei mulţi. Sensul profund democratic al orientării sale este evident, dar practic, opera de asanare socială preconizată se lovea de limitele menţinerii, în esenţă, a orînduirii existente.

Apariţia Partidului muncii evidenţia, o dată mai mult, necesitatea soluţionării imperative a unor probleme politice, economice şi sociale de importanţă fundamentală pentru mersul înainte al societăţii româneşti. În pofida slăbiciunilor sale organizatorice, a lipsei bazei de masă, a limitelor tactice manifestate, Partidul muncii a reprezentat o pagină luminoasă în istoria mişcării democratice din România. Existenţa lui a prefaţat înfiinţarea, la sfîrşitul primului război mondial, a unor noi grupări politice cu orientare democratică.

Dezvoltarea mişcării muncitoreşti, profundul proces de clarificare ideologică manifestat în cadrul Partidului socialist, crearea Partidului Comunist Român, au însemnat ridicarea pe o treaptă superioară a mişcării democratice şi revoluţionare din ţara noastră.

---

164 În ce priveşte influenţa mişcării socialiste asupra programului Partidului ţărănesc, vezi şi M. Muşat, *Op cit.*, p. 298 şi 308. Influenţa aceasta nu s-a exercitat numai direct, ci şi indirect, prin intermediul Partidului muncii şi al Partidului muncitor, în cadrul unui proces complex, a unui „transfer“ şi de persoane şi de idei.

SUR JUPITER HÉLIOPOLITANUS EN DACIE

PAR

N. GOSTAR

Parmi les divinités syriennes, présentes dans la province de Dacie, le culte de Jupiter Héliopolitanus, par rapport à celui de Jupiter Dolichenus, tellement répandu [1], a joui d'une popularité bien plus restreinte. On connaît en Dacie seulement trois inscriptions du nom de ce dieu, dédiées par trois centurions de la *legio IV Flavia Felix* et de la *legio XIII Gemina* [2].

1. CIL, III, 1353, autel épigraphique, découvert à *Micia*, aujourd'hui Vețel, département de Hunedoara, maintenant au Musée de Deva.

I. o. m.
Heliopoiltan(o)
Q. Licinius Ma-
crinus 7
leg. IIII F.F.
v. s. l. m.

Vu la graphie LEG IIII F F, l'inscription date de l'époque de Trajan, quand cette légion se trouvait en Dacie [3]. L'inscription constitue une

---

[1] O Floca, *Ephem. Dacorom.*, VI, 1929, p. 204 et suiv. ; C. Daicoviciu, *La Transylvanie dans l'antiquité*, Bucarest, 1944, p. 204 et suiv. ; M. Macrea, *Viața în Dacia romană*, Bucarest, 1969, p. 369 ; I. I. Russu, *Acta Mus. Nap.*, VI, 1969, p. 181.

[2] I. I. Russu, *Op. cit.*, p. 184. La monographie de P. I. Ronzevalle, *Jupiter Heliopolitanus. Nova et vetera*, dans *Mélanges Beyrouth*, XXI, 1, 1937, nous a été inaccessible.

[3] E. Ritterling, *RE*, XII, 1283, 1543, 1348 ; V. Christescu, *Istoria militară a Daciei romane*, Bucarest, 1937, p. 174—175 ; C. Daicoviciu, *Op. cit.*, p. 93 ; I. Glodariu, *Acta Mus. Nap.*, III, 1966, p. 430 ; Idem, *Acta of the Fifth Epigraphic Congress 1967 Printed in Greath Britain*, p. 330 ; D. Protase, *Acta Mus. Nap.*, IV, 1967, p. 60—61, 63 ; idem, *Acta of the Fifth Epigraphic Congress 1967*, p. 339 ; O. Floca, *Hommages à Marcel Renard*, III (*Coll. Latomus*, 103), Bruxelles, 1969, p. 227.

preuve qu'une vexillation de cette légion a resté quelque temps à *Micia*[4], sous la commande du centurion Q. Licinius Macrinus.

2. CIL, III, 1354, autel épigraphique, trouvé toujours à *Micia*, maintenant au Musée de Deva.

I.o.m. Helio-
politan[o]
L. Licinius
Messal[i]n[u]s
7 leg. XIII G.

L'inscription est semblable à la précédente, ce qui nous fait supposer qu'elle date toujours de l'époque de l'empereur Trajan, quand une vexillation de la *leg. XIII Gem.*[5] stationait à *Micia*, sous la commande du centurion L. Licinius Messalinus.

3. O. Floca, AISC, I, 1. 1928—1932, p. 102—103, fig. 2, *titulus sacer* en marbre de Bucova, provenu de la *col. Ulpia Traiana Aug. Dacica Sarmizegetusa*, trouvée tout près, dans le village de Peşteana, département de Hunedoara.

I. o. [m.]
Heliopolita[no]
C. Domitius Valen[s]
[7] leg. XI[II G.] de suo

Nous n'avons pas des critères certains pour le dater, mais on voit sur la photo, bien que peu claire, de belles lettres en forme carrée et qui nous permettent de supposer que le monument peut être considéré contemporain de ceux découverts à *Micia*[6].

La datation des deux inscriptions de *Micia* à l'époque de Trajan, c'est-à-dire entre 106—117, période où la *leg. IV Flavia Felix* a stationné en Dacie (et qui nous fait admettre la même date pour la troisième inscription), rencontre quand même une sérieuse difficulté. Cette difficulté vient du fait qu'en général, les divinités orientales de Syrie pénètrent plus tard dans les provinces danubiennes. On ne saurait affirmer d'une manière certaine que Jupiter Héliopolitanus soit présent dès

---

[4] Cf. D. Protase, *Acta Mus. Nap.*, IV, 1967, p. 61.

[5] L'estampille LEG XIII GE sur une brique ou tuille de Micia (CIL, III, 8064, 1, 1 ; J. Szilágyi *A Dáciai erödrendszer helyörségei és a katonai téglabélyegek — Die Besatzungen des Verteidigungssystem von Dazien und ihre Ziegelstempel (Dissert. Pann.*, II, 16), Budapest, 1946, p. 60), qui se retrouve aussi en Pannonie (CIL, III, 4460 ; J. Szilágyi, *Inscriptiones tegularum Pannonicarum — A Pannoniai bélyeges téglák (Dissert. Pann.* 2, 1), Budapest, 1933, p. 63 et suiv., pl. XV, No. 10—13), date, avec beaucoup de probabilité, des premières années de la province de Dacie.

[6] D'après les catalogues du Musée de Deva (No. 2352), une brique ou une tuille avec l'estampille LEG XIII GE, qui peut être datée des premières années de la province (voir la note 5), a été trouvée à Sarmizegetusa romaine.

l'époque de Trajan [7] dans le provinces pannoniennes ou dans la Mésie supérieure [8]. C'est à peine vers la fin du II-e siècle, particulièrement à l'époque des Sévères, que les cultes syriens trouvent une large diffusion en Dacie [9] et dans les provinces voisines [10]. Cependant, il n'en est pas moins vrai que les deux premières inscriptions de *Micia*, portent certainement la date des années 106—117.

Il est peu probable qu'à l'époque trajanne, les deux légions, qui siégeaient en Dacie, aient recruté des soldats en Syrie. On ne connaît encore les soldats de la *leg. IV Flavia Felix* et de la *leg. XIII Gem.* originaires des villes de la Syrie [11]. Il y a bien un centurion de la *leg. IV Flavia Felix* qui dédie un autel à *J(ovi) o(ptimo) m(aximo) H(eliopolitano) conservatori imperio d(omini) n(ostri) Gordiani Pii Fel. invicti Aug.* et qui est originaire même de la *colonia Heliupoli*, mais cette inscription est de beaucoup plus tard, car elle porte la date des années 238—244 [12]. Mais si l'on admet que le culte de Jupiter Héliopolitanus n'a été introduit en Dacie ni par des éléments militaires, ni par des émigrants syriens (qui ne pouvaient être trop nombreux dans les premières années de la province), on arrive à se demander qu'elle pourrait être l'explication des trois autels épigraphiques de *Micia* et de *Sarmizegetusa* datant de la période 106—117 ?

---

[7] G. Veidinger, *A keleti vallások emlékei Pannoniában*, Budapest, 1930, p. 12, 33—34 ; Z. Kádár, *Die kleinasiatisch-syrischen Kulte zur Römmerzeit in Ungarn*, Leyde, 1962, p. 8 et suiv. ; E. Swoboda, *Carnuntum. Seine Geschichte und seine Denkmäler* [4], Graz-Köln, 1964, p. 195—196 ; E. Vorbeck, *Museum Carnuntinum. Bad Deutsch-Altenburg*, Vienne, 1972, p. 4, 37.

[8] On connaît seulement l'inscription CIL, VI, 423=ILS, 4287, d'un centurion *frumentarius* de la *leg. IIII Fl. Gordianae*, des années 238—244 ; E. Ritterling, *Op. cit.*, 1548.

[9] D. Tudor *Istoria României*, I (sous la réd. E. Condurachi, C. Daicoviciu, I. Nestor, Gh. Ştefan), Bucarest, 1960, p. 439 ; idem, *Oltenia Romană* [3], Bucarest, 1968, p. 373 ; cf. M. Macrea, *Op. cit.*, p. 367 et suiv.

[10] A. v. Domaszewski, *Die Religion des römischen Heeres*, Trier, 1895, p. 58—59 ; G. Wissowa, *Religion und Kultus der Römer*, München, 1912, p. 363; M. Fluss, *RE*, II A, 1996 ; M. Besnier, *Histoire Romaine, t. IV, 1. L'Empire Romaine de l'avénement des Sévères au Concile de Nicée (Histoire Générale. Histoire Ancienne, III*, ed. G. Glotz), Paris, 1937, p. 129 et suiv. ; Z. Kádár, *ibidem ;* E. Swoboda, *ibidem*. La vénération du dieu *Hadad* (qui peut être identifié au Jupiter Héliopolitaine) est déjà attesté aux II—I siècles av.n.è. parmi les marchands italiques établis à Délos (K. Latte, *Römische Religionsgeschichte*, München, 1960, p. 274).

[11] E. Ritterling, *Op. cit.*, 1548, 1726—1727 ; G. Forni, *Il Reclutamento delle legioni da Augusto a Diocleziano*, Milano, 1953, p. 224, 230—231. Pourtant il faut remarquer la présence d'un centurion dans la *leg. IV F.F.* de *Laodicea Syriae* (CIL, III, 6186 ; E. Ritterling, *Op. cit.*, 1548) et d'un autre centurion de col. *Heliupolis* (CIL, VI, 423 ; E. Ritterling, *ibidem*) ; aussi dans la *leg. XIII Gem.* on retrouve un centurion d'*Épiphania*, soit celle de Cilicie soit celle de Syrie (E. Zefleanu, *Apulum*, II, 1943—1945, p. 97—98 ; I. I. Russu, *ibidem).*

[12] CIL, VI, 423=ILS, 4287.

On trouve chez Macrobe, *Les Saturnales*, I, 23, 10 [13], *Assyrii quoque solem sub nomine Jovis, quem* Δία Ἡλιουπολίτην *cognominant, maximis caerimoniis celebrant in civitate quae Heliopolis nuncupatur...,* 14 *consulunt hunc deum et absentes missis diplomatibus consignatis, rescribitque ordine ad ea, quae consulatione addita continentur. sic et imperator Trajanus initurus ex ea provincia Parthiam cum exercitu constantissimae religionis hortantibus amicis, qui maxima hujusce numinis ceperant experimenta, ut de eventu consuleret rei coeptae, egit Romano consilio prius explorando fidem religionis, ne forte fraus subesset humana, et primum misit signatos codicillos, ad quos sibi rescribi vellet.* 15 *deus jussit adferri chartam, eamque signari puram et mitti, stupentibus sacerdotibus ad eius modi factum. ignorabant quippe codicillorum. hos cum maxima admiratione Trajanus excepit, quod ipse quoque puris tabellis cum deo egisset.* 16 *tunc aliis codicillis conscriptis signatisque consulit. an Romam perpetrato bello rediturus esset? vitem centurialem deus ex muneribus in aede dedicatis deferri jussit, divisamque in partes sudario condi ac proinde ferri. exitus rei aditu Trajani apparuit ossibus Romam relatis. nam fragmentis species reliquiorum, vitis argumento casus futuri tempus ostensum est.* Cet intéressant récit de Macrobe a été traduit [14]: „10 Les Assyriens [15] également rendent au soleil, dans la ville d'Héliopolis, un culte particulièrement solennel sous le non de Jupiter, qu'ils appellent Ζεὺς Ἡλιουπολίτης 14 On consulte également ce dieu à distance par des écrits cachetés, ausquels il répond en suivant l'ordre des questions posées. C'est ainsi que l'empereur Trajan, lui aussi, au moment de passer avec son armée de cette province dans le pays des Parthes, fut, par certains de ses amis d'une piété très solide et qui avaient eu des preuves frappantes de la puissance de cette divinité, engagé à la consulter sur l'issue de cette entreprise. Mais, sur l'avis de son conseil romain, il voulut d'abord éprouver l'oracle et se mettre en garde contre toute supercherie humaine. Il commença donc par envoyer un billet auquel il demandait une réponse. 15 Le dieu ordonna d'apporter un parchemin, de le cacheter sans rien y écrire et de l'envoyer. Grand étonnement des prêtres, qui ignoraient ce que contenait le billet. Trajan reçut cette réponse avec la plus grande admiration, car lui-même avait envoyé au dieu [16] des tablettes en blanc. 16 Alors il écrivit un autre billet cacheté, où il demanda s'il était destiné à revenir à Rome après la fin de la guerre. Le dieu ordonna de prendre, parmi les offrandes consacrées dans le temple, un sarment de centurion, de le

[13] Nous avons suivi le texte de l'édition de F. Eyssenhardt, Leipzig-Teubner, 1893 et de H. Bornecque-F. Richard, *Macrobe, Les Saturnales*, I, Paris, Classiques Garnier, 1937.

[14] D'après H. Bornecque- F. Richard, *Op. cit.*, p. 232 et suiv.

[15] *Assyrii* pour *Syrii*.

[16] H. Bornecque-F. Richard, *Op. cit.*, p. 235, par erreuer ont traduit *aux dieux* pour *au dieu*.

couper en morceaux, de l'envelopper dans un suaire et de le porter à l'empereur. Le sens de cette allégorie apparut après la mort de Trajan, lorsque ses os furent rapportés à Rome. Car les restes de l'empereur ressemblaient aux morceaux, et la vigne indiquait l'époque de l'événement".

La visite de l'empereur au célèbre temple d'Héliopolis, aujourd'hui Balbek, et la consultation de l'oracle de Jupiter Héliopolitanus, telle que la raconte Macrobe, a été acceptée par ceux qui se sont préocupés de l'histoire des guerres de Trajan en Orient [17]. Cependant, pour J. Guey, la consultation de l'oracle d'Héliopolis et la réponse reçue, rélatées par Macrobe, n'ont eu eux-mêmes qu'une valeur anecdotique. J. Guey admet cependant qu'ils permettent toutefois deux suppositions : que le sejour de Trajan à Antioche fut de quelque durée, et, semble-t-il, que la guerre parthique n'avait pas commencé, quoiqu'elle fût imminente : l'empereur, pendant cette veillée des armes, consultait les oracles et faisait des offrandes aux dieux [18]. On peut donc admettre que la visite au temple d'Hadat d'Héliopolis a eu lieu du temps que l'empereur séjournait à Antioche, et cette période est comprise entre le 7—23 janvier 114 et le printemps de 114 [19].

La relation de Macrobe n'a pas été mise en doute non plus par ceux qui se sont occupés du culte de Jupiter Héliopolitanus [20]. La manière dont on a répondu à Trajan de la part du dieu a été mise en valeur et sérieusement analysé par J. Gagé [21]. Mais, on a été frappé surtout par la ressemblance qu'il y a entre la description de la statue

---

[17] H. Winnefeld, *Rhein. Mus.*, N. F., *69*, 1914, p. 140 ; R. Paribeni, *Optimus Princeps. Saggio sulla storia e sui tempi dell'imperatore Traiano*, II, Messina, 1927, p. 291 ; L. Homo, *Histoire Romaine III, Le Haut-Empire (Histoire Générale. Histoire Ancienne*, ed. G. Glotz), Paris, 1933, p. 471. Nous regrettons de n'avoir pas réussi à consulter la monographie de F. Lepper, *Trajan's Parthian War*, Oxford, 1948 et l'article de R. Hanslik, *M. Ulpius Traianus*, dans *RE*, Supplb. X (1965).

[18] J. Guey, *Essai sur la guerre parthique de Trajan (114—117)*, Bucarest, 1937, p. 45.

[19] H. Winnefeld, *ibidem ;* R. Paribeni, *Op. cit.*, p. 291 note 1 ; L. Homo, *ibidem ;* J. Guey, *Op. cit.*, p. 44—45

[20] W. Drexler, *Roscher's Myth. Lex.*, I. 2, 1987 ; P. Perdrizet, *Dict. Ant.* Daremberg-Saglio, *III, 1*, p. *700 ;* R. Dussaud, *RE*, VIII, *53 ;* G. Wissowa, *Op cit.*, p. 364 ; J. Beaujeu, *La réligion romaine à l'apogée de l'Empire. I La politique réligieuse des Antonins (96—192)*, Paris, 1955, p. 104.

[21] Nous n'avons pas connue l'oeuvre de J. Gagé, *«Basileia», Les Césars, les rois d'Orient et les «mages»*, Paris, 1968, que par l'intermédiaire du compte-rendu de J.-C. Richard, „Rev. Ét. Lat.", 47, 1969, p. 649—653, où nous lisons à la p. 651 : „le texte dans lequel Macrobe nous décrit la consultation que Trajan fit l'oracle d'Héliopolis après le tremblement de terre d'Antioche fournit à J Gagé la matière d'analyses non moins passionnantes. Il s'attache à découvrir la signification du *sudarium* dans lequel était enveloppé le sarment de vigne que l'empereur reçut en reponse. A ses yeux, linceul et *vitis* ont valeur purificatoire, si du moins on accepte l'interprétation qu'il propose du mot *barzamanates* (ou *-rates)* et du texte dans lequel il figure. Mais le développement le plus

de Jupiter Héliopolitanus, description faite par Macrobe [22], et la représentation de la figure de ce dieu sur certaines monuments de Nemausus, Massilia, Avignon et Carnuntum [23]. Quant à la consultation de l'oracle, on l'a interprétée comme un geste normal par un empereur sur le point de commencer une importante action militaire [24].

Cependant, ainsi que J. Beaujeu l'a remarqué, la présence de Trajan au temple d'Héliopolis n'indique pas une préférence toute spéciale de l'empereur pour les divinités orientales. Il paraît que Trajan ait manifesté une indifférence personnelle pour tous les cultes orientaux [25]. L'hommage, présenté à Zeus Casius en Syrie [26], a été interprété dans le sens que pour Trajan ce dieu ne se distinguait pas du *Zeus-Jupiter* classique [27]. Quoi qu'il en soit, ni Trajan, ni son successeur Adrien, ni Antonin le Pieux n'ont rien fait pour la propagation du culte de Jupiter Héliopolitanus [28].

Malgré tout, la consultation de l'oracle d'Héliopolis a eu un certain écho dans le monde romaine. Concernant cet événiment, on a relevé seulement l'inscription CIL, X, 1634, de Puteoli [29] : *imp. Caesari divi Nervae [f. Nervae] Traian(o) optimo Aug. Germ. Dacic. Parthic. pont.*

---

intéressant de cette partie de son livre est celui qu'il consacre à l'attitude de Trajan vis-à-vis des cultes orientaux : la froideur pour Sérapis s'y double d'une certaine tolérance à l'égard des Juifs".

22 Macrobe, *Les Saturnales*, I, 23, 12, *hunc vero eundem Jovem solemque esse, cum ex ipso sacrorum ritu tum ex habitu dinoscitur, similacrum enim aureum specie inberbi instat dextera elevata cum flagro in aurigae modum, laeva tenet fulmen et spicas, quae cuncta Jovis solisque consociatam potentiam monstrant.* „Mais la similitude de Jupiter et du soleil se reconnaît au rite même des cérémonies du culte comme au seul aspect de la statue. En effet, elle est en or et représente une personnage imberbe, debout, la main droite ornée d'un fouet et levée, dans l'attitude d'un cocher, tandis que la main gauche tient un foudre et des épis, tous attributs qui montrent la puissance associée de Jupiter et du soleil".

23 P. Perdrizet, *Op. cit.*, p. 700, „Macrobe nous renseigne très précisément sur la statue du dieu d'Héliopolis... et ses adorateurs du dieu en faisant sculpter l'image sur les *ex-voto* qu'ils lui dédiaient aux pays lointaines ; si bien que la description de Macrobe s'applique trait pour trait, par exemple, à l'*ex-voto* d'Avignon (fig. 4215) ou à celui de Nîmes, les deux monuments les plus remarquables de Jupiter Heliopolitanus" ; R. Dussaud, *Op. cit.*, 51 ; J. Toutain, *Les cultes païens dans l'Empire Romain. I Les provinces latines. II Les cultes orientaux*, Paris, 1911, p. 46—47, „il est tout à fait remarquable que ces monuments répondent exactement à la description que fait Macrobe de l'idole du dieu à Hiérapolis *(sic)*" ; E. Swoboda, *Op. cit.*, p. 195, pl. LII.

24 J. Beaujeu, *Op. cit.*, p. 100 et suiv.

25 *Ibidem.*

26 *Anth. Pal.*, VII, 332 ; Suidas, s.v. Κάσιον ὄρος ; R. Paribeni, *Op. cit.*, p. 290—291 et la note 37 ; J. Guey, *Op. cit.*, p. 44—45.

27 J. Beaujeu, *ibidem.*

28 J. Beaujeu, *Op. cit.*, p. 101—102, 261, 322—323.

29 G. Wissowa, *Op. cit.*, p. 364 ; R. Paribeni, *Op. cit.*, p. 291, note 38 ; J. Beaujeu, *Op. cit.*, p. 104, „une association des adorateurs de Jupiter Héliopolitaine (Baal solaire), apposèrent une inscription en l'honneur de Trajan".

max. trib. potest. XX imp. XII cos. VI patri patr. cultores Jovis Heliopolitani Berytenses qui Puteolis consistunt. L'inscription date de 116 [30], donc approximativement deux ans après l'événement de la visite de l'empereur Trajan au temple de Jupiter Héliopolitanus. D'ailleurs, c'est le plus ancien document épigraphique portant le nom du dieu d'Héliopolis. Mais la manifestation d'une association de *cultores Jovis Heliopolitani,* originaires de Berytus et établis à Puteoli, ne comporte rien d'inaccoutumé. Ce qui est important, c'est la date de 116, qui peut être rapportée à la visite de l'empereur au temple d'Héliopolis, survenue au cours des premiers mois de 114. Cette inscription, en l'honneur de Trajan, avait probablement pour l'objet de lui exprimer la reconnaissance à la suite de l'hommage qu'il avait rendu à leur dieu, en allant le consulter à Héliopolis [31]. Mais ce monument épigraphique fait le commencement des dédicaces en honneur du dieu Jupiter Héliopolitanus. Trajan ne fit donc rien pour gêner les cultes orientaux, qui profitèrent de sa neutralité ou tolérance pour gagner un peu de terrain [32].

Les trois inscriptions de Dacie prouvent que la consultation de l'oracle d'Héliopolis a trouvé écho aussi parmi les militaires qui avaient lutté sous la commande de Trajan dans les deux guerres daces (101—102 et 105—106). Les dédiants sont trois centurions et même c'est le sarment d'un centurion — *vitis centurialis* — (si ce n'est pas par un simple hasard) que l'oracle a utilisé d'une manière symbolique pour présager la fin de l'empereur. Possible qu'il y ait encore d'autres dédicaces à Jupiter Héliopolitanus, faites à la même occasion par des militaires, mais nous n'avons pas aucune critère certain pour le dater de l'époque trajanne. Comme la visite de l'empereur au temple d'Héliopolis a eu lieu dans les premiers mois de 114 et que l'inscription de Puteoli a été rédigée en 116, on est amené à conclure que les trois inscriptions de Dacie pourraient dater des années 115—117.

Les dédicaces à *Jupiter optimus maximus Heliopolitanus* de *Micia* et de Sarmizegetusa viennent prouver que le culte d'un dieu oriental a pu pénetrer dans une province sans la présence des hommes colonisés et même sans celle de soldats originaires de l'Orient. Ce dieu reste quand même isolé en Dacie. De toute façon, son existence attestée à *Micia* n'est due aucunement à la présence des soldats de la *coh. II Fl.*

---

30 D'après R. Dussaud, *Op. cit.*, p. 55, l'inscription date de 115/116, mais, puisque dans le document épigraphique il y a *trib. potest. XX, imp. XII, cos. VI,* on ne peut pas admettre l'année 115, mais seulement 116 (voir R. Cagnat, *Cours d'épigraphie latine* [4], Paris, 1914, p. 194 ; I. Calabi-Limentani, *Epigrafia Latina,* Varese-Milano, 1968, p. 469 ; J. E. Sandys-S. G. Campbell, *Latin Epigraphy,* Groningen, 1969, p. 242), car *imp. XII* a été obtenu seulement en 116.

31 J. Beaujeu, *ibidem.*

32 *Ibidem.*

Commagenorum [33], qui, selon les documents épigraphiques, vénéraient *Jupiter optimus maximus Dolichenus* [34]. En ce qui concerne *Dea Suria (Atargatis)*, présente à *Micia* [35], elle est plutôt la paredre de *Jupiter (H)erapolitanus* [36], attesté dans cette localité où il avait son temple [37] et les deux divinités sont toujours rattachés à la communauté des Commagènes ; c'est toujours par l'intermédiaire des soldats de cette cohorte, qu'apparait à *Micia, Jupiter Turmazgades* [38].

Il n'y a aucun témoignage sur l'existence d'un temple dédié à Jupiter Héliopolitanus à *Micia* ou à Sarmizegetusa ; et ceci vient confirmer notre hypothèse que le culte de ce dieu a eu une durée éphémère en Dacie. L'inscription de Sarmizegetusa a été mise, probablement, devant un autel ou statue du dieu et non à un édifice de caractère sacré.

---

33 V. Christescu, *Viața militară a Daciei romane*, Bucarest, 1937, p. 185 ; W. Wagner, *Die Dislokation der römischen Auxiliarformationen in den Provinzen Noricum, Pannonien, Moesien, Dakien von Augustus bis Gallienus*, Berlin, 1938, p. 124—126 ; I. I. Russu, *Acta Mus. Nap.*, VI, 1969, p. 172 ; idem, *SCIV*, 23, 1, 1972, p. 70 ; J. Beneš, *Sbornik Pracî Filosofické Fakulty Brněnské University*, E 15, XIX, 1970, p. 175.

34 I. I. Russu, *Op. cit.*, p. 172, 183.

35 CIL, III, 7864 ; I. I. Russu, *Op. cit.*, p. 183.

36 Lucien, *Dea Syria*, 31.

37 O. Floca, *Materiale*, I, 1953, p. 773 et suiv. ; I. I. Russu, *Op. cit.*, p. 184.

38 I. I. Russu, *Op. cit.*, p. 185.

NUMELE SARMISEGETUSEI

DE

C. CIHODARU

Pentru cunoaşterea modului de viaţă a populaţiei băştinaşe din vechea Dacie şi a aportului ei la formarea limbii şi poporului român, informaţia păstrată în operele scriitorilor din antichitate, care a avut un slab contact cu realităţile din Dacia, rămîne insuficientă. Istoricul şi filologul sînt adesea puşi în situaţia de a recurge, pentru a-şi completa conoştinţele în aceste domenii, la sprijinul pe care li-l poate oferi studierea crîmpeielor de limbă tracă păstrate în cuvinte comune, în onomastică şi toponimie, stabilind semnificaţia lor etimologică prin legăturile sigure pe care le poate face cu alte idiomuri indo-europene. Procedura aceasta are, desigur, o deosebită importanţă, dar presupune în acelaşi timp numeroase dificultăţi.

În domeniul cercetărilor de tracologie s-au înregistrat începînd din a doua jumătate a secolului trecut succese serioase. Bineînţeles, multe dintre rezultatele obţinute sînt criticabile şi este necesar să fie supuse revizuirii. La noi, o asemenea operaţie a încercat s-o realizeze cercetătorul clujan I. I. Russu, dar nu se poate pretinde că a reuşit în unanimitatea cazurilor analizate[1].

Nu intră în vederile acestui articol o revizuire generală a materialului care se prezintă insuficient explicat sau a cărui explicaţie, dată de tracologii din trecut sau din vremea noastră, poate fi pusă sub semnul îndoielii. Ne vom opri numai la un singur nume, destul de mult discutat de istoricii şi filologii noştri din trecut : *Sarmisagetuza*.

Necesitatea unui astfel de studiu apare vădită dacă ne gîndim că însuşi I. I. Russu, care a consacrat două studii în problema lămuririi

---

[1] I. I. Russu, *Limba traco-dacilor*, ed. a 2-a, Bucureşti, 1967. A se urmări aici stadiul actual al cercetărilor în acest domeniu.

înțelesului acestui nume[2] se îndoiește, în lucrarea sa despre limba traco-dacă, de justețea ipotezei sale privind concluziile la care a ajuns[3].

Etimologia toponimicului *Sarmisagetuza* a înregistrat o istorie destul de lungă, dar cercetarea ei impune constatarea că diferitele propuneri făcute sînt lipsite de documentarea necesară.

Primele etimologii ale toponimicului *Sarmisagetusa* au fost date de filologul comparatist J. Grimm[4] și de istoricul danez stabilit în Germania, B. G. Niebuhr[5], care vedeau în el, pornind, bineînțeles, de la niște transmiteri grafice corupte, reunirea a două nume etnice; cel de sarmați și cel de geți. De aici se deducea existența unei alianțe între ambele popoare. Aceste etimologii nu erau singurele pe care le cunoștea Grigore Tocilescu în sinteza sa despre Dacia[6]. El a mai reprodus și ipoteza unui alt cercetător în domeniul istoriei vechi a popoarelor din sud-estul Europei și anume J. G. Cuno[7], care, comparînd elementul γέτουση (getusa) cu partea finală -γέται din etnicul Τυρεγέται (Strabon, 306), *Tyragetae* (Plinius IV, 82) Τυραγέται (Ptolomeu, III, 5, 25), avînd înțelesul de locuitor de la Tyras, explica toponimicul *Sarmise-getusa* prin *Sarmate-getaisa,* ceea ce ar fi însemnat „orașul sarmaților“[8]. Tocilescu a reprodus ambele ipoteze, fără a se pronunța pentru una sau alta.

La puțin timp după aceea, I. Bogdan afirma, într-o interesantă lucrare de licență[9] în care expunea rezumativ cele două teorii, că dintre „aceste două păreri, emise de indo-germaniști“, el adopta pe aceea a lui Cuno, care i se părea „mai științifică și cu un caracter mai puțin mitologic“. Bineînțeles, el adopta această teză cu șovăială și era dispus să facă unele concesii celeilalte etimologii, concesii pe care le redăm textual: „Fie una sau alta adevărată, ele ne dovedesc, în tot cazul, originea sarmatică a Sarmisagetusei sau, dacă nu atît, cel puțin conlocuirea sarmaților cu geții în acest oraș. Aceasta ne dă un nou argument pentru prezența sarmaților în Dacia traiană, fapt foarte important pentru istoria noastră, dar puțin apreciat pînă acum de istoricii noștri“[10].

---

[2] *Sarmisegetusa, Contribuție la toponomastica tracă,* „Anuarul Institutului de studii clasice“, Cluj, II (1936), p. 169—175 și *Sarmisegetusa, capitala daco-geților,* „Revista istorică română“, XIV (1944), fasc. 3, p. 346—351.

[3] *Limba traco-dacilor*, p. 127, 153, 167.

[4] *Geschichte der deutsche Sprache*, Berlin, III, p. 159, 301.

[5] *Vorträge über alte Geschichte*, Berlin, III, p. 159, 301.

[6] *Dacia înainte de romani*, București, 1879, p. 247.

[7] Citat de Tocilescu după W. Schmidt, *Die Geten und Daken,* „Archiv des Vereins für siebenbürgischen Landeskunde“, IV, 59.

[8] El credea că poate descoperi un astfel de nume de origine sarmatică și anume γέταισῃ în inscripția gravată cu caractere grecești pe unul din vasele descoperite la Sîn Nicolaul Mare în Banat. Influențată de arta bizantină, ornamentarea acestor vase cere o datare a lor cu mult mai tîrziu decît epoca sarmaților, pe care îi avea în vedere autorul, v. J.-G. Cuno, *Forschungen in Gebiete der alten Volkerkunde,* I: *Die Skyten*, Berlin, 1871, p. 235.

[9] *Istoria coloniei Sarmisegetusa,* partea I, Iași, 1885, p. 20—21.

[10] *Ibidem*, p. 21.

În opera monumentală, *Istoria românilor*, N. Iorga, care nu cunoştea alte etimologii decît cele discutate de I. Bogdan, accepta în întregime propunerea acestuia şi repeta textual consideraţiile date mai sus [11].

Gr. Tocilescu a mai reprodus sub titlul de etimologii curioase, pe cele date de unii cercetători maghiari. Astfel, unul din aceştia descoperea în numele *Sarmisegetusa* componentele *-sziget-* „insulă" şi *-hus-* „casă", care, luate laolaltă, ar fi dat înţelesul de *domus insulae Sarmis* [12]. În această combinaţie, Sarmis ar fi numele unui pretins fondator al acestui oraş din Dacia. Pentru a i se dovedi existenţa s-au plăsmuit monede false cu inscripţia **Σάρμις βασίλεως** [13] care au fost însă declarate false [14].

Tot spre o origine sarmatică a acestui nume tinde şi A. Edelsbacher, care, întocmai ca şi Cuno îl consideră alcătuit din două componente *Sarmise-* şi *-getusa*; prima parte s-ar identifica tot cu numele sarmaţilor, în timp ce a doua, *-getusa*, ar fi avut înţelesul de „loc", „localitate", fiind derivată din iranianul *katha, gatha, gathu* [15].

Ideea aceasta a unei origini sarmate a numelui purtat de capitala regilor daci a fost vînturată pînă tîrziu de unii cercetători pe baza unor apropieri tot atît de imposibile ca şi cele prezentate mai sus. Astfel, Richard Huss, cu ocazia unor observaţii la articolul lui Gustav Kisch, intitulat *Siebenburgen im Lichte der Sprache. Ein beitrag zur Kulturgeschichte der Karpatenländern* [16] se ocupă printre altele şi de numele Sarmisagetusei [17]. Referindu-se nu numai la propunerile lui Kisch, ci şi la cele ale lui Iacob Grimm, el pretinde că numele Sarmisagetusei nu este nicidecum indo-germanic, că înţelesul *Sarmatae* + *Getae* este fals, aşa cum se poate dovedi cu ajutorul numelui **'Α ρεδούσα**. Aici **-ουσα** este un sufix formativ şi în **θουσα** nu poate să aibă nimic de a face cu germ. *hûsa* „Haus drinstecken". El crede că *Sarmisegetusa* = *Sarmatagetae*, aşa cum apare într-o inscripţie, ar fi fost, fără îndoială, un oraş al sarmaţilor, oraş care a fost stăpînit de daci (Decebal). Nu se sfieşte să facă legătură între stremiscanii lui Iordanes şi ceremişii de la Volga, deducţia sa fiind următoarea : *cermis*<*sarmis*<*sarmata*. Aceştia, întinzîndu-se în secolul al II-lea înaintea erei noastre din patria lor, situată între Don şi Nipru, pînă în pusta sarmatică (Jazigia — sec. I—III e.n.) au putut să se aşeze şi în Transilvania. Ei ar fi fost asimilaţi de către huni. Numele de Sarmatagetae ne-ar aminti de vecinii lor Massagetae.

---

[11] Vol. I, partea a II-a, Bucureşti, 1936, p. 214—215.

[12] Gr. Tocilescu, *Op. cit.*, p. 247.

[13] J. Benkö, *Transylvaniae sive magnus principatus olim Dacia mediterranea dictus*, II, Cluj, 1834, p. 10.

[14] Arneth, *Archeologische Analecta*, Viena, 1851, § 11.

[15] „Arch.-ért., XIV (1880), p. 97—98 ; cf. şi G. Kuun, *Hunyiad vármegye törtenete*, I, 7.

[16] În „Archiv für Vereins siebenbürgischen Landeskunde", XIV (1929) Heft 1—2, p. 33—328.

[17] *Zur Siebenbürges Namenkunde*, „Sud-ost deutsche Forschungen", III (1938), p. 827—833.

Înseşi etimologiile propuse de Tomascheck, cărturar cu mari merite în cercetarea topopinimiei trace, nu prezintă mai multă seriozitate. În primul său studiu relativ la problema dată [18], el propune explicarea numelui *Sarmizegetusa* cu ajutorul termenilor v.ind. *zarmya* „palat" + *-zeget- (jugat-jigat)* „mişcător + *-usa, asa* „strălucitor". Prin urmare, după el, Sarmisegetusa ar fi avut înţelesul de „palat" ce-şi revarsă lumina asupra mişcătoarelor.

Mai tîrziu, dîndu-şi seama de şubrezenia construcţiei sale, prea artificiale, el consideră toponimul în discuţie alcătuit din *Sarmi* şi *segethusa*, punîndu-l în legătură pe primul element cu arm. *Zarm(i)* „famillie, suboles" şi skr. *karmia* „Herd, Haus, famillie" + ζεγετε = skr. *ǧa-gat* „beweglich, lebedig, belebste, Welt, Menschheit". Totul ar fi dat înţelesul de „Haus der (getische) Nation" (Casa naţiunii getice) [19]. Desigur dacă nu atribuim triburilor daco-gete idei cu totul moderne şi preocupări cu totul subtile în formarea numelor de locuri, etimologia aceasta nu poate fi acceptată şi nici nu a fost acceptată.

Analizînd-o în treacăt, V. Pârvan observa că sufixul - σα rămînea neexplicat. Admiţînd părerea lui Tomascheck că explicaţia trebuie căutată tot pe tărîmul limbii trace şi fără a accepta etimologia propusă de el, încerca să deriveze numele capitalei regilor daci din onomasticul Ζάρμος sau Ζέρμος + εγετου + suf. -σα ambele elemente fiind considerate de el cunoscute în toponimia tracă [20].

Pentru a ajunge la un astfel de rezultat, Pârvan lăsa la o parte toate formele cunoscute din manuscrise sau din inscripţii prezentînd variantele Sarmisegetusa, Sarmizegetusa, Zarmizegetusa, Zermizegetusa, Sarmisegethusa şi Zarmizegethusa, cu alternanţa între Z şi Σ, precum şi între *-t-* şi *-th* şi aducea în discuţie numai forma, desigur coruptă : *Zermiegete*, menţionată într-o inscripţie aflată la Roma, pusă de nişte daci stabiliţi acolo nepotului lor *Aurelius Victorinus, Dacus, eques singularis*. Latineasca destul de aproximativă şi deformarea numelui Sarmizegetusei se datoresc desigur lapicidului [21].

Pârvan se opreşte asupra acestei forme, deoarece ea îi înlesneşte compararea cu finalul *-egeta*, pe care îl descoperă în toponimicele trace *Aegeta, Aegissos*, şi în altele de acest fel. Această parte componentă, completată cu sufixul *sa* ne dă *egetusa*, care poate să fie a lui Zarmos Greu de explicat este doar un *-z-* interpus între cele două teme.

În prealabil, V. Pârvan respingea propunerile lui G. Schütte, care broda pe aceeaşi veche canava sarmatică. Acesta descoperea şi în numele Sargetias pe care l-ar fi restabilit sub forma Sar(mate)getias [22].

---

18 *Les restes de la langue dace*, extr. din „Muséon" Louvain, 1883.
19 *Die alten Thraker*, II, 2, 29.
20 *Getica*, p. 263.
21 CIL, VI, 3236=Dessau, *Inscr. lat. sel.* 2204.
22 *Ptolemay's maps of northern Europe*, Copenhaga, 1917, p. 89, 93, 102.

S-ar părea că izvorul de inspirație a lui Pârvan trebuie căutat în propunerile mai vechi ale lui N. Densuseanu [23]. Acesta a încercat să pună în circulație etimologia *Sarmis* = *Armis* (Hermes) + ἡγητορ sau ἡγήτης „duce al popoarelor sau oștilor".

Tot de la astfel de aparențe înșelătoare au plecat și cei care au crezut că se poate stabili o legătură între numele Sarmisagetusei și al Germisarei, stațiune termală în Dacia, lîngă Geoagiu. Așa a procedat de pildă G. Pascu, în cîteva rînduri prin care semnala articolul lui R. Huss, citat mai sus. După ce înșira, după Al. Philippide [24] și I. I. Russu [25], formele sub care apare în izvoare numele acestei cetăți, credea că el s-ar putea dezmembra în *Zermiz-* și *-egetusa* ca la Pârvan cu un z în prima parte care nu mai prezintă dificultăți. Pentru comparație trimite în ceea ce privește prima parte la numele localității Zermizara din Dacia și la gr. θέρμαξω , lăsînd ca cel de al doilea, *egetusa*, să fie explicat de cititorii săi [26].

La fel procedează și G. Mateescu, care dezmembrează numele în cauză în componentele *Zermi-ze-getu(sa)*, fără a arăta înțelesul lor [27].

O explicație cu ajutorul limbii albaneze încearcă Pericle Papahagi [28].

Interesantă pare să fi fost comunicarea lui V. Giuglea, care ajunge să constate că numele Sarmizegetusei ar fi avut înțelesul de „cetate cu turnuri", dar comunicarea relativă la acest subiect, prezentată în fața colegilor săi de la Cluj, nu a mai fost publicată în extenso [29].

Împotriva unor propuneri cum sînt cele de mai sus, se poate obiecta că ele pornesc de la forme corupte cum este, de pildă, Sarmategte și că au la bază o descompunere nejustificată a numelui în cauză. În secționarea lui s-a procedat în mod arbitrar, părțile luate în discuție fiind numai aparent asemănătoare cu numele sarmaților și geților sau cu toponimicul Germisara. Pe de altă parte nu se aduc suficiente elemente de comparație în sprijinul ideii că astfel de teme au existat independent sau în toponimice și onomastice compuse. Mai trebuie să se observe că nu s-a încercat, cum era firesc înainte de orice discuție, să se stabilească forma corectă a numelui al cărui înțeles se cercetează.

Lămurirea înțelesului pe care l-a avut numele Sarmisagetusei l-a preocupat în mod deosebit pe cercetătorul clujan I. I. Russu. Într-un studiu mai vechi d-sa avea în vedere două teme și anume *zermi-* și *-zege-*, la care credea că s-au adăugat sufixele *-tu-* și *-sa*. Prima temă

---

23 *Dacia preistorică*, p. 1018 ; cf. Gr. Tocilescu, *Dacia înainte de romani*, p. 607.

24 *Originea românilor*, I, p. 445.

25 *Sarmizegetusa. Contribuții la toponomastică tracă.*, l. c., p. 170—171.

26 *Erklärungen siebenbürgischer Ortnamen. Berichtungen zu dem Artikel vom R. Huss*, „Sud. -ost. deutsche Forschungen", IV (1939), 2, p. 409.

27 „Ephemeris Dacoromana", I, p. 122, n. 3 și 149.

28 „Țara noastră", XI, nr. 97 (8 aug. 1932).

29 „Dacoromania", V (1927—1928), 1929, p. 898.

era derivată de la rădăcina indo-eur. *g̯uher „cald", gr. θερμός, arm. *jer*, alb. *zjar*, germ. *warm*, lat. *fornus*, iar a doua era identificată cu rădăcina indo-eur. * *dheigh* „zid", gr. τεῖχος [30]. Sublinia cu această ocazie că trecerea lui *-g-* în *-z-*, după pierderea labializării și a aspirației înainte de vocală palatală, este comună limbilor tracă, albaneză, slavă și armeană.

I. I. Russu era însă obligat să admită unele excepții de la dezvoltarea fonetică a limbii trace, admise de el după alții și anume africatizarea lui *g* (indo-eur. g̯uh) înainte de o vocală palatală (>ž, z), în *germi*, care a devenit *zermi*, precum și neasimilarea oclusivei palatale *gh* (în *zege-t-* din indo-eur. * *dheiĝh* [31]. Considerat în întregime, toponimicul în cauză ar fi avut înțelesul de „cetatea (de lîngă apa ?) caldă" sau mai bine „cetatea de lîngă terme".

Într-o altă lucrare mai nouă [32], I. I. Russu a încercat să formuleze „în conformitate cu principiile limbii trace" și cu „elementele topografice și arhitectonice" care au intervenit în formarea acestui nume, o nouă etimologie. Și de data aceasta, d-sa propune ca teme componente pe aceleași *Zarmi-* și *-zege-*, dar dă acestor teme alte sensuri decît o făcuse mai înainte. Prima este derivată de la rădăcina indo-eur. * *ǵ(h)er-* cu sufixul *-m-* și ar fi avut înțelesul de „stîncă", „piatră", „înălțime" și a doua, lărgită cu sufixul *-t-* ar fi însemnat „lucrare de pari", „palisadă". Sufixul arătat ar servi aici ca determinativ cu sensul aproximativ de „prevăzut cu". La toate acestea se mai adăuga *-usa*, considerat drept sufix frecvent în toponimia tracă.

Luat în toată întregimea lui, cuvîntul, a cărui formă originară ar fi fost *Zermi-zege-t-usa* (indo-eur. ǵher-mo + ĝeg (h)e-t- + usa) ar fi însemnat „cetate (localitate ?) de palisade (construită) pe înălțime (sau stîncă)". Trebuie să spunem că însuși autorul studiului citat observă că primul termen nu are o explicare tocmai concludentă [33].

În stabilirea etimologiei sale, I. I. Russu s-a mai servit și de următoarele argumente de ordin arheologic și cultural-istoric :

1. Capitala regilor daci nu trebuie să se confunde cu colonia romană de mai tîrziu Ulpia Traiana Augusta Sarmizegetusa, ultimul nume de aici fiind un adaos făcut de romani din motive politice. După datele furnizate de Dio Cassius și imaginile păstrate pe columna lui Traian, Sarmizegetusa se situa în munți și nu în cîmpie, cum e cazul cu Grădiștea. Această condiție o îndeplinesc cetățile recunoscute ca dace din munții Orăștiei cum este, de pildă, Grădiștea Muncelului.

2. În continuare, autorul arată, după C. Daicoviciu și G. Teodorescu, trăsăturile caracteristice și elementele esențiale ale unei asemenea așe-

---

[30] *Sarmizegetusa. Contribuții la toponomastica tracă*, 1. c. p. 170 și urm.

[31] *Ibidem*.

[32] *Sarmizegetusa, capitala daco-geților*, 1. c. p. 391 și urm.

[33] *Ibidem*, p. 400.

zări dace: poziție pe înălțime, etajare în terase, multiplă circumvalație, palisade susținînd enorme valuri înaintea zidurilor, legătura dintre pietre cu ajutorul lemnului și *întrebuințarea turnului de apărare*.

3. Una din principalele trăsături caracteristice în aceste fortificații o constituia existența palisadelor.

4. Autorul scoate de asemenea în evidență că la completarea zidăriei de piatră s-a folosit, ca și la palisade, foarte mult lemnul [34].

Trecerea în revistă a argumentelor aduse de I. I. Russu pentru a sprijini etimologia dată toponimului Sarmisagetusa, trebuie să fie însoțită și de analiza lor critică și obiectivă.

În primul rînd i se poate obiecta lui I. I. Russu că forma *Zarmizegetusa* de la care pleacă etimologia propusă mai sus este cea mai puțin atestată în inscripții. Acestea provin de pe teritorii îndepărtate de Dacia [35]. Forma în cauză este frecventă mai ales în scrierile geografilor și istoricilor din antichitate, în majoritate greci. Cea obișnuită în inscripțiile din Dacia și Illyricum este *Sarmizegetusa* sau *Sarmisagetusa*. Numai două din ele încep cu Z, ceea ce reprezintă o infimă minoritate față de circa 75 de atestări cu S inițial. I s-a atras deja atenția cu ocazia publicării primului studiu relativ la etimologia toponimicului *Sarmizegetusa* că formele luate în considerație de dînsul provin din inscripții vechi, citite de nespecialiști, inscripții care în prezent nu mai pot fi controlate [36]. Totuși, I. I. Russu a încercat să prezinte o justificare pentru forma *Zarmizegetusa*, luată în considerație de dînsul. El a ajuns la concluzia că această formă este mai veche decît cea cu S inițial și prin urmare originară. El invocă analogia cu Auluzanus [37] — Aulusanus [38] sau **Μουκάζενις** >Mucasenus [39], analogie care ar dovedi asurzirea spirantei sonore *z* în *s*.

Nu se poate afirma cu siguranță dacă avem de-a face aici cu o transformare de ordin fonetic sau cu neputința scriitorilor și lapicizilor greci și latini de a reda un sunet care în limba traco-dacă era mai „aspru" decît în cea proprie. Dealtfel Alexandru Philippide vedea în această lipsă de unitate grafică niște manifestări dialectale [40].

Alternanța aceasta se mai întîlnește și în alte toponimice trace, ca, de exemplu, cele terminate în — **σουρα**, — **ζουρα** — **ζωρα** sau *-sura* ca **Βρίσσουρα**, *Carasura, Mocasura, Diesura,* **Κουρτουζοῦρα**, *Alusore,*

[34] *Ibidem*, p. 379—388.

[35] E meritul lui I. I. Russu de a fi dat atît în prima lucrare cît și în a doua o listă a formelor sub care numele Sarmisagetusa apare în manuscrise și în inscripții. Cercetătorii o pot consulta în revistele citate mai sus. De la data publicării acestor studii pînă în prezent s-au publicat puține inscripții cu numele acestui oraș. Cele cîteva cazuri semnalate nu schimbă cu nimic concluziile trase aici.

[36] C. Daicoviciu, *Observații cu privire la o nouă etimologie a Sarmizegetusei* „Anuarul Institutului de studii clasice" Cluj, II, p. 176—180.

[37] CIL, VIII, 18 312; cf. I. I. Russu, *Sarmizegetúsa, capitala geto-dacilor*, l. c. p. 390.

[38] CIL, XIII, 11 941.

[39] CIL, III, 1 195, 6 137.

[40] *Originea românilor*, I, p. 445.

Προύπτοσουρα Βυλάζωρα [41]. Chiar dacă ipoteza de la care pleacă I. I. Russu în fixarea primului radical în compunerea numelui *Sarmisagetusa* ar fi justă, ea nu împiedică reluarea discuţiei. Fapt e că forma cea mai răspîndită şi obişnuită în inscripţiile din Dacia şi din împrejurimi este cu S iniţial.

În cazul cînd componenta *-zege-* ar fi însemnat „lucrare de pari, palisadă", iar sufixul *-t-* ar fi servit drept determinativ cu înţelesul de „prevăzut cu", ea ar trebui să apară şi în numele altor localităţi din Dacia, căci aşezări întărite cu valuri şi palisade au existat şi la daci, ca şi la alte popoare indo-europene. Construcţii de felul acesta întîlnim, de pildă la Cotnari, Arsura, Moşna — mai vechi — la Poiana, Răcătau, Brad, Barboşi — mai noi — şi probabil se vor mai descoperi şi altele. Credem că astfel de aşezări întărite purtau numele de *dava* şi acesta venea de la faptul că ele erau prevăzute cu valuri şi palisade. Dava corespunde *grad*-ului slav ca sens şi porneşte de la aceeaşi origine ca şi denumirea celtică de *dunum* [42].

Sensul de „aşezare (civilă) deschisă, sat" pus în discuţie de I. I. Russu [43], nu poate deci fi luat în consideraţie. Davele nu erau altceva decît aşezări prevăzute cu valuri şi palisade. Prin urmare *-zege-* se referea la cu totul altceva.

Se pune însă problema dacă un asemenea termen a putut exista independent şi dacă în lucrarea citată analiza compunerii a fost bine făcută. Pentru a dovedi aceasta şi pentru a nu face loc arbitrarului, cel care se ocupă cu analiza unor astfel de nume compuse din mai multe părţi, trebuie să le probeze existenţa independentă prin compararea cu elemente similare pe care le poate descoperi în alte toponimice.

Obişnuit, numele aşezărilor dace şi trace se pot descompune în două părţi, prima fiind un nume de persoană — cel mai des — sau un nume de trib, şi a doua, denumire de sat, cetate burg, grup de locuinţe etc. : *dava, para, bria, dizos, basta*. În cercetarea vechii toponimii balcanice nu sînt lipsite de interes puţinele informaţii lăsate de Strabon cu privire la unele localităţi menţionate în opera sa [44]. Astfel cînd descrie coasta pontică a Traciei, el ne spune că numele *Mesembria* a sunat altă dată *Menembria*, după numele unui oarecare Menes, întemeietorul ei, aşa cum Salymbria s-a numit după un cetăţean cu numele de Selys. El mai pomenea la nord de gurile Dunării „satul lui Hermonax" şi „turnul lui Neoptolem". La acestea mai adăugăm faptul că oraşul de pe Mariţa, nu-

---

[41] G. G. Mateescu, *Op. cit.*, p. 429.

[42] Din rădăcina * *deu-* „tare", „fest". De aici *deua* „sich räumlich vorwärts bewegen". De la rădăcina * * *deu-* derivă gall. *-dunum*, air. *dun* „castrum, arx", cmr. *din* „burg", anord. *tun*, n. eingehegter Platz vorm Haus, Garten, Hof, Dorf, Stadt", ahd. zūn, uhd. *Zaun* etc. Deci îngrăditura în jurul satului, oraşului". Vl. Gheorghiev propune forma * dheuā de la rădăcina indo-eur. * dhē „foc".

[43] I. I. Russu, *Sarmizegetusa, capitala daco-geţilor*, l. c. p. 391 ; termenul *dava* este derivat de d-sa de la rădăcina indo-eur. * *dhē* „aşezare deschisă, sat".

[44] *Strabon*, ed. Didot. VII, 6, 1.

mit de greci Philippopolis, avea la Traci numele de Pulpudeva, ceea ce înseamnă „orașul lui Filip“. Nu trebuie să credem că Pulpudeva era o simplă așezare neîntărită.

De aici rezultă clar că în prima parte a acestor nume, de cele mai multe ori, avem de-a face cu un nume de persoană, anume cu numele întemeietorului și că în a doua, cu un termen comun, avînd sensul de așezare umană. Termenii diferiți folosiți pentru aceasta depindeau de trăsătura caracteristică a tipului de așezare. În compunere nu se observă sufixe prea numeroase. Genul acesta de compunere era comun și la alte popoare indo-europene.

Pentru a reuși să analizăm corect numele *Sarmisagetusa* în elementele sale componente trebuie să-l comparăm cu alte nume care prezintă o parte finală asemănătoare. Astfel de toponimice pot fi **Καρτοῦςα** menționată de Strabon [45], **Καττοῦςα = Ράκωλη** la Ștefan de Bizanț [46], *Scotoussa* (**Σκοττοῦσσα**) și Arethusa (**᾿Αρέθουσσα** Menționăm că ultimele două nume apar în regiunea de pe cursul inferior al Strymonului, în țara crestonilor, unde cultul lui Ares era în floare. Primul dintre ele este amintit de Suidas în legătură cu oracolul din Dodona, care ar fi fost strămutat aici și apoi în Pelasgiotida Tesaliei [47] Al doilea nume, evident compus, stă în legătură cu adorarea zeului Ares în acele regiuni.

O altă cetate cu numele de **῾Αρέθουσσα** este menționată de Hierocles în tema Siriei din Imperiul Bizantin [48]. Numele se poate explica prin strămutarea unor traci în acele părți sau prin influența mitologiei grecești, căci *Arethusa* este și numele unei nimfe.

În insula Cipru există o localitate numită Amathusa unde au fost descoperite inscripții bilingve, cu un text în limba greacă și celălalt într-un dialect străvechi, probabil prehelenic, prezentînd multe asemănări cu limba umbrică [49].

Tot în această categorie trebuie să fie pus și numele mai vechi, Agathusa, dat insulei Telos din Sporade [50]. Acesta trebuie să fie comparat cu **῾Αγάθυρσα** întîlnită după Ștefan din Bizanț la Polybius, fiind aceeași cu **῾Αγάθυρσα** de la Strabon sau cu Agáthyrnum de la Plinius. E vorba de un oraș de pe coasta de nord a Siciliei, întemeiat după legendă de Agathyrnos, fiul lui Eol [51].

Faptul că apare cu sufixul *-rn-* și este destul de departe de aria de răspîndire a tracilor ar putea să prezinte unele dificultăți la luarea

---

45 *Ibidem*, VII, 36.

47 G. Mateescu, *Op. cit.*, p. 392 și 397.

47 *Strabon*, ed. cit., VIII, 36.

48 Hierocles, *Synecdemus*, adaus la Constantinos Porphirogenetos, *De administrando imperio et de thematibus*, ed. Bonn, 1840, p. 397.

49 Vl. Gheorghiev, *Die Träger der kretischmykenische Kultur*, „Godišnik“, XXXIII, 4 (1936), p. 189 și 198.

50 Pauli's-Wissowa, *Real-Encyklopädie der classischen Altertumwissenschaft*, I, 1. p. 763.

51 *Ibidem*, p. 763.

lui în discuție. Totuși, trebuie să avem în vedere că printre mesapii și iapigii din sudul Italiei s-au putut strecura și unele elemente din lumea tracă. La o astfel de concluzie ar îndemna și examinarea termenului *Calabria* cu finala *-bria*, evident tracică (cf. Mesembria, Selimbria etc.). Agatyrsa amintește pe de altă parte numele agatirșilor din Transilvania.

Din analiza numelor prezentate mai sus se poate constata că ele apar pe teritoriul locuit de traci și greci și în general în jurul Mării Egee. Cînd sînt transmise de greci, ele prezintă sunetul *-th-* pe care tracii nu-l aveau. La cele trace se mai poate observa dublarea lui *-t-*. Din compararea lor rezultă de asemenea că avem de a face cu nume compuse din care prima parte poate să fie un nume de persoană, iar a doua se referă la un anumit tip de fortificație așa cum este cazul cu *dava*. Separată, se poate prezenta ca *-tusa*, cu variantele *-tuza* și *-thusa*. Ea se poate descoperi și în numele *Sarmis-agetusa*.

Înainte de a trece la analiza acestuia, este necesar să atragem atenția asupra unor elemente de ordin arheologic și cultural-istoric puse în discuție de cei care s-au ocupat de această cetate dacică. În primul rînd trebuie să reținem constatarea, puternic subliniată, că Sarmisagetusa, capitala Daciei libere, ar putea fi identificată cu una din acele cetăți descoperite în munții Sebeșului și, în special, cu cea de la Grădiștea Muncelului [52]. În orice caz, Sarmisagetusa romană nu s-a ridicat pe ruínele ei. În al doilea rînd, trebuie să se observe că valurile și palisadele la aceste cetăți au un rol subsidiar și că elementele care izbesc și care constituie specificul acestor construcții constă în existența *turnurilor* de apărare și a *sanctuarelor* [53]. Este foarte important de reținut apoi că poziția acestor construcții, precum și amenajarea terenului stîncos este cu totul asemănătoare cu a celor întîlnite la tracii sud-dunăreni [54]. Tehnica întrebuințată la construirea zidurilor și la legarea pietrelor între ele este de asemenea de origine sudică [55].

Prin urmare în explicarea toponimicului Sarmizegetusa vom pleca de la ipoteza că în compunerea lui intră două părți și anume *Sarmis* și *agatusa*. Luarea în discuție la numele citate mai sus a unui sufix grec *-ssa, -za, -sa* nu are nici un rost aici.

Formele Agathusa și 'Αγαθυρσαο ne pun în legătură cu substantivul grec τουρσις „Turm, Burg, Festung“, turn, castel, întăritură. Este tocmai înțelesul căutat de ultimii cercetători în presupusul apelativ *zege*, evident și al substantivului τυρ σς din Agatyrsos [56].

---

[52] C. Daicoviciu, *Sarmizegetusa în lumina săpăturilor*, p. 9—10.

[53] Idem, *La Transilvania nell'antichita*, București, 1943, p. 55.

[54] V. Pârvan, *Getica*, p. 133—134. Pentru apărarea organizată în astfel de cetăți v. Tacitus, *Annales*, IV, p. 46.

[55] C. Daicoviciu și H. Daicoviciu, *Sarmizegetusa*, București, 1960, p. 19—20.

[56] Boisacq, *Dictionnaire etymologique de la langue grecque*, 1916, p. 993. τυρσις (Pind.-Xen.) ; cf. τυρσος ;πυργος, 'έκαλξ̌ια, προμαχών, .Împrumut din Asia Mică. Trimite la Fick, *Vorgriechische Ortsnamen*, p. 100 și la A. Walde, s.v. Altă părere la Müller, *Indogermanische Wörterbuch*, p. 256.

Cu termenul τύρσις s-a ocupat amănunțit Kretschmer [57]. El ne spune că pe la anul 2 000 î.e.n. cînd helenii ar fi emigrat în sudul Peninsulei Balcanice au găsit aici *castelul-turn* („Turmburg") de la populația prehelenică locuitoare acolo mai înainte. Termenul se regăsește în latină, oscă și umbrică, de unde s-a dedus că a fost adus în Italia de etrusci sau că aparține unor populații preindo-europene de acolo. Poate fi regăsit, de pildă, la lidieni sub forma **τυρσα** [58].

Kretschmer conchide că * *tursis* este un termen comun întrebuințat de un popor preindo-european din Italia sau Grecia continentală, că grecii și italioții au găsit construcția turnului la populația înaintașă și au împrumutat de la ea și numele. El stabilește diferitele lui accepțiuni mediteranene ca *turn-locuință, turn-zidărie, castel, palat, oraș întărit cu turnuri și cu ziduri.*

Termenul de * *tursa* cu înțelesul de „turn" a fost împrumutat de traco-daci de la greci sau a fost moștenit de ei de la acest val prehelenic sau parahelenic. Am atras atenția asupra faptului că sub forma *tursa,* el se găsea și la lidieni. La aceștia, după cum se vede, se termina în *-a,* deci în limba lidiană, care pare să fi fost tot indo-europeană, substantivul în cauză a trecut de la declinarea a treia la întîia.

Din * *tursa* s-a putut ajunge în limba tracă la *tusa,* grupul *-rs-* intervocalic devenind *-s-*. S-ar părea că grupul respectiv a fost tratat diferit în alte limbi. Astfel, în limba latină grupul acesta a devenit *-rr-,* iar în oscă *-r-* cu lungirea vocalei premergătoare. În umbrică, el a rămas *-rs-,* însă *-r-* are în această limbă o intensitate foarte redusă și se suprima adeseori în scris [59]. O evoluție asemănătoare, și probabil mai accentuată, a putut avea loc în limba tracă.

Se poate considera că termenul *tusa* să fi fost adus în regiunile nord-dunărene de cei care la construirea cetăților foloseau tehnica întîlnită la tracii din Balcani.

E foarte probabil ca grupul *-rs-* intervocalic să se fi păstrat cîtva timp, mai puțin alterat în regiunile populate de traco-daci. La această concluzie se ajunge în urma analizei toponimului **'Αγάτουρσα** menționat de Polybius în regiunea populată de traci și a toponimului **Αγάτουρσα** întîlnit la Strabon [60]. Ambele se pot pune în legătură, în ceea ce privește forma, cu numele agatirșilor din Transilvania. Comparația cu numele șefului scit Idanthirsos nu trebuie să ne înșele și să considerăm această populație drept sciți, știut fiind că în regiunile

[57] „Glotta", XXII (1934), p. 110 și urm.

[58] Vlad Bănățeanul, *Cîteva numiri grecești pentru noțiunea de șef,* „Codrii Cozminului", VIII (1933), p. 318. Înregistrează glosa: **τύρσα, πόλις λυδιακὴ** (tiursa, oraș pe lidiană). Vl. Gheorghiev, *Op. cit.,* p. 58 îl derivă pe din indoeur. * *dhr̥ghis* „Festung" întăritură. Crede că este un element moștenit de la un val de populație preindo-european numit de el Urillyrier sau Pelasgi.

[59] Carl de Buck, *Elementarbuch des oskisch-umbrischen Dialekte.* Trad. germ. de Prokesch, Heidelberg, 1905, p. 50.

[60] Vezi mai sus, p. 9 (269).

de la Dunărea de Jos sub acest nume se ascundeau de cele mai multe ori geto-dacii băştinaşi. E foarte posibil ca numele agatirşilor să derive de la un centru al lor numit *Agatursa*, nume identic cu cel dat în vechime insulei Telos. El ar fi alcătuit din componentele *aga-* şi *-tursa*. Prima parte ar putea fi derivată de la indo-eur **meg(h)-* „mare“. Pentru aceasta cp. cu av. *aś* „foarte“, *gr.* ἀγά „foarte“ (ἀγὰ-ννιφος), ἄ γαν „peste măsură“, „zu sehr“[61]. Se poate pune în legătură cu termenii gr. ἄγαμαι „a fi surprins“ ἀγάλλο , „a lăuda“, ἀγάνος „foarte“, „prea“ şi, probabil, cu numele Agamemnon, care ar fi avut înţelesul de „Memnon cel Mare“. Aşadar, Agatursa ar însemna „Cetatea Mare“. Cei care depindeau de dînsa se numeau agatirşi. Decurge de aici necesitatea de a se lua în discuţie scitismul agatirşilor.

Revenind la Sarmisagetusa, trebuie să reamintim că formele cu Z iniţial trebuie lăsate la o parte din discuţie, deşi este atestat un *Zarmos* în care *z* corespunde, probabil, unui *s* (cf. Syrmium, Sarmos, regele tribalilor etc.). S-ar desprinde astfel din prima parte un antroponim sau un titlu *sarmis*, pus probabil în cazul genitiv. În partea a doua rămîne deci termenul *agetusa*, care ne aminteşte de *Agatusa*, numele insulei Telos, discutat mai sus. El se poate descompune în două părţi distincte: prefixul *aga-* sau *ege-*, cu sens augmentativ şi *tusa* „cetate“, derivat dintr-un mai vechi *tursa*. Compunerea se face deci normal, cu păstrarea desinenţelor cauzale. La origine se poate să fi sunat *Sarmisagatursa*, devenind apoi *Sarmisagatusa* şi la sfîrşit *Sarmisagetusa*, avînd sensul de „mare cetate a lui Sarmis“. În această compunere, *-s-* de la Sarmis, devenit intervocalic a începînd să se pronunţe uneori ca *-z-*.

Lăsînd la o parte discutarea sensului pe care l-a avut antroponimul Sarmis, încheiem cu convingerea că am dat o explicaţie plauzibilă acestui mult discutat nume, explicaţie făcută pe baza unor termeni de comparaţie convingători, al căror număr în viitor ar putea fi sporit.

Iată pentru ce am considerat necesară o revizuire a discuţiilor şi propunerilor făcute cu privire la înţelesul toponimului în cauză.

---

[61] A. Walde, *Vergl. Vörterbuch.*, ed. II, vol. II, p. 257.
[62] Boisacq, *Op. cit.* s.v.

REFLECȚII CU PRIVIRE LA CONCEPTUL DE „PROBLEMĂ AGRARĂ“ ÎN PERIOADA INTERBELICĂ

DE

VASILE C. NECHITA

În ultimul secol de istorie modernă și contemporană a României, teoria și practica economică au fost confruntate cu foarte multe și complicate probleme.

Problema agrară însă a stat, în mod neîndoielnic, pe primul plan. Ea a generat și a polarizat, atît în a doua jumătate a secolului al XIX-lea, cît și, mai ales, în primele patru decenii ale secolului al XX-lea, cele mai multe frămîntări intelectuale, a mișcat cele mai diverse și mai contradictorii spirite.

Faptul în sine nu-i nici surprinzător și nici greu de explicat, dacă avem în vedere locul și rolul agriculturii în cadrul complexului economic național, raportul între populația agricolă și neagricolă și însemnătatea rezolvării problemei agrare pentru propășirea social-economică a țării.

Deși foarte mult discutată, problema agrară nu a fost totuși, pe plan conceptual, definită în chip satisfăcător și cuprinzător.

Semnul de egalitate care adeseori s-a pus între problema agrară și problema țărănească, pe de o parte, între problema grară și problema agricolă, pe de altă parte, modul superficial, fragmentar și chiar tendențios, în unele cazuri, de a analiza atare chestiuni de valoare teoretică și practică, a limitat considerabil posibilitatea elucidării conținutului și cauzelor dăinuirii ei, posibilitatea soluționării ei reale și depline.

Problema agrară în țara noastră nu a fost niciodată, și cu atît mai puțin în epoca interbelică, numai o problemă a împroprietăririi sau numai o problemă a modernizării tehnice, tehnologice și organizatorice a agriculturii. Ea a fost și una și alta ; a fost tot timpul și o problemă

socială şi una economică asupra căreia şi-a pus din plin amprenta caracterul orînduirii sociale şi legile economice ale dezvoltării ei [1].

Conţinutul social al problemei agrare a fost dat de relaţiile de producţie existente, respectiv de caracterul proprietăţii asupra pămîntului, de natura relaţiilor de muncă între cei care dispuneau de pămînt şi cei care nu dispuneau sau dispuneau de pămînt puţin, de eficienţa formelor şi metodelor unirii forţei de muncă cu mijloacele de producţie şi în primul loc cu pămîntul, care reprezenta principalul mijloc de muncă în agricultură, de ponderea şi rolul rămăşiţelor relaţiilor necapitaliste din economia naţională în general, din agricultură în special, de raporturile fiscale, comerciale şi de credit între gospodăriile ţărăneşti, stat şi oligarhia financiară etc.

Conţinutul economic al problemei agrare a fost determinat de nivelul înzestrării tehnice a agriculturii, de metodele agrotehnice folosite, de gradul dezvoltării şi aplicabilităţii ştiinţei agricole, de cantitatea şi calitatea muncii prestate, de cointeresarea ţăranilor în rezultatul muncii lor, de experienţa dobîndită în organizarea şi conducerea producţiei agricole, de dimensiunile şi tendinţele suprapopulaţiei agricole, de mărimea producţiei şi productivităţii muncii pe unitate de suprafaţă şi îndeosebi de echilibrul existent între ramurile economiei naţionale, între industrie şi agricultură.

Conţinutul acesta complex, economic şi social, al problemei agrare a fost înţeles şi de către unii economişti burghezi din perioada interbelică [2]. Datorită poziţiei de clasă însă ei, ori s-au limitat la atît, au evitat să-l expliciteze, ori l-au privit dintr-un unghi de vedere extrem de îngust sau deformat.

Cel care a analizat, în chip amplu, convingător şi riguros ştiinţific natura dublă a problemei agrare a fost Lucreţiu Pătrăşcanu.

Combătînd pe ideologii burghezi care, din motive de clasă, treceau sub tăcere interdependenţa elementelor sociale cu cele de natură economică, rolul primordial al socialului faţă de economic, Pătrăşcanu arată că ceea ce dă conţinut şi formă problemei agrare este tocmai „împletirea economicului cu socialul şi reciproca lor influenţare. . . A nega existenţa lor — continua el — înseamnă a ignora — voit sau nu — realitatea stărilor noastre agrare, a le desfigura complet. O asemenea atitudine poate fi în interesul marei proprietăţi şi a susţinătorilor ei, dar sigur este că nu slujeşte adevărului şi nici ţărănimii“ [3].

Concluzia în sine, interesantă prin profunzime şi veridicitate ştiinţifică, prin suflul ei revoluţionar, denotă clar că Lucreţiu Pătrăşcanu a

---

[1] *Mic dicţionar economic*, Edit. politică, Bucureşti, 1959, p. 272.

[2] N. C. Angelescu de pildă scria că „problema agrară — cu toată reforma înfăptuită — rămîne încă deschisă sub dublul său aspect economic şi social“ *Pămîntul şi ţăranii*, „Vremea“, Bucureşti, 1942, p. 8).

[3] Lucreţiu Pătrăşcanu, *Problemele de bază ale României*, Editura de stat, ediţia a III-a revăzută, Bucureşti, 1946, p. 76.

înțeles și descifrat mult mai bine conținutul problemei agrare decît contemporanii săi, că el s-a ridicat la un nivel de gîndire superior teoreticienilor și politicienilor burghezi, pe care i-a depășit, nu atît prin capacitatea de investigație, de analiză și sinteză, deși nici acest lucru nu trebuie pierdut din vedere, cît prin poziția de clasă, prin orientarea sa ideologică.

În ceea ce privește cauzele existenței, perpetuării problemei agrare — ca problemă a relațiilor agrare, a claselor și luptei de clasă la sate [4], a sporirii rentabilității muncii agricole și a producției la ha, a ridicării nivelului de viață a populației agricole [5] — trebuie spus, din capul locului, că punctele de vedere exprimate de către economiștii români din perioada interbelică sînt, pe cît de diverse, pe atît de contradictorii.

Diversitatea și caracterul lor contradictoriu nu rezultă numai, și nu în primul rînd, din gradul mai mare sau mai mic de cunoaștere a problemei agrare, ci din poziția lor de clasă diferită.

În condițiile unei structuri economice și sociale extrem de complexe, cum era cea din epoca interbelică, nu se putea să nu existe o pluralitate de opinii, puncte de vedere, orientări, nuanțe în teoria și politica economică în general, în teoria și politica agrară în particular.

Acum, mai mult ca oricînd în istoria țării noastre, se produc importante și rapide schimbări în ceea ce privește locul și rolul diferitelor tendințe, curente, orientări etc., în viața economică și științifică. Curentul conservator, de pildă, care reprezenta interesele moșierimii, dispare treptat de pe scena politică și doctrinară a țării. Rămîn doar unele ecouri întîrziate, fără importanță prea mare, și mai ales, fără putere de înrîurire a cursului vieții social-economice românești din perioada interbelică.

În schimb, se fac din ce în ce mai simțite, mai active și mai efervescente, diferitele curente și orientări ale gîndirii economice burgheze.

Varietatea și diversitatea curentelor, nuanțelor și orientărilor burgheze este determinată, înainte de toate de neomogenitatea clasei de pe pozițiile căreia era abordată realitatea, de atitudinea adoptată față de problematica epocii și de puterea de investigare pe care a avut-o fiecare gînditor în parte.

Ideologii burgheziei agrare, apărători fideli și constanți ai proprietății privat-capitaliste, pun problema agrară, întîi de toate, în relație cauzală cu legiuirile agrare, mai vechi și mai noi, cu politica economică a statului, care chipurile nu ar fi favorizat formarea unei economii țărănești de sine stătătoare.

Deosebit de grăitoare sînt, în acest sens, reflecțiile lui N. C. Angelescu și mai ales ale lui Const. Garoflid, unul dintre principalii autori ai legiuirii agrare de la 1921. Primul, observînd că reforma de la 1921 nu

4 *Mic dicționar economic*, p. 272.
5 N. C. Angelescu, *lucr. cit.*, p. 8.

a dat problemei agrare decît o soluţie delatorie, îşi exprimă părerea că aceasta s-a datorat, în mare parte, faptului că „spiritul în care s-a procedat la reforma agrară, în epoca ce a încheiat primul război mondial, nu a fost acela care putea să asigure acestei spinoase probleme o soluţie definitivă“ [6], iar cel de al doilea, declară, nici mai mult nici mai puţin, că pricina şi răspunderea chestiei sociale în ţara noastră „o au succesivele legi agrare care, sau n-au corespuns nevoilor vremii cînd au fost făcute, sau au fost lipsite de o bună concepţie economică asupra ceea ce trebuia să formeze temelia aşezămîntului agricol şi social la noi“ [7].

Aşa cum sînt formulate, nu încape nici o îndoială că opiniile celor doi gînditori, referitoare la cauzele problemei agrare, considerate, pe bună dreptate, tipice pentru curentul de gîndire din care fac parte, exprimînd interese înguste de clasă, apărînd o instituţie şi un sistem de relaţii burgheze, se dovedesc a fi şi neştiinţifice şi pronunţat apologetice.

Oarecum diferite de explicaţiile doctrinarilor şi politicienilor burgheziei agrare cu privire la cauzele problemei agrare în România, au fost cele ale reprezentanţilor burgheziei industriale, între care Mihail Manoilescu a deţinut un loc şi un rol de primă mărime.

Dînd glas intereselor manifestate de burghezia industrial-financiară în descătuşarea agriculturii de puternicele rămăşiţe ale relaţiilor feudale, în dezvoltarea ei pe baze capitaliste, în crearea şi afirmarea industriei naţionale şi în general în liberalizarea vieţii economice, Manoilescu formulează şi pune în circulaţie, în legătură cu problema în discuţie, o seamă de idei care, fără a fi fundamental diferite de cele ale ideologilor burgheziei agrare aduc totuşi un plus de lumină ce merită a fi semnalat.

Apreciind că împroprietărirea de la 1921 a reprezentat „gloria noastră socială, manifestarea concretă a unei politici române de a trata cu mărinimie şi înţelegere pe cei obidiţi, indiferent de naţionalitate“, că ea „a diminuat, cel puţin sub un aspect exploatarea satelor“ [8], dar că nu a rezolvat problema agrară, ci numai a amînat-o [9], Manoilescu porneşte şi el, în cercetarea cauzelor perpetuării ei, mai mult de la factorii de natură tehnică şi organizatorică, de la insuficienţele tehnico-organizatorice ale agriculturii. Pentru el, ca şi pentru majoritatea gînditorilor burghezi,

---

[6] N. C. Angelescu, *lucr. cit.*, p. 8.

[7] Const. Garoflid, *Păreri în chestia agrară*, Bucureşti, 1907, p. 7.

[8] Mihail Manoilescu, *Rostul şi destinul burgheziei româneşti*, „Cugetarea“, Bucureşti, 1942, p. 141.

[9] Evident, împroprietărirea a lovit în marea proprietate moşierească, însă nu a desfiinţat-o. Prin urmare, este cel puţin forţat, dacă nu chiar greşit, să se spună că exploatarea s-a diminuat, că plusvaluta muncii ţăranilor nu mai revine moşierilor, (M. Manoilescu, *Op. cit.*, şi *Problematica „chestiei ţărăneşti“*. „Lumea nouă“, an. IX, nr. 1—2, 1940, p. 33), ci satelor, *producătorilor* înşişi. Satele au continuat să obţină tot aşa de puţin, ba chiar mai puţin, deoarece la împărţirea plusvalutei, ca să folosim termenul lui Manoilescu, au participat, într-o măsură mai mare, pe lîngă moşieri, şi alte grupuri de exploatatori, cum ar fi burghezia agrară, bancară, comercială şi cu deosebire oligarhia financiar-statală.

cauzele primordiale sînt „primitivitatea și sărăcia utilajului în toate ramurile de producție agricolă" [10], investițiile cu totul nesatisfăcătoare în instalații și construcții agricole [11], pulverizarea marii întreprinderi rurale în „proprietate parcelară de muncă" [12], productivitatea muncii „întristător de mică" [13], exploatarea, prin camătă [14], a satelor de către orașe, deprecierea prețurilor la producători și urcarea impozitelor [15], presiunea demografică [16] etc.

Recunoscînd că neajunsurile tehnice și organizatorice de care vorbește Mihail Manoilescu sînt reale, adevărate, nu putem să nu subliniem, în același timp, că ele singure, desprinse de ansamblul elementelor economice și sociale ce determină și definesc conținutul problemei agrare, nu ne dau o imagine exactă asupra fenomenului despre care vorbim.

Limitîndu-te, în cercetarea cauzelor problemei agrare, numai la carențele de ordin tehnic și organizatoric ale agriculturii — așa cum a procedat Manoilescu și nu numai el — înseamnă să-ți închizi singur drumul spre cunoașterea și rezolvarea uneia dintre cele mai complexe și mai importante chestiuni de teorie și practică economică. Și, în ceea ce-i privește pe economiștii burghezi, lucrurile au stat realmente așa. Nici măcar cei care se erijau în apărători ai gospodăriei țărănești familiale, cum este cazul lui V. Madgearu, nu au adus o contribuție mai de seamă la clarificarea unei atare probleme nodale.

Virgil Madgearu, situîndu-se, în mare, pe aceeași poziție argumentațională, nu și doctrinară, cu liberalii, pune accentul principal pe presiunea demografică mare „care și-a produs în voie efectele sale negative în direcția pulverizării proprietății" [17], pe neconsolidarea regimului de proprietate tulburat de reforma agrară de la 1921, pe raporturile de preț și dobîndă etc. Dintre aceste cauze, fundamentale sînt — după părerea sa — decalajele între prețurile fabricatelor și prețurile produselor țărănești, dobînda ridicată și insuficiența creditului [18].

După cum se vede, explicațiile pe care le dă Madgearu cauzelor problemei agrare nu diferă prea mult de cele ale exponenților burgheziei agrare și industriale.

În esență, ele se circumscriu în aceeași optică ; relativ corespunzătoare în ceea ce privește caracterizarea situației agriculturii românești

---

[10] Mihail Manoilescu, *Tehnicitate și productivitate agricolă*, București. 1937, p. 1.

[11] *Ibidem*, p. 3.

[12] Idem, *Rostul și destinul burgheziei românești*, p. 72.

[13] Idem, *Tehnicitate și productivitate agricolă*, p. 1.

[14] Idem, *Era nouă*, „Analele Brăilei", 1931, p. 10.

[15] Idem, *Raport asupra măsurilor de imediată aplicare pentru îmbunătățirea prețului cerealelor*, București, 1929, p. 3, 14.

[16] Idem, *Problematica „chestiei țărănești"*, p. 33, 37—38.

[17] Virgil Madgearu, *Evoluția economiei românești*, „Independența economică", București, 1940, p. 76.

[18] *Ibidem*, p. 77, 82, 85.

din perioada interbelică şi necorespunzătoare, neconcludente, sau în orice caz superficiale, limitative, în privința depistării și analizei cauzelor existenței problemei agrare în țara noastră la acea dată.

O notă întrucîtva aparte, în raport cu doctrinarii la care ne-am referit mai sus, fac acei teoreticieni și politicieni ai micii burghezii care desemnează drept cauze ultime ale problemei agrare, fie „lipsa de încredere față de mica proprietate“ [19], manifestată de politica agrară a statului român, fie neconcordanța între „structura profesională a poporului român şi dinamica creşterii populației“ [20], fie neglijarea intereselor micii și mijlociei proprietăți și favorizarea marii proprietăți [21]; fie dispariția conducătorului, îndrumătorului, în agricultură țărănească [22], fie pur și simplu ignoranța de care chipurile ar fi dat dovadă țăranul român în prepararea hranei, îmbrăcămintei, confortului etc.

Discutînd la modul acesta, este evident că ideologii burghezi citați nu au reuşit să pună în lumină adevăratele cauze ale problemei agrare. Ei au dovedit prin ideile lansate, că nici nu intenționau așa ceva, că doreau nu să clarifice, ci să mistifice, să denatureze, cît mai mult posibil, realitatea stărilor noastre agrare.

Cheia înțelegerii și explicării problemei agrare nu a putut fi, prin urmare, găsită de către cei mai mulți economişti şi sociologi burghezi şi cu atît mai puțin de cei despre care am vorbit mai sus.

Economistul care a avut o viziune clară asupra cauzei fundamentale a problemei agrare, care a formulat-o cu preciziune și acuratețe științifică, a fost Lucrețiu Pătrăşcanu.

Cercetînd în profunzime regimul nostru agrar, de pe pozițiile clasei muncitoare și în contextul realităților economice româneşti dintre cele două războaie mondiale, Pătrăşcanu pune în lumină concluzia că, cauza primă, fundamentală, care a generat şi continuă să genereze problema agrară, este contradicția dintre caracterul forțelor de producție şi relațiile de producție și nu scăderile tehnico-economice cum susțineau teoreticienii şi politicienii burghezi. Textual scria: „între forțele de producție active în agricultura românească şi raporturile de producție, există puternice contraziceri, un adînc conflict, care permanentizează o stare latentă de criză, împiedică progresul tehnic, menține în viață forme economice şi sociale înapoiate şi condamnă țărănimea, în masa ei, la un regim de mizerie cronică“ [23].

La un asemenea nivel de gîndire, conform cu adevărul obiectiv şi cu sensul progresului social, s-a putut ridica numai un cercetător mar-

---

[19] G. Rusu, *Politica agrară a României*, Bucureşti, 1940.
[20] A. Galopenţea, „Excelsior“, 26. I. 1941.
[21] Safti, „Timpul“, 11. I. 1941.
[22] N. Mareş, „Universul“, 4—6 oct. 1942.
[23] Lucrețiu Pătrăşcanu, *Op. cit.*, p. 76.

xist, a cărui poziție de clasă, optică și ideologie s-au dovedit a fi radical diferite de cele ale reprezentanților burgheziei și moșierimii române.

Avînd o imagine restrictivă și simplistă asupra conținutului, absolutizînd una ori alta dintre insuficiențele tehnico-organizatorice ale agriculturii și negînd — cu bună știință sau nu — contradicțiile interne ale societății românești din perioada interbelică, majoritatea ideologilor burghezi, în ciuda insistențelor afișate, nu a putut identifica și sugera, pînă la urmă, nici soluțiile optime pentru rezolvarea definitivă a problemei agrare; recomandările făcute de către ei au fost, de cele mai multe ori, doar simple paleative și nu soluții în înțelesul strict al noțiunii.

Cu titlu de exemplu, notăm că exponenții burgheziei agrare vedeau posibilitatea soluționării problemei agrare în îmbunătățirea sistemului de exploatare a pămîntului, cei ai burgheziei industrial-financiare, în schimbarea structurii economice a țării ca urmare a creării și dezvoltării marii industrii naționale, iar cei ai micii burghezii, chiaburimii și burgheziei nemonopoliste, în intensificarea agriculturii și în industrializarea satelor.

Concludente sînt, în această ordine de idei, rezolvările pe care le propun Const. Garoflid, Mihail Manoilescu și Virgil Madgearu. Garoflid susține deschis că „cheia întregii probleme agrare la noi stă în schimbarea totală a sistemului de exploatare al pămîntului ca rezultat al organizării micii proprietăți" [24]; Manoilescu pledează pentru o bună formulă de politică industrială considerînd că problema agrară „nu se poate rezolva decît paralel cu industrializarea României... în cadrul echilibrului economic general" [25]; iar Madgearu opina pentru o nouă politică economică care „să aibă ca orientare primatul agriculturii față de industrie" [26], îndrumarea „producțiunei agricole a micilor proprietari de pămînt către producția animală și către industrializarea produselor, care e o consecință a acestei direcțiuni" [27].

Toți, dar absolut toți ideologii burghezi, la care ne-am referit și la care nu ne-am referit, concep soluționarea problemei agrare în cadrul raporturilor social-economice existente; erau pentru schimbarea, pe ici pe colo, a raporturilor de muncă, pentru folosirea unor forme mai eficiente de organizare, conducere și exploatare a pămîntului, dar fără ca acestea să afecteze într-un fel sacra proprietate.

Dovedit fiind din punct de vedere teoretic și confirmat practic că nici o formulă de rezolvare a problemei agrare nu poate fi eficace atîta timp cît nu se schimbă relațiile de producție în general și cele de pro-

---

[24] C. Garoflid, *Problema agrară și deslegarea ei*, Iași, 1917, p. 89.
[25] Mihail Manoilescu, *Op. cit.*, p. 37, 41.
[26] Virgil Madgearu, *Agrarianism*, Imprimeria statului, București, 1927, p. 7.
[27] Idem, *Curs de economie politică aplicată*, Academia de Înalte Studii Comerciale și Industriale, București, 1939, p. 153.

prietate în special, rezultă că, în condițiile României din perioada interbelică, o soluție burgheză radicală și cu atît mai puțin moșierească nu putea fi elaborată și aplicată.

Clasa care era chemată să ducă pînă la capăt sarcina desăvîrșirii revoluției burghezo-democratice, să lichideze puternicele rămășițe ale relațiilor feudale din agricultură și să creeze condițiile obiective și subiective pentru curmarea definitivă a problemei agrare, era proletariatul aliat cu masele de bază ale țărănimii.

Înfăptuind, după insurecția armată revoluționară de la 23 august 1944, reforma agrară, preluînd în mîinile sale principalele mijloace de producție, încheind cooperativizarea agriculturii și trecînd la conducerea conștientă, planificată a întregii vieți social-economice, clasa muncitoare, în frunte cu avangarda sa revoluționară, P.C.R., a pregătit toate premisele — economice, sociale și politice — pentru încheierea procesului de soluționare a vechii și acutei probleme agrare cunoscute de țara noastră — proces care s-a desfășurat și continuă să se desfășoare cu succes în anii socialismului.

MĂRTURII PRIVIND SITUAȚIA ROMÂNIEI ÎN TIMPUL PRIMULUI RĂZBOI MONDIAL CONSEMNATE ÎN CORESPONDENȚA UNOR DIPLOMAȚI STRĂINI

DE

AUREL LOGHIN

România a intrat în primul război mondial, după cum se știe, nu călăuzită de intenții de cotropire sau anexiuni teritoriale, ci pentru satisfacerea idealului național de unire a Transilvaniei cu Țara, de făurire a statului național unitar.

Cercetarea unor documente referitoare la perioada primului război mondial, aflate în Arhivele Ministerelor Afacerilor Străine din Belgia și Franța, oferă date noi asupra marilor probleme cu care era, atunci, confruntată România [1]. Ele contribuie la înțelegerea mai deplină a evenimentelor, la cunoașterea modului cum acestea au fost receptate și interpretate de către diplomații străini. Relatările consulului belgian Ypersele de Strihon [2], ale ministrului francez Saint-Aulaire și ale atașatului militar al Franței — care stau la baza însemnărilor de față — aduc un plus de informații și aprecieri în legătură cu situația economică și socială a României, cu situația militară, cu luptele defensive din vara anului 1917. De asemenea, o atenție particulară se acordă desăvîrșirii procesului de unitate statală.

---

[1] În ultima vreme, datorită posibilităților create, are loc o vastă acțiune de cercetare și depistare în diferite arhive din străinătate a documentelor privitoare la România. Nu demult, în cadrul unor investigații întreprinse de Direcția generală a Arhivelor Statului, tov. Gh. Ungureanu și A. Pricop, cercetători arhiviști din Iași, lucrînd în arhivele din Franța și Belgia, au cules noi date și mărturii asupra modului cum se reflectă, în corespondența diplomatică a reprezentanților acestor țări, evenimentele din România anilor 1916—1919. Materialele ne-au fost puse la dispoziție cu amabilitate, pentru care aducem, și pe această cale, mulțumirile noastre.

[2] Din iulie 1919, consulul belgian pe lîngă guvernul român a fost Lichtenwelde, iar din octombrie 1919 baronul Fallon.

Reliefînd imperativul istoric ce a determinat participarea României la conflagrație, ministrul francez subliniază, de la început, caracterul popular al războiului. „El are, notează diplomatul, noblețea și ardoarea unui război național. România, continuă Saint-Aulaire, intervine cu toată reflexiunea, cu toată sinceritatea, nu numai pentru motive de circumstanță, ci pentru argumente profund patriotice“ [3].

Cu toate eforturile făcute de armata română [4], în cîteva luni, trupele puterilor centrale au ocupat Oltenia, Muntenia și Dobrogea. Guvernul și autoritățile române, la sfîrșitul anului 1916, au fost nevoite să se îndrepte spre Moldova, parte a țării care reprezenta, atunci, singura speranță de regrupare și reorganizare în vederea bătăliilor ce aveau să ducă la victoria asupra cotropitorilor.

Iașul, devenit centrul administrativ și spiritual al rezistenței românești, a trăit, în aceste vremuri, clipe de mare înălțare, însă a plătit și un greu tribut.

În rapoartele lor, diplomații, veniți în capitala Moldovei împreună cu autoritățile românești, descriu situația tragică a orașului, care, cu posibilitățile sale restrînse, trebuia să adăpostească și să întrețină întreaga administrație centrală, sute de mii de refugiați, soldați sau prizonieri.

Consulul Belgiei, referindu-se la situația în care se găsea Moldova, se întreba, într-un raport trimis guvernului său, cum va putea această provincie românească să închidă în limitele sale întreaga viață a țării ? [5]

Îndoielile diplomatului sînt generate de aspectul sumbru pe care-l oferea orașul. Informațiile — care completează imaginea generală, cunoscută deja [6] — par de domeniul incredibilului.

De Strihon notează, zguduit, spectacolul ce i se oferă zilnic, „proporțiile înspăimîntătoare“ ale epidemiilor. Cifra oamenilor atinși de boli se ridică la 15 000 pe lună, iar a morților este evaluată la „o divizie“ [7].

---

[3] Arhivele Statului București, Colecția microfilme, Franța, Arhiva Ministerului Afacerilor Străine — Franța, Rapoarte consulare (în continuare A.S.B., col. micro., M.A.S. Fr.) Războiul 1914—1918, Balcani, România, vol. 99, f. 137, raport din 28 august 1916. Relatări asupra intrării României în primul război mondial se găsesc și în cartea ministrului francez, intitulată *Confession d'un vieux diplomate*, Flamarion, 1953, p. 337—343, la care ne vom referi în continuare.

[4] În lucrarea amintită, Saint-Aulaire arată că România, abandonată de aliați, înconjurată de inamici, n-a putut să reziste mult timp quadruplei strînsori austro-germano-turco-bulgare. Frontul său a fost rupt în toate părțile, în nord și sud, în Carpați și în Dobrogea, *Op. cit.*, p. 344.

[5] Arhivele Statului București, Colecția microfilme Belgia, rola 11, Ministerul Afacerilor Străine, Arhive diplomatice, serie neunitară, raport nr. 20/1, din 6 ianuarie, 1917, (în continuare A.S.B. col. micro., M.A.S.B.).

[6] Cf. A. Loghin, I. Agrigoroaie, Em. Bold, *Iașul contemporan*, Editura „Junimea“, Iași, 1969 și A. Loghin, *Aspecte ale avîntului mișcării revoluționare a maselor muncitoare din Moldova în anii 1917, 1918*, „Analele științifice ale Universității din Iași“, Secțiunea Istorie, Tom. VIII/1962.

[7] A.S.B., col. micro., M.A.S.B., rola 11, raport 148/24.

Tifosul şi meningita, la care se adaugă şi foametea, seceră, fără încetare, populaţia lipsită de sprijin şi apărare. Decesele sînt atît de numeroase — observă diplomatul, consemnînd faptul că oamenii cădeau în plină stradă — încît cei morţi nici nu mai puteau fi îngropaţi la vreme [8]. În Moldova, la Iaşi, mai ales, numărul morţilor se ridica la 350 zilnic [9].

Un greu tribut de victime l-a dat şi misiunea militară franceză. Din rîndurile acesteia, au murit peste 90 de oameni, printre care se afla şi dr. Clunet, profesor la Facultatea de medicină din Nancy [10]. La flagelul tifosului se adăuga şi holera, adusă prin soldaţii bulgari, făcuţi prizonieri în Dobrogea [11].

Înregistrarea acestor orori, consideră pe drept diplomatul belgian, ar putea oferi posterităţii imaginea zguduitoarei catastrofe fără precedent [12] din istoria unui popor, cu atît de bogate resurse economice.

Reliefînd grozăvia situaţiei, diplomatul nu poate să nu constate că cele mai grele sacrificii le suportă marea masă a populaţiei [13]. Proporţiile dezastrului, adîncirea mizeriei generale şi a suferinţelor au fost agravate, subliniază acesta, de luxul şi afacerile veroase ale claselor dominante şi ale cercurilor conducătoare. Pentru a da satisfacţie, parţială, măcar, celor nemulţumiţi, guvernul a fost nevoit să deschidă unele anchete publice, la care se referă şi consulul Belgiei [14]. Observator atent, cunoscător al realităţilor şi al stărilor de spirit, diplomatul consideră că situaţia ar putea provoca „într-o zi, o explozie populară“ [15].

Reacţia pozitivă a maselor faţă de revoluţia rusă din februarie 1917 verifică exactitatea notaţiilor consulului. Acesta consemnează, în unele din rapoartele sale, neliniştea provocată în rîndul cercurilor conducătoare de intensificarea mişcărilor populare. De asemenea, el semnalează contactul acestora cu Guvernul provizoriu [16], tratativele în vederea

---

[8] Ibidem, raport nr. 199/27. În beciurile spitalului Sfîntul Spiridon, primul spital din Iaşi, 80 de cadavre aşteptau să fie îngropate... La autopsie s-a constatat că unii soldaţi, ameţiţi de foame, au mîncat pămînt.

[9] Ibidem, raport nr. 166/29.

[10] Ibidem, raport nr. 238/41.

[11] Ibidem, rola 12, raport nr. 417.

[12] Şi Saint-Aulaire, în lucrarea amintită, referindu-se la situaţia României redusă la o singură provincie scria: „În această Moldovă suprapopulată, subalimentată, devastată, mizeria şi foametea, surse ale tifosului exantematic, fac mai multe victime decît focul inamicului. În spitalele supraaglomerate, totul lipseşte în afară de devotament. Nici lenjerie, nici pansamente, nici instrumente chirurgicale, nici anestezice. Răniţii şi bolnavii roagă infirmierele să le scurteze suferinţele, să le înlăture. Gemetele de durere înnăbuşe răsufletele agonizanţilor“, *Op. cit.*, p. 360.

[13] A.S.B., col. micro, M.A.S.B., rola 11, raport 82/14.

[14] Ibidem, raport 133/22. Astfel într-o corespondenţă, acesta arată că ministrul comerţului şi industriei l-a pus sub anchetă pe predecesorul său Radovici, pentru afaceri oneroase şi frustrarea statului.

[15] Ibidem, raport 82/14, din februarie 1917.

[16] Ibidem, rola 12, raport 203/35.

reluării ostilităților pe frontul din Moldova [17]. Totodată, de Strihon oferă interesante date cu privire la componența comandamentului armatelor ruse din România a cărui stat major era o adevărată reuniune de familie [18].

Atenția diplomatului belgian este reținută, în egală măsură, și de frămîntările revoluționare din Moldova, din primăvara anului 1917. Descrie, cu amănunte pline de interes, demonstrația de la 1 Mai, din Iași, cînd peste 10 000 de oameni, cu drapele roșii, în cea mai perfectă ordine, au traversat orașul. Printre problemele discutate în Piața Unirii, unde s-au rostit cuvîntările, „împărțirea pămînturilor și realizarea cît mai curînd a socialismului internațional“ au ocupat locul principal [19].

Firește, diplomatul nu simpatizează cu mișcarea revoluționară. Lucrul acesta se desprinde din tonul relatării. Astfel, referindu-se la unele episoade, expresie concretă a frămîntărilor ce cuprinseseră capitala Moldovei, pe care le numește subiectiv „incidente regretabile“, face unele aprecieri neconforme cu realitatea [20].

De Strihon consemnează, în continuare, modul în care sînt receptate evenimentele din Rusia de către guvernanții români, opoziția acestora față de noul curent, revoluționar, cu tot mai larg ecou. Referindu-se la faptul că soldații ruși au început să desfășoare o intensă activitate revoluționară pe teritoriul român, consulul notează că reprezentanții puterilor occidentale, acreditați pe lîngă guvernul român, au intervenit pentru oprirea manifestațiilor revoluționare [21].

În rapoartele sale, consulul belgian remarcă, de asemenea, influența exercitată de evenimentele din Rusia asupra stării de spirit a maselor populare din România. Reformele, consideră acesta, referindu-se la împrejurările în care au fost puse din nou la ordinea zilei — reforma agrară și cea electorală — s-au impus și ca urmare a evenimentelor din Rusia. Acestea, subliniază el, „au avut o repercusiune imediată și fatală

[17] Ibidem, raport nr. 283/47, vezi și referire la aceasta în lucrarea lui Saint-Aulaire, p. 380.

[18] Ibidem, raport nr. 202/34.

[19] A.S.B., col. micro., M.A.S.B., rola 12, raport 265/44.

[20] Ibidem. Așa spre exemplu, Racovski, eliberat atunci din închisoare, este considerat „socialist și anarhist, germanofil notoriu“. Saint-Aulaire, la rîndul său, îl considera pe Racovski, în neconcordanță cu realitatea, „socialist germanofil“, *Op. cit.*, p. 371.

[21] A.S.B., col. micro, M.A.S.B., rola 12, raport 280/46. Astfel, se arată în corespondența diplomatului belgian că o telegramă trimisă de contele Saint-Aulaire ministrului francez al armamentului, Albert Thomas, și o cerere energică a generalului Berthelot, pe lîngă generalul Scerbacev, l-au determinat să ia toate măsurile pentru a împiedica orice manifestații ale armatei ruse pe teritoriul român. Saint-Aulaire va consemna mai tîrziu că Brătianu s-a arătat foarte iritat în legătură cu vizita lui Tisenhausen, comisarul Guvernului provizoriu, care i-a cerut cu insistență punerea în libertate a unui socialist român Dobrogeanu, dovedit a avea legături cu Racovski. A.S.B., col. micro., M.A.S., Fr. vol. 105, f. 90—93.

în România, din cauza similitudinii problemelor care se pun în cele două state vecine“ [22].

După cum se ştie, discuţiile ascuţite care au avut loc în parlament şi care au durat mult timp, s-au soldat, cu aprobarea legilor. După votarea acestora însă, s-a declanşat o criză politică în urma căreia, în luna iulie, guvernul I. I. C. Brătianu, în care intraseră şi conservatorii, este remaniat, Take Ionescu fiind numit vicepreşedinte al Consiliului de Miniştri. Consulul belgian aprecia noua formaţie ca o victorie a lui Brătianu, obţinută cu sprijinul coroanei [23].

Acţiunea de refacere a armatei române, începută încă din ianuarie 1917, şi activitatea desfăşurată în acest sens de misiunea militară franceză, prilejuieşte diplomaţilor, ministrului Franţei, mai cu seamă, noi şi interesante notaţii. Astfel, de exemplu, la 31 ianuarie 1917, ministrul Franţei la Iaşi semnala deosebirea de păreri dintre generalul francez Berthelot şi generalul rus Gurko cu privire la modalitatea de refacere a armatei. În timp ce generalul rus avea în vedere numai principiile strategice şi insista, după cum subliniază Saint-Aulaire, asupra retragerii întregii armate în Rusia, în vederea refacerii, generalul Berthelot cerea rămînerea acesteia pe teritoriul naţional [24]. Poziţia franceză se întemeia şi pe argumente psihologice, legate de menţinerea moralului ostaşului român [25].

Acţiunea de refacere a armatei române în Moldova a avut drept rezultat, punerea pe picior de război a unui efectiv de cca 400 000 de ostaşi. Au fost efectuate schimbări în conducere; „conducătorul suprem“ al frontului, regele, era ajutat de doi comandanţi adjuncţi; un general rus, Scerbacev, şi unul român, Prezan. În egală măsură, au fost schimbaţi aproape toţi comandanţii marilor unităţi. La refacerea şi reorganizarea armatei române, după cum se ştie, un rol important l-a avut şi misiunea franceză, sosită în ţară încă din anul 1916. Sub conducerea generalului Berthelot, avînd ca şef de stat major pe colonelul Pétin — devenit, apoi, general şi ataşat militar al Franţei în România — misiunea militară franceză era compusă din numeroşi ofiţeri şi specialişti [26].

Saint-Aulaire, consemnînd activitatea misiunii militare franceze, subliniază, totodată, calităţile ostaşului român şi trăinicia sentimentului naţional în rîndurile poporului, remarcă măsura în care, în aceste împrejurări grele, s-a întărit şi cimentat respectul şi prietenia între poporul francez şi român. Reflecţiile în acest sens îi sînt oferite de ma-

---

[22] A.S.B., col. micro., M.A.S.B., raport 293/51.

[23] Ibidem, raport 400/73.

[24] A.S.B., col. micro. M.A.S. Fr., vol. 102, f. 72.

[25] Saint-Aulaire se referă pe larg la discuţiile în această problemă, în lucrarea amintită, la p. 367—368.

[26] Const. Kiriţescu, *Istoria războiului pentru întregirea României*, Editura „Casei Şcoalei“, vol. II, Bucureşti, f.a., p. 389, 390.

nifestaţia cu prilejul căreia a fost remis românilor steagul lui Ştefan cel Mare [27].

În strînsă legătură cu relatările referitoare la acţiunea de refacere a armatei, rapoartele diplomaţilor consemnează venirea în România, în lunile mai şi iunie 1916, a lui Albert Thomas, ministrul francez al armamentului şi muniţiilor, a ministrului belgian Vanderwelde şi a unei misiuni americane condusă de generalul Hugo Scott [28]. De Strihon subliniază primirea călduroasă făcută acestora în parlamentul român. Pe aceeaşi linie, diplomatul, referindu-se la efortul de refacere a potenţialului armatei române, reliefează via activitate desfăşurată în cadrul adunărilor voluntarilor transilvăneni aflaţi în Moldova, entuziasmul şi dorinţa de luptă pentru desăvîrşirea unităţii statale [29].

Saint-Aulaire, la rîndul său, referindu-se la aceste fapte, consemnează că, din însărcinarea guvernului român, poetul Octavian Goga a plecat la Petersburg pentru ca, aici, cu sprijinul autorităţilor ruse, să organizeze prizonierii români de origine transilvăneană, care-şi expri-maseră dorinţa, încă din decembrie 1916, să lupte alături de armata română, pentru eliberarea Transilvaniei. Numărul prizonierilor transilvăneni, se spune în documentele franceze, era de peste 100 000 — documentele româneşti consemnează 120 000. Un număr de peste 800 de ofiţeri transilvăneni au făcut, încă din primele zile, cereri în acest sens [30].

Ministrul francez descrie primirea entuziastă făcută la Iaşi primului eşalon de 15 000 de voluntari din totalul celor 40 000. Defilarea a avut loc după aceea a unuia din cele mai bune batalioane reconstituite de misiunea militară franceză. „Impresia de forţă ce se degajă din această manifestare, subliniază ministrul francez, a redat siguranţă unui mare număr de oameni. Se poate spune, subliniază el, că, la această oră, românii au încredere în armata lor... Sărbătorirea voluntarilor transilvăneni a făcut o excelentă impresie şi în armata rusă. Comitetele de soldaţi au înţeles că aceştia, veniţi să se bată împotriva stăpînilor lor... nu erau împinşi la luptă de un guvern imperialist. Un reviriment s-a produs, acum, şi în rîndurile sovietelor ; acestea consideră intrarea românilor în Transilvania drept o operă de eliberare..." [31]. Evident, mi-

[27] A.S.B., col. micro., M.A.S. Fr., vol. nr. 103/1917, mai, 14, filele 109—112. Steagul, găsit la mănăstirea Zografo, de pe muntele Athos, a fost trimis în Franţa de către generalul Sarrail, în scopul de a fi redat României.

[28] A.S.B., col. micro., M.A.S.B., rola 12, raport 391/71, vezi N. Iorga, *Supt trei regi*, Bucureşti, 1932, p. 243 ; vezi şi Saint-Aulaire, care relatează în memoriile sale despre vizita lui Albert Thomas, Vanderwelde şi a lui Masaryk, preşedintele comitetului naţional cehoslovac, p. 387—393. El nu aminteşte însă de generalul Hugo Scott.

[29] În legătură cu acţiunile revoluţionare şi manifestările din capitala Moldovei vezi A. Loghin, *Iaşul în istoria constituirii statului naţional unitar român*, „Analele ştiinţifice ale Universităţii din Iaşi", Istorie, Tom. XV, 1969, p. 50.

[30] A.S.B., col. micro., M.A.S. Fr., vol. 103/1917, f. 62—63.

[31] Ibidem, vol. 104/1917, f. 9—10.

nistrul francez nu înţelegea lucrurile în profunzimea lor ; nu putea să sesizeze procesul de clarificare din rîndul sovietelor în legătură cu problemele războiului şi ale păcii, ale războiului drept şi nedrept. Este sigur însă că el simpatiza cu lupta românilor pentru eliberarea Transilvaniei. Saint-Aulaire relatează că soldaţii ruşi au văzut pe membrii guvernului „jucînd hora în piaţa publică şi ţinînd de mînă simpli soldaţi“ [32]. Faptul acesta, consemnează el, a contribuit la creşterea simpatiei pentru cauza care i-a făcut să vină să o apere în România [33], i-a făcut să observe că dorinţa de a lupta pentru eliberare naţională a cuprins toate straturile societăţii româneşti.

În egală măsură, diplomaţii puterilor aliate acreditaţi în România, înţelegînd starea de spirit a românilor transilvăneni aflaţi în diferite ţări ale Europei, solicită guvernelor lor să intervină pentru a li se acorda acestora dreptul de a se constitui în unităţi militare, în vederea luptei împotriva Puterilor centrale. „Noi credem, se spunea în telegramele trimise din Iaşi, că ar fi în interesul puterilor aliate să aprobe această cerere, care ne-a fost recomandată şi de către Preşedintele Consiliului. . .“ [34]. În acest sens, ambasada franceză din Roma comunica, într-o corespondenţă din 28 aprilie 1918, că, în Italia, se aflau 17 464 soldaţi, 101 ofiţeri şi 26 aspiranţi români, prizonieri din armata austro-ungară“ [35].

Corespondenţa diplomatică din aceste etape apreciază obiectiv starea de spirit şi eforturile patriotice ale armatei române pentru a recuceri teritoriul cotropit. Astfel, consulul belgian sublinia, în iulie 1917, „spiritul foarte bun“ al armatei române şi dorinţa mare „de a se măsura cu inamicul“ [36]. Saint-Aulaire, la rîndul său, dă o înaltă apreciere calităţilor armatei române, care a rezistat „şocului formidabil al unui inamic superior în număr şi dispunînd de un material de război zdrobitor“. Asalturile lui Mackensen şi Falkenhayn, notează el, „nu au reuşit să sfarme rezistenţa curajoasei armate, care, cu preţul a mari sacrificii, a putut să se degajeze din încercuire şi să se regrupeze în vederea a noi atacuri“ [37].

În împrejurările cunoscute, la sfîrşitul lunii iulie şi începutul lunii august 1917, au fost angajate marile bătălii de la Mărăşti, Mărăşeşti, Oituz, care, prin eroismul de care au dat dovadă ostaşii români, au stîrnit admiraţia întregii lumi. După bătălia de la Mărăşeşti, ministrul francez la Iaşi, impresionat, notează în corespondenţa sa că „mica armată română suportă întreaga greutate a războiului pe frontul oriental“ ; el cere să se publice într-un ziar francez un articol cu titlul *À la gloire*

---

[32] Ibidem. O relatare mai detaliată asupra acestei manifestaţii o face Saint-Aulaire, în lucrarea amintită, la p. 377.
[33] Ibidem.
[34] Ibidem, vol. 107, f. 13.
[35] Ibidem, f. 90, 91.
[36] A.S.B., col. micro., A.M.A.S.B., raport 391/71.
[37] A.S.B., Col. micro., M.A.S. Fr., vol. 102, f. 78, 79.

de l'armée roumaine [38]. Reliefînd rezistența ostașilor români, cărora contraofensiva germană le-a pricinuit pierderi considerabile, într-o luptă „teribilă", care s-a prelungit timp de aproape o lună [39], ministrul francez se referă, totodată, la rolul misiunii franceze, care a contribuit la refacerea armatei române [40]. Diplomatul francez notează însă — lucru deosebit de interesant — că „este cu totul nedrept să se spună că armata română nu a existat înainte de venirea noastră. Dacă nu ar fi existat, cum ar fi apărat timp de trei luni, cu 400 000 de oameni, un front de 1 500 de km ?" [41], se întreabă el, pe bună dreptate. De asemenea, consulul belgian relata și el că „soldatul român pe care l-am cunoscut, totdeauna, ca excelent se bate astăzi cu mult curaj și succes" [42].

Bătălia de la Mărășești, salvînd frontul [43], a determinat renunțarea la planul de evacuare a guvernului și a corpului diplomatic la Kerson, așa cum se stabilise inițial [44]. Documentele diplomatice, reliefînd faptele, au în vedere, în egală măsură, situația de la sfîrșitul anului 1917, care a dus la încheierea armistițiului de la Focșani [45] și, apoi, la pacea de la București, pe care însă șeful statului român nu a semnat-o. Ele reflectă nemulțumirea provocată reprezentanților puterilor Antantei de încheierea păcii separate. Pe această linie, în ianuarie 1918, generalul Berthelot, împreună cu atașații militari ai puterilor aliate aflați la Iași, se străduiau să demonstreze că situația României nu era atît de gravă încît să facă necesară pacea separată ; armata română, considera generalul, ar putea să mențină, ea singură, în tot timpul iernii, integritatea teritorială a Moldovei [46]. Fiind de acord cu această soluție, consulul belgian vine în contradicție cu ceea ce afirmase în septembrie 1917, cînd raportase guvernului său că „România va rezista cît va putea ; fără rezerve însă, nu va putea rezista la infinit" [47].

Sub imperiul realităților trăite, de Strihon se apropie, totuși, de aprecierea obiectivă a faptelor. El citează ca partizani ai păcii în guvern, pe Vintilă Brătianu, I. Gh. Duca, generalul Iancovescu [48].

După constituirea guvernului Averescu, în februarie 1918, consulul belgian raportează că membrii acestuia sînt, în întregime, partizani ai

---

[38] Ibidem, vol. 104, f. 189.
[39] Ibidem, mapa 15, partea a II-a, f. 115.
[40] Ibidem, vol. 104, f. 189.
[41] Ibidem.
[42] A.S.B., col. micro., M.A.S.B., col. micro., rola 12, raport nr. 476/82.
[43] Această „bătălie a Moldovei", consemnează Saint-Aulaire în memoriile sale, această „Marnă românească", cea mai mare bătălie din timpul întregului război în acest sector, a salvat de invazie ceea ce mai rămăsese din România, o parte a teritoriului și guvernului său, *Op. cit.*, p. 404.
[44] A.S.B., col. micro., M.A.S.B., rola 12, raport 6022.
[45] Ibidem, telegr. cifr., 42 și raport 637/124.
[46] Ibidem, rola 12, raport 12/7, an. 1918.
[47] Ibidem, raport nr. 780/42.434.
[48] Ibidem, raport 26/11, an. 1918.

păcii [49]. Aşa cum se ştie, ţinînd seama de împrejurările critice în care se găsea ţara, guvernul român a solicitat aliaţilor aprobarea de a încheia pacea separată.

Corespondenţele diplomatice, la care ne referim, înregistrează reacţia guvernelor Antantei, rezervele cu care au fost acceptate cererile guvernului român [50]. De asemenea, sînt reproduse ultimatumurile Puterilor centrale [51] şi este relatată, întrevederea de la Bacău, din februarie 1918, dintre regele Ferdinand şi contele Czernin [52]. Cu acest prilej, se notează într-un document, ministrul austriac a căutat să demonstreze regelui că România nu are nici o altă cale decît pacea separată ; altfel, atît existenţa ţării, cît şi soarta dinastiei ar fi în joc [53].

De Strihon se referă, totodată, şi la manifestaţiile antigermane de la Iaşi, precum şi din teritoriile ocupate [54].

Deşi România a fost nevoită să încheie pace separată, care prin condiţiile sale a fost pe drept socotită o „pace punică“, aceasta, după cum se ştie, nu avea să dureze. Anul 1918 a adus o răsturnare totală a situaţiei. În Austro-Ungaria, popoarele asuprite au început să acţioneze hotărît pentru desprinderea de Imperiu. În urma ofensivei de pe frontul de vest, Puterile centrale au fost nevoite să ceară pace.

În corespondenţa sa, diplomatul belgian consemnează şi împrejurările în care s-a realizat desăvîrşirea unităţii de stat a României. Referindu-se la Marea Adunare Naţională de la Alba-Iulia, de Strihon notează că, „un congres naţional... a declarat unirea completă a regiunilor româneşti din Ardeal cu regatul României... O delegaţie a venit la Bucureşti, în ultimele zile, pentru a anunţa... decizia românilor de peste munţi“ [55]. Membrii delegaţiei transilvănene, veniţi pentru proclamarea unirii cu România, arăta mai departe diplomatul belgian, care se afla, acum, la Bucureşti, l-au rugat să adreseze poporului belgian expresia admiraţiei lor, ca şi recunoştinţa faţă de atitudinea curajoasă a Belgiei în sprijinirea luptei pentru unirea Transilvaniei cu România [56].

La rîndul său, Saint-Aulaire transmitea, la 4 februarie 1919, că o „delegaţie a populaţiei săseşti, care formează majoritatea elementului german din Transilvania şi Banat, a venit la Bucureşti pentru a adera la Unirea cu România. Această populaţie declară că nu are nici un

---

[49] Ibidem, telegr. 14.

[50] Astfel, spre exemplu, aşa cum notează consulul belgian, într-un mesaj cifrat, adresat guvernului său, deşi nu era de acord cu o pace legală, guvernului francez acceptă o pace de fapt, sub imperiul împrejurărilor, Ibidem, raport 20/39.

[51] Ibidem, Vezi şi S a i n t-A u l a i r e, *Op. cit.*, p. 451—454 şi 460—461.

[52] Al. A v e r e s c u, *Notiţe zilnice de război*, Editura „Cultura Naţională“, f.a., p. 294—295.

[53] A.S.B., col. micro., M.A.S.B., rola 12, telegr. cifr. 22.

[54] Ibidem, telegr. cifr. 61, an. 1918.

[55] Ibidem, raport nr. 233/22.

[56] Ibidem, telegr. nr. 78, an. 1918.

ataşament faţă de Germania de care este separată de opt secole“ [57]. Ministrului Afacerilor Străine al Franţei îi este expediat, totodată, şi textul proclamaţiei de la Mediaş, din 8 ianuarie 1919, intitulată *Unirea populaţiei săseşti cu regatul României* [58].

Interesante sînt, în egală măsură, şi observaţiile cuprinse în unele din rapoartele ataşatului militar al Franţei, generalul Pétin. Astfel, acesta, la începutul anului 1919, referindu-se, în general, la situaţia ţării şi consemnînd imensele prejudicii materiale provocate de ocupaţia germană [59], subliniază că, cu toate acestea „situaţia morală a României este excelentă. Ţara, eliberată de sub jugul german îşi reia viaţa obişnuită. Pentru neclintirea ce a manifestat-o în marea încercare... românii merită un sprijin, pe care noi nu-l vom precupeţi“ [60]. Generalul remarcă, în continuare, moralul ridicat al poporului român mîndru de a fi realizat „marea operă a aspiraţiilor naţionale“, încrederea românilor în ei înşişi. Reformele, cea agrară, mai ales, care au fost promise în timpul anilor de cumpănă, au fost primite cu satisfacţie de marea masă a ţăranilor [61]. Cu toate greutăţile pe care le-a avut de înfruntat, consemnează ataşatul, „soldatul român a rămas acelaşi pe care-l ştiu de acum un an, disciplinat, credincios comandanţilor, scrupulos păzitor al îndatoririlor sale“ [62].

Unirea Transilvaniei cu România, elevatul entuziasm patriotic manifestat pe întreg teritoriul românesc, îi îngăduie generalului Pétin să se refere la situaţia similară a Alsaciei. Strigătul de „Trăiască România !“, consemnează el, izbucneşte puternic pretutindeni, acolo unde apare tricolorul românesc şi francez. Peste tot, încheie ataşatul însemnările sale, se constată o dorinţă fierbinte, o credinţă arzătoare în destinele României şi un ataşament profund faţă de patria-mamă“ [63].

Reprezentantul diplomatic al Belgiei face unele aprecieri interesante şi în legătură cu pacea de la Versailles. Astfel, el remarcă, pe bună dreptate, că, după toate sacrificiile pe care războiul i le-a impus, România trebuie să accepte condiţiile grele pe care i le impun foştii săi aliaţi. Referindu-se la consecinţele certe ale acestei atitudini, el considera că „pacea de la Versailles n-a pus sfîrşit convulsiilor Europei orientale şi Balcanilor“ [64].

Interesele care au stat la baza conflictului dintre România şi marile puteri sînt cunoscute şi nu găsim necesar să stăruim asupra lor. De

---

57 A.S.B., col. micro-M.A.S. Fr. mapa 3751, telegr. nr. 6/4 februarie 1919.
58 Biblioteca de documentare internaţională contemporană din Franţa, Fondul Klotz, Dosar 10/1919.
59 Arhiva istorică militară (Vincennes), Fond Marele Stat Major, Biroul 3/România, mapa 8/1919.
60 Ibidem.
61 Ibidem, mapa 3751, raport din 19 aprilie 1919.
62 Ibidem.
63 Ibidem.
64 A.S.B., col. micro., M.A.S.B., rola 12, raport nr. 434/102.

Strihon se referă, mai ales, la demersurile întreprinse de reprezentanţii guvernului american şi englez [65].

Comunicînd ştirea demisiei guvernului, textul scrisorii lui Brătianu prin care România expunea motivele refuzului de a semna tratatul de pace cu Austria [66], diplomatul belgian se declara de acord cu maniera de a proceda a ţării noastre.

În eventualitatea în care ar ceda, consideră el, România ar pierde întreg prestigiul pe care pe drept şi l-a cîştigat. „Un stat suveran, subliniază el cu convingere, nu poate să se supună unui regim de control şi de independenţă limitată aşa cum vor să-i impună marile puteri" [67].

Acceptînd punctul de vedere românesc, de Strihon dădea expresie, în fond, poziţiei adoptate de propria-i ţară, la fel de lezată în interesele sale cele mai fireşti de arbitrariul şi presiunile brutale ale marilor puteri.

Materialele pe care le-am semnalat nu au un caracter spectacular. Incontestabil însă că, verificînd informaţiile şi datele pe care le deţinem, ele întregesc cadrul pentru înţelegerea mai deplină a unei importante perioade din istoria noastră naţională, cînd poporul român lupta pentru a-şi ocupa locul ce i se cuvenea între statele independente ale lumii.

TÉMOIGNAGES SUR LA SITUATION DE LA ROUMANIE PENDANT LA PREMIÈRE GUERRE MONDIALE CONSIGNÉS DANS LA CORRESPONDANCE DE QUELQUES DIPLOMATES ÉTRANGERS.

Résumé

Certains documents des Archives des Ministères des Affaires Etrangères de la Belgique et de la France, offrant des nouvelles données sur les grands problèmes qui préoccupent la Roumanie dans la période 1916—1919, ont permis à l'auteur de surprendre les principaux événements tels qu'ils avaient été attestés par les diplomates étrangers concernant la situation du pays pendant la première guerre mondiale, ainsi que la manière dont ces événements avaient été interprétés dans les capitales Occidentales.

Les relations du consul belge et celles du ministre français acrédités près le gouvernement roumain sur lesquelles s'appuie notre travail,

[65] „Cu America, conflictul este cel mai ascuţit şi vă semnalam deja, la 12 august, prin raportul meu 118, notează consulul belgian, că dl. Hoover a luat net poziţie împotriva României". Ibidem, rola 12, raport nr. 520/143, an. 1919. „Delegatul englez, sir George Russel Clark, se arăta mai departe, trimis de conferinţă, a ajuns ieri la Bucureşti. El a luat contact cu cei patru reprezentanţi ai marilor puteri. Notele, al căror purtător este, sînt excesiv de tari. În seara aceasta trebuia să-l întîlneancă pe Brătianu. . . dar se pare că acesta va demisiona", Ibidem.

[66] În acesta, se ştie, erau incluse clauze inacceptabile cu privire la tranzit şi minorităţi. Ibidem, raport nr. 521/144.

[67] Ibidem, raport nr. 542/153.

visent à mieux connaître certains aspect de la situation de la Roumanie. On y présente, notamment, les dures conditions de la Moldavie, province faiblement développée au point de vue économique et qui devait pourvoir à l'entretien de toute l'armée, des certaines de milliers de réfugiés de Iassy, que, avec des possibilités réduites, allait devenir pour deux ans capitale du pays.

L'auteur présente ensuite les principaux moments de la première guerre mondiale attestés dans la correspondance des diplomates belge et français concernant la réfection de l'armée roumaine, la lutte des volontaires de Transylvanie, l'écho à l'étranger de la bataille de Mărăşeşti, le vif intérêt qu'on montrait pour le parachevèment de notre unité d'état.

Le travail fait valoir l'idée que l'étude attentive de la correspondance diplomatique de certains ministres étrangers accrédités près le gouvernement roumain offre des possibilités de confrontation avec les matériaux de nos archives et publications : cette étude permet de reconfirmer des données que nous possedons déjà ; elle présente à la fois de nouveaux détails sur l'évolution des événements et des nécessités capitales de notre peuple qui militait pour occuper la place qui lui revenait parmi les états independants du monde.

ÎNCERCAREA DE ANEXARE A AUSTRIEI (1933—1934) POZIȚIA MARILOR PUTERI

DE

J. BENDITER

La numai cîteva luni de la instaurarea regimului nazist în Germania, în Europa a devenit cunoscută activitatea dușmănoasă împotriva Austriei sub conducerea Berlinului. Activitatea partidului național-socialist austriac, campania de discreditare a politicii guvernului și a cancelarului Dollfuss, violarea teritoriului de către avioane germane, repetate provocări la granița dintre cele două țări, au produs o deosebită îngrijorare, nu numai la Viena, ci și în întreaga opinie publică internațională.

Deși intervențiile oficiale făcute de guvernul austriac, la Berlin, revelau dorința de a nu se ajunge la o ruptură a relațiilor dintre cele două țări, ele au rămas fără nici un răspuns din partea cercurilor guvernamentale germane.

Hotărît să „apere libertățile cetățenilor germani din Austria“ [1], cum declara reprezentantul partidului nazist, Frank, în discursul ținut la 18 martie 1933 la radio München, guvernul german urmărea, deocamdată, înlăturarea cancelarului și a cabinetului său, instaurarea unui guvern format din reprezentanții naziștilor austrieci și ai altor grupări politice, legate din punct de vedere economic și financiar de Berlin. Din cele ce raporta ambasadorul Franței la Berlin, reieșea că schimbările proiectate trebuia să aibă loc pînă în septembrie 1933 [2]. Noul guvern — după părerea celor de la Berlin — trebuia ca, „prin simplul joc al politicii interne austriece“ [3], să proclame anexarea țării la Germania.

---

[1] F. Winkler, *Die Diktatur in Osterreich*, Zürich, 1935, p. 61.

[2] *Documents diplomatiques français* (1932—1939) 1ère série (1933—1935), Tome IV, Paris, Imprimerie Nationale, 1968, p. 80.

[3] J. Beranger, *La Republique Autrichienne de 1919 à nos jours*, Didier, Paris, 1971, p. 92.

Considerată de cercurile politice şi militare germane drept preludiul agresiunii împotriva Cehoslovaciei şi a Poloniei, anexarea Austriei a apărut drept o acţiune fără riscuri prea mari. Slăbită de lupte interne, de consecinţele grave ale crizei economice, Austria, după părerea guvernului nazist, nu era în stare să reziste presiunilor germane. În consecinţă, se impuneau măsuri care, pe de o parte, erau menite să ducă la întărirea cercurilor partizane ale anexării, iar pe de altă parte, să stăvilească influenţa economică şi politică a Franţei şi Italiei interesate — cum era cunoscut atunci — în menţinerea independenţei Austriei. Cum însă, prin implicaţiile şi consecinţele sale, „criza austriacă" punea în pericol interesele statelor hotărîte să apere statu-quo-ul teritorial, aceasta a devenit o problemă internaţională, care a impus luări de poziţie.

Îngrijorat de pretenţiile germane, care nu se limitau numai la Austria, N. Titulescu aprecia, la 9 martie 1933, că „situaţia internaţională este din cele mai îngrijorătoare". Adversar al oricărei politici de concesii, el arăta că „evenimente noi sînt încă posibile şi ele nu pot constitui o surpriză decît pentru aceia care nu au urmărit şi nu cunosc de aproape evoluţia politicii externe şi interne a diferitelor state europene" [4]. Ar fi greu de crezut că guvernele din Anglia şi Franţa nu au înţeles că activitatea desfăşurată împotriva Austriei reprezenta, în fond, încercarea naziştilor „de a ţine în frîu" şi de a se „răfui" cu puterile Versaillesului, aşa cum declara Hitler [5], că Germania viza, în mod nemijlocit, expansiunea în ţările din sud-estul Europei care aveau mare însemnătate în planurile agresive ale nazismului. Lipsa unei împotriviri categorice a cercurilor guvernante din Anglia şi Franţa, faţă de politica agresivă a Germaniei, a deschis drumul spre un război, care — după părerea lui Churchill — ar fi putut fi cu uşurinţă oprit [6].

În momentul în care Germania exercita o puternică presiune, în scop de intimidare, asupra cercurilor conducătoare austriece, pentru a frîna, astfel, orice încercare de a rezista, Dollfuss s-a adresat Angliei, Italiei şi Franţei. Sprijinul solicitat avea în vedere intervenţia guvernelor respective pe lîngă Berlin, precum şi intensificarea ajutorării economice şi financiare a Austriei.

Între cele trei ţări existau însă serioase deosebiri de vederi şi interese, care au influenţat asupra poziţiilor şi a soluţiilor propuse.

În sprijinul Austriei era necesar să se respecte şi să se aplice prevederile tratatelor de pace de la Versailles şi Saint-Germain, a protocolului încheiat la 4 octombrie 1922, care confereau Consiliului Socie-

---

[4] P. Constantinescu-Iaşi şi I. Oprea *O importantă figură a diplomaţiei europene*, „Studii", nr. 6/1961, p. 1404—1437.

[5] Arhivele Ministerului de Externe, Germania, 1933, vol. 74. Raportul Legaţiei române la Berlin, nr. 1915/P.R. 3.

[6] W. Churchill, *The Second World War*, vol. I, Cassel, London, 1946, p. X.

tății Națiunilor o misiune precisă în ceea ce privește menținerea independenței Austriei și adoptarea măsurilor în cazul cînd aceasta ar fi fost afectată. Aceste prevederi — care constituiau baza juridică a oricărei acțiuni întreprinse de Austria pentru apărarea ei — dădeau dreptul Societății Națiunilor de a interveni imediat. Indiferent dacă statul în cauză era sau nu membru al forului de la Geneva, membrii societății se obligau să ia imediat măsuri contra agresorului.

Or, în cursul tratativelor duse între Anglia, Italia și Franța, guvernul englez și cel italian s-au opus ca Austria să facă apel la Societatea Națiunilor. Anglia, interesată să împiedice afirmarea hegemoniei franceze pe continent și dispusă la o apropiere de Germania, a considerat drept dăunător „extremismul antigerman al Franței". În consecință, ea s-a opus măsurilor care ar fi putut „supăra" Germania. Deși, la Londra, s-a apreciat că „situația Austriei era serioasă", guvernul englez nu era hotărît să se impună în fața Germaniei, care se angaja pe drumul unei politici agresive.

Respingerea soluției oferite de Franța, a tratativelor colective, în cadrul Societății Națiunilor și adoptarea tratativelor directe în afara forului de la Geneva, a venit în întîmpinarea intereselor naziste.

Italia, care considera apărarea independenței Austriei ca o etapă a unui plan mai vast de dominare economică și politică a țărilor din sud-estul Europei, se pronunța împotriva pretențiilor germane și a influenței exercitate de Franța în această parte a continentului.

Îndepărtarea pericolului ce ar fi putut fi reprezentat de vecinătatea cu Germania la Brenner constituia încă un element care explica politica italiană de „apărare și protejare" a Austriei. Partizană a revizuirii tratatelor, Italia fascistă era interesată în slăbirea Franței și a sistemului ei de alianțe. Dușman al Micii Înțelegeri, guvernul lui Mussolini lupta, încă din 1931, „în mod intens" — cum raportează reprezentantul României la Roma — să creeze un bloc format din Austria și Ungaria, prin care să „izoleze Franța de aliații ei și să o silească astfel la concesii"[7]. Această „punere în scenă senzațională" — cum scrie reprezentantul României, nu fără ironie — trebuia să marcheze existența unui bloc de state care să contracareze importanța Micii Înțelegeri și, printre altele, să împiedice ca Austria să se apropie și să întărească relațiile economice, politice cu aceste țări[8]. Departe de a exprima amplificarea eforturilor pentru asigurarea securității regionale și generale, înțelegerea dintre Italia, Ungaria și Austria se îndrepta împotriva păstrării statu-quo-ului european, creat prin sistemul tratatelor de pace din 1919.

În măsura în care Mussolini și diplomația italiană nu reușise să înfăptuiască „o mare coaliție a țărilor balcanice", sub egida Romei,

---

[7] Arhivele Statului București, Casa Regală, Dosar 125/1931, p. 9.
[8] Ibidem, Ministerul Propagandei Naționale, Informații, dosar nr. 487, p. 228.

care ar fi devenit, chipurile, şi un scut de apărare a independenţei Austriei, Italia s-a străduit să apară drept singura ei apărătoare în nici un caz în asociaţie cu Franţa.

Apărătoare a politicii de securitate colectivă, Franţa şi aliaţii ei în perioada „crizei austriece“, se îndreptau împotriva tentativelor de revizuire a tratatelor de pace. Aplicarea acestei politici, în condiţiile încercării de înghiţire a Austriei, însemna lupta deschisă şi fermă contra politicii dusă de Germania. Deşi guvernul francez, în numele principiului egalităţii între naţiuni, considera că Austria ar avea de cîştigat prin intervenţia S.D.N., nu a reuşit să-şi impună punctul de vedere. Dealtfel, participarea Franţei, alături de Germania, Italia şi Anglia, la Pactul celor patru, prin care se încerca introducerea în Europa a unui directorat al marilor puteri, împotriva intereselor statelor mici şi mijlocii, a diminuat eficienţa poziţiei favorabile Austriei.

În condiţiile cînd unul din principalele scopuri ale Germaniei era de a provoca o spărtură în sistemul de securitate în general şi în special în sistemul de securitate francez în Europa de est şi de sud-est, deosebirile de vederi între Franţa şi Anglia nu puteau decît să fie dăunătoare intereselor generale.

Tratativele duse între Anglia, Italia şi Franţa, în legătură cu situaţia Austriei, au rămas mult timp necunoscute. Documentele publicate de către Ministerul de Externe al Franţei [9] aduc o interesantă contribuţie la cunoaşterea mai amănunţită a acestora. Ele reuşesc nu numai să contureze dimensiunile şi implicaţiile „crizei austriece“ din Europa anilor 1933—1934, ci, totodată, pun în evidenţă responsabilitatea acelor state care au încurajat politica agresivă a Germaniei naziste.

Analiza unor aspecte ale acestor tratative reprezintă tocmai obiectul principal al cercetării noastre.

Ideea anexării Austriei a preocupat cercurile conducătoare germane cu mult înainte de 1933. Acestea au sperat că actul va fi înfăptuit paşnic, prin intensificarea legăturilor economice, politice, culturale, juridice, în aşa fel încît anexarea să existe de facto iar Societatea Naţiunilor să o sancţioneze [10]. Instaurarea nazismului a pus capăt încercărilor făcute de Stressmann sau Brüninng care, pe diverse căi, au căutat să pregătească condiţiile necesare anexării.

Ceea ce a încurajat, în mare măsură, politica provocatoare a Germaniei naziste a fost, pe de o parte, situaţia grea economică din Austria — o puternică criză financiară, scăderea indicelui de producţie şi

[9] *Documents diplomatiques français* 1932—1939 1ère, série (1933—1935), Tome IV, Paris, Imprimerie Nationale, 1968. *Documents diplomatiques français* (1932—1939) 1ère série (1932—1935), Tome V, Paris, Imprimerie Nationale, 1970.

[10] Erich Kordt, *Nicht aus den Akten,* Union Deutsches Verlagsgessellschaft, Stuttgart, 1950, p. 42.

consum, creşterea şomajului — iar pe de altă parte, ambianța politică determinată de dictatura lui Dollfuss [11].

Partidul social-creştin, care a guvernat Austria din 1920 pînă în 1938, prin toate mijloacele, inclusiv dictatura, nu a reuşit niciodată să obțină majoritatea absolută în Consiliul Național. Sprijinindu-se pe alte partide politice, pe vîrfurile conducătoare ale bisericii catolice, pe cadrele tradiționaliste ale armatei, acest partid a fost unul dintre puținele formațiuni de dreapta care s-a opus anexării Austriei la Germania. De asemenea, partidul național (Deutsche Nationale), format în urma fuzionării mai multor partide mai mici, reprezenta un sprijin important al coaliției antisocialiste, condusă de partidul social-creştin. La rîndul ei, gruparea pangermanistă a îngroşat rîndurile reacțiunii austriece, în sînul căreia se desfăşura o intensă luptă pentru putere.

Începînd din 1925, elemente conservatoare şi reacționare, hotărîte să apere ordinea tradițională şi să lupte împotriva social-democrației, au organizat „Liga pentru apărarea patriei" („Heimwehrul"), sub conducerea prințului Starnberg, care avea un program antidemocratic, antiparlamentar, bazat pe principiile statului corporatist.

Efectivele partidului nazist austriac erau reduse. Documente confidențiale confiscate în 1945 [12], arată că numărul membrilor partidului nazist se ridica, în 1938, la 43 129.

Cel mai puternic partid de opoziție, în Austria, era cel social-democrat care, din 1919, s-a bucurat de o mare influență în rîndurile muncitorimii şi a sindicatelor.

Consecințele grave ale crizei economice şi financiare au adîncit disensiunile din sînul cercurilor conducătoare. O parte a membrilor partidului național, o fracțiune a celui social-creştin, gruparea pangermanistă şi naziştii au considerat că, pentru a evita catastrofa, Austria, „stat fără viitor" din punct de vedere economic, trebuia să se integreze „într-un ansamblu mai vast german" [13]. Cercurile guvernamentale şi Heimwehrul, care mai credeau „într-o anumită vocație a Austriei" [14], își îndreptau speranțele spre ajutorul Italiei, a puterilor occidentale şi, îndeosebi, spre cel al Angliei.

În fața maselor nemulțumite şi sărăcite, a luptei duse de muncitorime sub conducerea social-democrației şi a comuniştilor, cea mai mare parte a cercurilor conducătoare a fost de acord cu introducerea unui

---

[11] *Geschichte der Republik Osterreich*, hrsg. von Benedekt, Wien, 1954, p. 215; R. Pratner, *Die Parteien Osterreich in Geschichte und Literatur*, Sonderh Wien, 1960, p. 103; F. Langoth, *Kampf um Osterreich, Errinerungen eines Politikers*, Wien, 1952, p. 131.

[12] K. Hildebrand, *Deutsche Aussenpolitik 1933—1945 Kalkül oder Dogma*, Verlag W. Kohlammer, Stuttgart, Berlin, 1971, p. 34.

[13] F. Funder, *Als Osterreich dem Sturm bestand*, Wien, 1957, p. 63; M. Ball, *Post-War German-Austrian relations. The Anschlusses Movements*, 1918—1936, London, 1937, p. 204.

[14] J. Beranger, *Op. cit.*, p. 60.

guvern autoritar, a unei dictaturi poliţiste. Desfiinţarea tuturor partidelor politice şi constituirea, în mai 1933, a unei organizaţii politice, cunoscută sub numele de „Vaterländischen Front“ (Frontul patriotic), a marcat slăbiciunea acestor cercuri şi înăsprirea luptelor sociale. Partizan al unui stat corporatist, Dollfuss şi partidul social-creştin urmăreau să realizeze o societate în care ierarhia socială să fie menţinută cu orice preţ. Cancelar al unui guvern autoritar, a cărui majoritate în parlament era asigurată doar de un vot, Dollfuss — cum arăta Brediceanu, ministrul României la Viena, în vara anului 1933, „a păşit peste Constituţie“ recurgînd la aplicarea decretelor legi. După părerea diplomatului român, cancelarul urmărea „ca întreaga viaţă constituţională austriacă să fie pătrunsă, în cea mai largă măsură, de spiritul creştin german“ [15]. Deşi — scria cu altă ocazie Brediceanu — Dollfuss se opunea oricărei încercări de anexare a Austriei, el era „energic faţă de social-democraţi şi părtinitor faţă de naţional-socialişti“. După părerea sa, cancelarul avea intenţia „să întărească grupările de dreapta, cu care pare a fi început chiar tratative în vederea constituirii unui front“ [16], cu ajutorul căruia să lupte contra opoziţiei de stînga.

Cu toate măsurile luate împotriva naziştilor austrieci, prin dizolvarea partidului, a formaţiunilor sale de asalt, închiderea „caselor brune“, la Viena — cum arăta reprezentantul diplomatic al României — „în timp ce organizaţiile partidului social-democrat erau dizolvate, membrii partidului nazist se întrunesc nestingheriţi şi manifestă zgomotos sub privirile binevoitoare ale poliţiei“, iar Starhemberg, „sub influenţa Italiei, îşi reorganizează legiunile“ [17].

Teroarea exercitată împotriva muncitorimii şi a conducătorilor ei politici, împotriva asociaţiilor ţărăneşti, puternice în Austria de Jos, a contribuit la întărirea reacţiunii interne şi externe.

În condiţiile creşterii presiunii Germaniei şi mai ales a eşuării tuturor încercărilor de înţelegere dintre guvernul austriac şi cel german, Dollfuss face apel la „bunele oficii“ ale Angliei, Franţei şi mai ales ale Italiei.

În iulie 1933, însărcinatul cu afaceri al Franţei la Viena informa Parisul că Dollfuss era hotărît să recurgă imediat la ajutorul Societăţii Naţiunilor [18], împotriva activităţii Germaniei îndreptată contra Austriei. Această hotărîre a fost grăbită în urma raidurilor avioanelor germane asupra Salzburgului, a constituirii în Bavaria şi München, Rollinson şi Freilassing — localităţi în apropierea graniţei cu Austria — a unor grupe militare, formate din nazişti expulzaţi din Austria. Diplomatul

[15] Arhivele Statului Bucureşti, Fond Casa Regală, Probleme externe, dosar 147/1933, f. 88, 91.

[16] Arhivele Statului Bucureşti, f. 93.

[17] Ibidem, f. 95.

[18] *Documents diplomatiques*, Tome IV, p. 90.

francez aflase din surse demne de încredere — cum scria el — că hotărîrea de a face apel la S.D.N. era apreciată de consilierii cancelarului „drept hazardată“. Principalul motiv invocat era acela că S.D.N. nu ar putea să ceară „explicații“ unei mari puteri care, cu cîtva timp înainte, se angajase, prin Pactul celor patru, alături de Anglia, Franța și Italia să apere pacea continentului. În consecință, Dollfuss era sfătuit ca, deocamdată, să recurgă la o „mediațiune amicală“ a Angliei și Italiei. Numai în cazul cînd această mediațiune va eşua, atunci — după părerea consilierilor — Austria se va putea adresa forului de la Geneva. Urmînd calea recomandată, cancelarul se adresează Londrei solicitînd „bunele oficii“ ale Angliei. Drept urmare, guvernul englez propune, printr-o notă, în iulie 1933, guvernelor francez și italian „să insiste“ pe lîngă guvernul german pentru a pune capăt activității contra Austriei, a cărei situație era apreciată drept „serioasă“. Lordul Tyrrel, ambasadorul Angliei la Paris, care trebuia să remită nota, a fost însărcinat să comunice lui Paul Boncour — atunci, ministru de externe al Franței — că guvernul englez „dorește să evite ca problema Austriei să fie adusă în fața Societății Națiunilor“ [19]. Această „dorință“ exprima, de fapt, convingerea cercurilor guvernamentale engleze că politica inaugurată de regimul nazist nu prezenta pericol pentru pacea Europei. Dat fiind că Germania avea nevoie, pentru consolidarea ei, de o lungă perioadă de pace — așa cum credeau cercurile amintite — trebuiau găsite căile unei conviețuiri pașnice.

La 30 august 1933, ziarul „Times“ anunța inițiativa Ministerului de Externe al Angliei de a consulta guvernele de la Paris și Roma asupra „oportunității“ de a face cunoscută Germaniei părerea celor trei puteri, în legătură cu situația din Austria. După cum este cunoscut, inițiativa nu a aparținut Londrei ci guvernului austriac. În timp ce la Paris propunerea a fost primită favorabil, Roma a refuzat să se alăture Angliei și Franței sub motivul că guvernul italian intervenise deja, „cu titlu amical și confidențial“, la Berlin [20]. Reprezentantul Franței la Roma, referindu-se la atitudinea Italiei, raporta la Paris discuția avută cu un membru marcant al partidului fascist. Italia — cum arăta acesta — „dispusă să acționeze contra Berlinului se ferește ca demersurile ei să pară a fi concertate cu a celorlalți semnatari ai Pactului celor patru“. După părerea diplomatului francez, Italia „dorește să păstreze față de Germania o situație privilegiată pe care să o folosească în vederea atingerii unor obiective internaționale“ [21]. Probabil, în numele acestor interese, presa italiană a dezmințit chiar că guvernul ar fi făcut vreun demers la Berlin, în legătură cu situația din Austria [22].

---

[19] *Ibidem*, p. 143.
[20] *Ibidem*, p. 135.
[21] *Ibidem*, p. 165.
[22] *Ibidem*, p. 175.

În urma refuzului Italiei[23], guvernele englez şi francez au pregătit o notă care trebuia prezentată la Berlin în numele fiecărei ţări în parte. Pînă la primirea celor doi ambasadori de către von Büllow, guvernul german a dat răspuns la intervenţia făcută de Italia care a fost citită şi reprezentanţilor diplomatici ai Angliei şi Franţei. Declarîndu-se mulţumit de răspunsul dat Italiei, ambasadorul Angliei, aşa cum s-a aflat mai tîrziu, a renunţat de a mai prezenta nota[24]. În scurta discuţie purtată între ambasadorul Franţei şi reprezentantul Ministerului de Externe al Germaniei, după remiterea notei, ultimul a precizat că „dificultăţile intervenite între Germania şi Austria" erau probleme de strictă politică internă care, cu alte cuvinte, nu ar fi necesitat amestecul din afară.

Faptul că intervenţiile celor trei state au fost făcute separat a produs o mare satisfacţie la Berlin. Demersul Italiei — scrie Poncet — a fost elogiat, cel al Franţei „tratat cu mare severitate", iar Anglia a fost menajată[25]. În schimb, la Viena, unde se puneau mari speranţe în ajutorul Italiei, demersul făcut la Berlin a prilejuit amare observaţii. S-a spus chiar însărcinatului cu afaceri al Franţei, că, prin demersul său, Italia „s-a arătat mai îngrijorată de situaţia ei decît de a noastră" şi că „ea a căutat să atenueze, dacă nu chiar să împiedice, intervenţia Franţei şi a Angliei, pentru a asigura numai pentru ea beneficiul moral al iniţiativei"[26]. Faţă de dezminţirile categorice ale Berlinului, acuzat de amestec în treburile interne ale Austriei, Cancelarul şi-a exprimat, în faţa diplomatului francez, hotărîrea de a da publicităţii corespondenţa între naziştii austrieci şi cei germani, pentru „a stabili, astfel, complicitatea directă şi constantă a legăturilor între Berlin, München şi Viena prin intermediul valizei diplomatice"[27]. Pentru a ilustra nivelul deosebirilor de interese între cele trei state chemate să apere Austria, nu este lipsit de interes să amintim că, după informaţiile ambasadorului francez la Berlin, Italia ar fi avertizat Germania despre refuzul său de a „iscăli un demers comun cu Anglia şi Franţa"[28]. Iar Renée Pinon, unul din cunoscuţii comentatori de politică externă din Franţa, considera chiar că, între Italia şi Germania, ar fi existat o înţelegere prin care se asigura Italiei „rolul de arbitru amical între Germania şi Austria"[29].

Printre efectele imediate ale notelor, citām, în primul rînd, ordinul dat presei şi întregului aparat de propagandă germană de a ascunde cît mai bine pregătirile care se făceau la Berlin contra Austriei şi, în al doilea rînd, de a intensifica campania împotriva „intervenţiei duşmă-

---

[23] W. Goldinger, *Geschichte der Republik Osterreich*, Odenburg Verlag, München, 1962, p. 184.

[24] *Documents diplomatiques*, Tome IV, p. 168.

[25] *Ibidem*, p. 172.

[26] *Ibidem*, p. 180.

[27] *Ibidem*, p. 191.

[28] *Ibidem*, p. 201.

[29] „Revue des Deux Mondes", 1ère septembre 1933, p. 234.

noase a Franței“ [30]. Să reținem, deocamdată, că tratativele au început sub auspicii puțin încurajatoare.

În timp ce Anglia și Italia făceau tot ce era posibil pentru a tergiversa lucrurile, la Salzburg, Linz, Wachau și mai ales în Styria activitatea naziștilor austrieci luase proporții. În apropiere de frontiera bavareză — raportează atașatul militar al Franței — se făceau serioase pregătiri militare. În toată Austria — scrie el — „au loc ciocniri între naziști și autorități“ [31].

Diplomaților, ziariștilor, observatorilor politici din Viena le apărea din ce în ce mai limpede, că la Berlin „se făceau pregătiri în vederea unui putch“ [32]. În locul unor măsuri comune ale celor trei state, guvernul englez trimite instrucțiuni ambasadorilor săi de la Paris și Roma să acționeze în vederea unor conversații între Franța și Italia pentru că, după părerea diplomației britanice, „criza austriacă este dominată de necesitatea unui acord prealabil între cele două țări“ [33]. Realizarea unui asemenea acord, în ipoteza că diplomația engleză avea dreptate, era serios îngreuiat de deosebirile de vederi și interese care existau între Italia și Franța.

Un tratat franco-italian, în condițiile internaționale din Europa, după instaurarea nazismului, era, în mare măsură, condiționat de apropierea Italiei de țările aliate Franței, cele din cadrul Micii Înțelegeri, care luptau în mod activ pentru apărarea securității colective, împotriva revizionismului. Apropierea celor două state impunea ca Italia să părăsească politica sa revizionistă și, astfel, să înceteze de a mai sprijini revizionismul altor țări. Este cunoscut că reorganizarea Micii Înțelegeri la numai două săptămîni după instaurarea naziștilor în Germania, activitatea febrilă desfășurată pe parcursul anului 1933, în vederea înfăptuirii unei înțelegeri balcanice, nu numai că a nemulțumit Italia, ci a dus chiar la încordarea relațiilor dintre ea și Franța. Orice acțiune pentru apărarea statu-quoului în Balcani era considerată, la Roma, drept o piedică pentru asigurarea influenței Italiei în acest spațiu. Cooperarea Italiei și a Franței în vederea refacerii economice a Austriei — așa cum sugera Londra [34] — era aproape imposibilă. Planul francez de „reorganizare a Europei centrale și orientale“, avea în vedere o colaborare a Austriei cu Cehoslovacia, Iugoslavia, România, Ungaria. Or, este cunoscut că, la Roma, se urmărea în strînsă legătură cu Austria instaurarea unei politici pe care Mussolini o denumea pompos „de hegemonie și de prestigiu“ [35]. Realizarea unui asemenea obiectiv făcea ca guvernul de la Roma și Mussolini să fie din ce în ce mai ostil oricărei propuneri venite,

---

[30] Franz Langoth, *Kampf um Osterreich, Errinnerungen eines Politikers*, Wien, 1952, p. 113.

[31] *Documents*, Tome IV, p. 172.

[32] G. Broock Shepard, *L'Anschluss*, Presses de la Cité, Paris, 1946, p. 39.

[33] *Documents*, Tome IV, p. 172.

[34] *Ibidem*, Tome IV, p. 223.

[35] Franz Langoth, *Op. cit.*, p. 159.

mai ales, din partea Franței. Guvernul italian nu a manifestat nici un interes pentru o legătură mai strînsă cu Franța, în perioada ajutorării Austriei. Aceasta, practic, se găsea, la începutul anului 1934, între două focuri : amenințările Germaniei și presiunile Italiei. Este, astăzi, cunoscut „că nu era de loc pe placul Londrei“ — cum scria P. Boncour diplomaților francezi acreditați la București, Belgrad, Varșovia, Budapesta și Viena — de „a vedea Franța și Italia unite, în luarea unor măsuri comune pentru asigurarea independenței Austriei“ [36].

Protecția Italiei și „sfaturile tactice“ date Austriei, în condițiile intensificării presiunii Berlinului, aveau să coste scump poporul austriac. Pentru înfăptuirea „politicii de hegemonie și prestigiu“, Italia urmărea și instaurarea la Viena a unui guvern format, îndeosebi, din partizani favorabili politicii sale. Printre „sfaturile tactice“ date de guvernul italian celui austriac, cităm, în primul rînd, „distrugerea organizațiilor muncitorești și a social-democrației austriece“ [37]. Să amintim, de asemenea, recomandația făcută de Mussolini lui Dollfuss, cu ocazia întrevederii de la Riccioni (19—20 aug. 1933), pentru adoptarea unei acțiuni energice și rapide „contra austro-marxismului și comunismului“ și pentru întărirea Heimwehrului [38].

În timp ce, în diferite cancelarii europene, se căutau mijloace și se făceau propuneri care, de fapt, amînau ajutorarea Austriei, acreditații diplomatici și militari ai Franței și Angliei continuau să informeze guvernele lor despre noile acțiuni prin care naziștii încălcau în mod flagrant prevederile tratatelor de pace. În zona renană, de exemplu, se construiau noi terenuri de aterizare, se luau măsuri de ameliorare a rețelei feroviare și rutiere. A fost întărită activitatea S.S. și S.A. la frontiera belgiană [39]. La Berlin, se declanșa o campanie puternică de discreditare a regimului din Saar mai ales, după încercarea de a convinge Franța să reglementeze această problemă înainte de termenul prevăzut în tratate [40]. Propunerea făcută de guvernul francez Angliei, de a examina împreună încălcările săvîrșite de Germania a fost respinsă, sub motivul că, atîta timp cît există „cea mai mică speranță de a se încheia o convenție de dezarmare“, guvernul englez nu dorește să se angajeze în vreo acțiune „care ar supăra guvernul nazist“ [41]. În decembrie 1933, cînd Franța făcea aceste propuneri Angliei, cancelariile europene aveau convingerea că o asemenea convenție nu mai avea sorți de izbîndă.

Asigurat de Mussolini, cu ocazia întîlnirii de la Riccione, că „condiția absolută a bunelor relații între Italia și Germania este indepen-

---

[36] *Documents diplomatiques,* Tome IV, p. 246.

[37] Franz West, *Lehrheft zur Geschichte der Osterreich Arbeiterbewegung von 15 juli bis 12 februar 1934,* Wien, 1955, p. 99.

[38] Jedleka, *Die Osterreichische Innenpolitik. 1934—38,* Wien, 6, 1962, p. 247 ; Julius Braunthal, *The Tragedy of Austria,* London, 1948, p. 192—193.

[39] *Documents diplomatiques français 1932—1939,* 1ère série (1932—1935), Tome V (13 novembre 1933 — 13 mars 1934), Imprimerie Nationale, Paris, 1970, p. 369—371.

[40] *Ibidem,* p. 427.

[41] *Ibidem,* p. 474.

denţa Austriei“ [42], Dollfuss intensifică pregătirile pentru realizarea unora din recomandările Ducelui. Era vorba de dezlănţuirea „războiului contra austro-marxismului“. Atacul împotriva muncitorimii austriece se pregătea într-un moment cînd însăşi Dollfuss recunoştea, în faţa reprezentantului diplomatic francez, că, „dezordinile provocate de nazişti au depăşit măsura“ [43]. Politica de provocare dusă de guvernul federal contra social-democraţilor, a muncitorilor a produs nedumerirea ambasadorului francez, care raporta Parisului „că socialiştii austrieci sînt gata să apere frontierele ţării“. La Innsbruk, Salzburg — arăta el — „aceştia s-au declarat gata să intre în formaţiuni armate, sub autoritatea militarilor“, cu scopul de a apăra graniţele Austriei [44]. Situaţia internă din Austria a preocupat pe ambasadorul Franţei şi mai tîrziu. Astfel, scrie el în raportul din octombrie 1933, alegătorii austrieci se preocupă, în primul rînd, de apărarea antihitleristă. Dollfuss „va fi atît de inteligent, considera el, să nu introducă în Austria o dictatură care să imite pe cea fascistă; aceasta ar înstrăina cercurile muncitoreşti, asociaţiile ţărăneşti şi chiar pe unii din micii proprietari rurali“ [45]. O poziţie fermă a Franţei şi a Angliei, precum şi ajutorarea economică neîntîrziată, ar putea să evite — încheia diplomatul — „o catastrofă internă“.

Părăsirea Societăţii Naţiunilor de către Germania, în noiembrie 1933, după ce, în octombrie se retrăsese de la Conferinţa dezarmării, a produs o mare îngrijorare în întreaga Europă. Era clar că „acest gest al libertăţii şi mîndriei“ — cum l-a numit Hitler [46] — sublinia că Germania avea nevoie de toată libertatea în vederea realizării programului său de reînarmare. Guvernul nazist a avut satisfacţia să constate că hotărîrea sa a îngrijorat marile puteri, unite numai pentru a discuta şi neunite pentru a acţiona.

În decembrie 1933, Dollfuss, încearcă o nouă intervenţie pe lîngă Franţa şi Anglia, cîteva zile după ce refuzase „propunerea“ Germaniei de a face alegeri, care să îngăduie intrarea în guvern a unor reprezentanţi ai partidului nazist [47]. În timp ce încerca să se amestece în treburile interne ale Austriei, guvernul german a desfăşurat o intensă campanie de propagandă, prin care, aşa cum raporta ambasadorul Franţei la Berlin, „oferea, aproape în fiecare zi, Franţei pacea, înţelegerea şi împăcarea, fără a preciza amănuntele“ [48]. Într-adevăr, notează acesta, deocamdată, din cauza nesiguranţei poziţiei Italiei, a atitudinii evazive a Angliei, la Berlin s-a înţeles necesitatea de a „fi mai circumspecţi“ [49].

---

[42] *Ibidem*, Tome IV, p. 231.
[43] *Ibidem*, Tome V, p. 472.
[44] *Ibidem*, Tome IV, p. 393—394.
[45] *Ibidem*, Tome IV, p. 478—479.
[46] Galo Mann, *Deutsche Geschichte der 19 und 20 Jahrunderts*, Fischer Verlag, 1966, Gütersloh, p. 850.
[47] *Documents*, Tome V, p. 106—107.
[48] *Ibidem*, p. 365.
[49] *Ibidem*, p. 165.

Adresîndu-se ambasadorului Franței la Viena, Dollfus aprecia campania de „liniștire a Europei" ca fiind dominată de intenția de a „adormi Polonia și Franța". Austria — întreba el — trebuie să fie victima acestei tactici ? Cancelarul a cerut atît Franței cît și Angliei un ajutor imediat moral, politic și economic [50]. Nici de data aceasta Austria nu a fost ajutată. S-a pierdut astfel încă o ocazie de a avertiza guvernul nazist „cel care vrea să recurgă la război" — cum spune N. Titulescu — că se va „izbi de rezistența unită a celorlalți" [51].

Rapoartele trimise de ambasadorul francez la Londra subliniau mereu că guvernul englez „nu vrea să abordeze o politică alături de Franța" [52]. El apărea „nesigur și neputincios față de evenimentele actuale". Chiar în problemele care o privesc direct — credea diplomatul francez — Anglia nu va fi intransigentă. În cazul cînd Germania ar cere unele transformări ale forului de la Geneva, rezistența engleză — scria el — „nu va fi asigurată" [53].

Îngrijorat de creșterea presiunilor Germaniei, guvernul austriac adresează Berlinului o notă prin care cerea asigurările guvernului german că naziștii nu vor mai primi nici un fel de ajutor sau încurajare din partea Germaniei. În cazul cînd Germania nu va da aceste asigurări, guvernul federal — se arăta în notă — se va adresa Societății Națiunilor [54]. Nota, predată la 17 ianuarie 1934 a fost considerată la Berlin drept „o amenințare la adresa Germaniei" [55], iar la Roma drept „o încercare de intimidare a Berlinului, care nu va aduce avantagii Austriei" [56]. În răspunsul din 2 februarie 1934, guvernul nazist nega orice fel de amestec și preciza că, de fapt, între cele două țări nu exista nici un conflict. El exista numai între guvernul austriac și național-socialiști [57]. Berlinul — scria un istoric nazist — era convins, atunci, că Dollfuss va trebui să părăsească planul său de a apela la Societatea Națiunilor din cauza poziției marilor puteri, care nu priveau cu simpatie o asemenea acțiune [58].

În condițiile situației internaționale, examinarea situației Austriei de către forul de la Geneva s-ar fi bucurat de un larg și activ sprijin din partea tuturor țărilor vizate de revizuirea tratatelor ; acestea, sub diferite forme, pășiseră la organizarea sau reorganizarea rezistenței față de agresori. Reorganizarea Micii Înțelegeri, proiectul grupării statelor balcanice în cadrul unei înțelegeri, cel al unirii țărilor baltice, proiec-

---

50 *Documents*, Tome V, p. 363.

51 N. Titulescu, ***Documente diplomatice, 1957***, Editura politică, București, p. 555.

52 *Documents*, Tome V, p. 154.

53 *Ibidem*, p. 155.

54 *Ibidem*, p. 483.

55 K. S. Baron von Galera. *Geschichte unserer Zeit*, Band 8, Leipzig, 1935, p. 214.

56 *Documents*, Tome V, p. 328.

57 Baron von Galera, *Op. cit.*, p. 218.

58 *Ibidem*, p. 220.

tul uniunii scandinave, reliefează hotărîrea acestor țări de a rezista unei hegemonii a marilor puteri. Aceste țări, considerate de Mussolini „secundare", ar fi luat parte activă la lucrările de la Geneva, ceea ce era cu totul împotriva intenției Italiei, care dorea îndepărtarea statelor mici și mijlocii de la conducerea treburilor europene. Exista și pericolul ca o asemenea acțiune să ducă la întărirea poziției Franței. Aceasta, pentru a evita izolarea, avea interesul să lupte pentru apărarea și chiar lărgirea alianțelor cu statele care se pronunțau pentru menținerea statu-quo-ului politic și teritorial. În sfîrșit, era posibilă și o întărire a autorității Societății Națiunilor. Or, faptul este cunoscut, guvernul italian nu ascundea intenția de a înlocui autoritatea Genevei cu un directorat al marilor puteri care să reglementeze afacerile europene. În ședința Marelui Consiliu fascist, din 3 decembrie 1933, Mussolini a reafirmat această pretenție, cerînd chiar o „radicală reformă a S.D.N." [59]. În ceea ce privește situația Austriei, el a arătat, nu o dată, că ea trebuie să fie rezolvată de Anglia, Italia și Franța, fără amestecul S.D.N. La rîndul ei, Anglia, care „nu dorea să rămînă prizonieră niciunei formule, pentru a fi liberă de a alege o soluție" [60] nu-și ascundea neîncrederea în posibilitățile S.D.N.

Guvernul austriac a fost nemulțumit de răspunsul dat de Germania. În nota de răspuns, cancelarul Dollfuss nu a mai pomenit nimic în legătură cu apelul la Societatea Națiunilor. Dollfuss încerca să explice ambasadorului Franței la Viena că a hotărît să amîne această acțiune „pînă ce se vor liniști spiritele în Austria" [61]. Era vorba de lupta dusă de masele largi de oameni ai muncii din Linz, Viena, Steyr, Graz, Styria, Eggenburg, Kapfenberg, de greva generală dezlănțuită la 12 februarie 1934 care a fost transformată în insurecție antifascistă. Înscrisă printre primele mari acțiuni ale mișcării muncitorești internaționale, aceasta a fost reprimată cu sălbăticie.

La Roma, sîngeroasele evenimente au fost apreciate drept „o epurație necesară și pe deplin aprobată" [62], iar la Berlin, drept „un enorm avantaj moral adus cauzei naziste" [63]. Cîteva zile după evenimentele din Austria, Titulescu, în trecere prin Belgrad, mărturisea ambasadorului Franței : „se pare că Italia se simte liberă să ducă în Europa centrală o politică personală, care este cea mai periculoasă pentru pace". Anglia și Franța, adăuga omul politic român, dau un „mandat tacit Italiei să se ocupe de Austria și de Ungaria" [64]. Titulescu sublinia astfel, pe de o parte, amestecul fascismului italian în treburile interne ale Austriei, iar pe de altă parte, păgubitoarea politică dusă de cele două guverne occidentale, nu numai față de Austria, ci și față de țările Europei centrale.

---

59 *Documents,* Tome V, p. 175.
60 *Ibidem,* p. 155.
61 *Ibidem,* p. 811.
62 *Ibidem,* p. 708.
63 *Ibidem,* p. 704.
64 *Ibidem,* p. 757.

La mijlocul lunii februarie 1934, guvernul federal se adresa din nou Angliei, Franţei şi Italiei, pe calea unui memoriu. Nota de răspuns a Italiei, reconfirmă hotărîrea sa de a respecta obligaţiile care rezultau din tratatul de pace, în ceea ce priveşte independenţa Austriei. Erau, de asemenea, estimate ca posibile negocieri, în continuare, între Austria şi Germania, în afara forului de la Geneva. Barthou, după ce a cunoscut nota italiană, scrie ambasadorului Franţei la Roma să comunice lui Mussolini că, după părerea sa, „asemenea conversaţii directe" între Austria şi Germania nu vor avea nici un rezultat. Cel mai bine — scria ministrul de externe francez — „ar fi ca dezbaterile de la Geneva să determine ca problema austriacă să capete un caracter internaţional". Diplomatul francez considera conversaţiile directe dintre cele două ţări un „tête-à-tête inegal" [65].

Nota franceză, asigura guvernul austriac „că nu va neglija nici o ocazie" pentru ca independenţa Austriei să fie pe deplin asigurată. Guvernul francez îşi exprima încrederea în eficienţa intervenţiei Societăţii Naţiunilor [66]. Prin nota sa, guvernul englez lăsa să se înţeleagă că doreşte ca poziţia faţă de Austria să nu fie considerată ca o orientare antigermană. La Berlin, nota de răspuns a Angliei a fost apreciată drept o expresie a unei politici de „punere la adăpost" [67].

Un scurt comunicat apărut în presă marca că au avut loc conversaţii între Anglia, Franţa şi Italia, în urma demersului făcut de Austria. La 17 februarie 1934, a fost cunoscută declaraţia comună a celor trei state prin care îşi exprima interesul pentru menţinerea independenţei Austriei. Comunicatul — rezultat al agravării presiunii germane şi a reacţiei opiniei publice internaţionale — a produs la Berlin, cum raporta ambasadorul Franţei, „o surpriză puternică". Guvernul german a sperat că nu se va ajunge la o înţelegere. Îndeosebi, Berlinul a scontat pe opoziţia Angliei. Presa nazistă a primit ordin să minimalizeze importanţa comunicatului [68]. După cîteva zile presa germană comunica că guvernul englez a cedat în faţa presiunilor Franţei şi că la Londra se fac mari eforturi pentru a evita ca cele scrise în comunicat „să fie luate în serios" [69].

Nici de data aceasta guvernul Austriei nu a făcut apel la Societatea Naţiunilor. Convins că guvernul italian a împiedicat pe Dollfuss să amîne din nou demersul la S.D.N., Barthou aprecia „că guvernul italian îşi asuma o grea răspundere".

Lipsa de garanţii serioase ce trebuia date Austriei — scrie Barthou către diplomaţii francezi — „pune în mare primejdie cauza independenţei" [70]. În timp ce la frontierele occidentale ale Austriei aveau loc tot

[65] *Ibidem*, p. 677.
[66] *Ibidem*, p. 675.
[67] K. S. Baron von Galera, *Op. cit.*, p. 236.
[68] *Documents*, Tome V, p. 780.
[69] *Ibidem*, p. 780.
[70] *Ibidem*, p. 784.

felul de provocări, guvernul italian promitea apărarea şi refacerea economică a Austriei pe calea unui „sistem de acorduri triunghiulare“ şi a unei „economii închise într-un decor impresionant“ [71]. Acest sistem trebuia să asigure posibilitatea Austriei şi Ungariei „să discute pe picior de egalitate cu ţările Micii Înţelegeri“ [72].

La Berlin se făceau pregătiri pentru organizarea unui putch în Austria. Eşecul putchului de la 25 iulie 1934 a pus în evidenţă hotărîrea maselor, a armatei, de a apăra independenţa ţării împotriva alipirii la Germania. Ratarea tentativei de lichidare a Austriei s-a datorat faptului că Germania nici nu era în stare şi nici nu urmărea să dezlănţuie un conflict, un an abia după instaurarea regimului nazist. O certă influenţă asupra Berlinului a exercitat şi plecarea trupelor italiene spre graniţa cu Austria, prima şi ultima dată cînd Mussolini a luat o atitudine deschisă faţă de Germania.

Tratativele desfăşurate între puterile occidentale în vederea ajutorării Austriei, au demonstrat existenţa unor profunde deosebiri de vederi între ele, precum şi gravele deficienţe ale politicii de securitate colectivă. Aceste deficienţe au apărut cu atît mai evidente, cu cît, pe parcursul anului 1933 şi mai ales 1934, s-au acumulat cîteva evenimente care ar fi putut deschide calea spre o largă înţelegere, capabilă să frîneze dezvoltarea politicii agresive a Germaniei şi a Italiei fasciste. Era vorba de lupta ţărilor mici şi mijlocii, între care România ocupa un loc de frunte, pentru o politică de apărare a securităţii colective, de apărare a propriilor lor ţări. Reorganizarea Micii Înţelegeri, crearea Înţelegerii Balcanice, îmbunătăţirea relaţiilor cu Uniunea Sovietică, aderarea la convenţia pentru definirea agresorului şi agresiunii, sînt numai cîteva exemple din activitatea unora din ţările mici şi mijlocii, care marchează nu numai modificările survenite în politica lor externă, ci şi hotărîrea de a acţiona împotriva oricărei încercări de a tulbura pacea. Cu toate aceste condiţii favorabile, Anglia a pus mai presus de interesul general hotărîrea ei de a împiedica întărirea hegemoniei franceze pe continent. Italia a urmărit să folosească „criza austriacă“ pentru a întări propria ei poziţie în ţările din sud-estul Europei, iar Franţa, de frică de a nu rămîne izolată a urmat politica lipsită de fermitate a Angliei.

Deocamdată, prin aplicarea unei politici, pe drept cuvînt, apreciată „fără sacrificii, fără eforturi şi fără riscuri“ [73], anexarea Austriei a fost amînată pentru cîţiva ani.

---

[71] *Ibidem*, p. 804.

[72] *Ibidem*, p. 802.

[73] G. Puaux, *Mort et transfiguration de l'Autriche*, 1933—1945, Plon, Paris, 1966, p. 61.

RECENZII ȘI NOTE BIBLIOGRAFICE

GH. GHIMEȘ, *Ideea de republică la români*, Editura științifică, București, 1972, 242 p. + Indice.

Sărbătorirea a 25 de ani de la proclamarea Republicii a prilejuit apariția unui număr însemnat de articole, studii sau lucrări cu caracter monografic. Dintre acestea, ne-a reținut în mod deosebit atenția lucrarea *Ideea de republică la români*, elaborată de conf. dr. Gh. Ghimeș. Lucrarea, împărțită în cinci capitole și întemeiată pe un interesant material documentar, edit și inedit, constituie, în esență, o primă sinteză care încearcă să reliefeze locul și importanța ideii de republică în conștiința poporului român, în epoca modernă și contemporană.

Întreaga lucrare este subsumată, în ultimă instanță, analizei genezei, evoluției și apoi transpunerii în practică a ideii de republică. Acest lucru este demonstrat, între altele, de însăși structura internă a lucrării. Astfel, în primul capitol, sînt analizate, succint, premisele apariției ideii de republică în gîndirea social-politică românească la începuturile epocii moderne, pentru a se proba, fapt ce corespunde realității istorice, „că ideea de republică are rădăcini adînci în spiritualitatea poporului român" (15—16).

În al doilea capitol al lucrării, dealtfel, cel mai substanțial (39—121), autorul întreprinde o amplă analiză asupra republicanismului și antimonarhismului în gîndirea social-politică din România perioadei de formare și dezvoltare a societății capitaliste. Acest capitol, consacrat perioadei cuprinse între revoluția de la 1848 și sfîrșitul veacului trecut, oferă autorului largi posibilități pentru reliefarea principalelor momente din evoluția gîndirii republicane românești, care și-a îmbogățit conținutul și a cunoscut o mai largă răspîndire pe măsura transformărilor structurale ce au survenit, mai ales, după constituirea statului național și obținerea independenței. Așa, spre exemplu, sînt demne de reținut interesantele notații făcute în legătură cu contribuția adusă la dezvoltarea și răspîndirea ideii republicane de către N. Bălcescu, C. A. Rosetti, Simion Bărnuțiu sau Gh. Panu. Interesante sînt, în egală măsură, și notațiile autorului în legătură cu reacțiile pe care le-a stîrnit, pe plan teoretic și practic, aducerea la tronul României a unui prinț străin, în persoana lui Carol de Hohenzollern.

La dezvoltarea și răspîndirea ideii de republică, un rol din cele mai însemnate a revenit, fără îndoială, mișcării muncitorești și celei socialiste. De aceea, nu întîmplător, autorul și-a intitulat cel de al III-lea capitol *Idealul republican în concepția și activitatea revoluționară a mișcării muncitorești și socialiste din țara noastră* (122—162). Definitoriu pentru acest capitol ni se pare modul în care atorul a reușit să demonstreze, cu argumente convingătoare, faptul că mișcarea muncitorească și socialistă a adus un element calitativ nou în afirmarea republicanismului, și anume, „subordonarea ideii de stat republicană luptei pentru noua orînduire socială" (130).

În noile condiții istorice, create în urma primului război mondial și mai ales după crearea P.C.R., lupta pentru republică a căpătat contururi și dimensiuni noi. Acest lucru este subliniat, cu prisosință, în cel de al IV-lea capitol al lucrării, care este semnificativ intitulat *Partidul Comunist Român, promotor al*

tradiţiilor republicane şi al luptei antimonarhice din România. Într-adevăr, autorul, pornind de la o riguroasă analiză a transformărilor survenite după prima conflagraţie mondială, pune în valoare un mare adevăr atunci cînd precizează că „Partidul comunist a ridicat la un nivel mai înalt lupta pentru instaurarea republicii"... a subordonat dezideratul republican luptei generale revoluţionare pentru desfiinţarea regimului burghezo-moşieresc, pentru înfăptuirea orînduirii socialiste" (165).

Lupta consecventă a P.C.R. pentru cucerirea puterii şi instaurarea unei noi orînduiri sociale a fost încununată, în noile condiţii de după victoria insurecţiei naţionale din August 1944, de un deplin succes. Instaurarea Republicii, la 30 decembrie 1947, constituie, subliniază autorul, încununarea unor eforturi îndelungate şi perseverente pe care le-a făcut P.C.R., reprezentantul cel mai autentic al intereselor majore ale naţiunii române. Acest lucru este demonstrat, cu prisosinţă, în ultimul capitol al lucrării ; *Republica Socialistă România, încununare a idealului republican revoluţionar* (207—242).

Lucrarea publicată de conf. dr. Gh. Ghimeş are meritul de a reprezenta prima sinteză referitoare la apariţia, dezvoltarea, maturizarea şi realizarea ideii de republică la noi. Modul în care a fost analizată această importantă problemă lasă însă, de multe ori, de dorit. Din acest considerent şi din dorinţa de a reliefa interesul cu care am urmărit lucrarea, ne îngăduim cîteva observaţii în legătură cu unele din problemele analizate sau cu datele utilizate.

Una din problemele asupra căreia autorul a stăruit destul de mult se referă la detronarea lui Al. I. Cuza şi aducerea unui prinţ străin. Astfel, în capitolul al II-lea al lucrării se precizează că Al. I. Cuza a fost înlăturat de la conducerea statului naţional român de către „monstruoasa coaliţie". Pînă aici, lucrurile corespund, întru totul, realităţii. Explicaţiile date în legătură cu detronarea lui Cuza şi „monstruoasa coaliţie" ridică însă unele semne de întrebare. Aşa, spre exemplu, autorul, pornind de la premisa că burghezia românească s-a divizat într-o ramură liberală şi una conservatoare (53), denumită uneori şi reacţionară (86), consideră că aceasta din urmă s-a unit cu moşierimea şi a format „monstruoasa coaliţie" (53, 56). Un asemenea punct de vedere este greu de acceptat, deoarece se ştie că „monstruoasa coaliţie" s-a constituit prin colaborarea dintre liberalii radicali şi dreapta conservatoare. Această colaborare a extremelor, care aveau concepţii şi interese diferite, i-a surprins pe contemporani, ceea ce i-a determinat să denumească apropierea dintre „albi" şi „roşii" drept „coaliţiune monstruoasă". Liberalii radicali, consideraţi în timpul domniei lui Cuza drept revoluţionari, nu pot fi nicidecum încadraţi în categoria burgheziei conservatoare sau reacţionare. Dealtfel, se pare că autorului nu-i este prea familiar conţinutul noţiunilor de „monstruoasa coaliţie" şi coaliţie burghezo-moşierească şi de aici izvorăsc unele deficienţe în explicarea anumitor momente din istoria noastră modernă. Aşa se explică, printre altele, de ce autorul ajunge la concluzia potrivit căreia aducerea prinţului străin pe tronul României a fost rezultatul „politicii vîrfurilor celor mai reacţionare" ale claselor dominante (54). Însuşi autorul susţine că C. A .Rosetti, pe care majoritatea cercetătorilor îl consideră drept principalul conducător al „monstruoasei coaliţii", a fost „o personalitate de seamă a poporului nostru, un reprezentant al curentului democrat-burghez radical, care s-a situat pe poziţii antifeudale, democrat-republicane, alături de ceilalţi gînditori şi militanţi revoluţionari". (90).

Nu putem trece cu vederea nici peste unele explicaţii date în legătură cu mobilurile ce au determinat aducerea unui prinţ străin pe tronul României. Aşa, spre exemplu, se afirmă că „printre cauzele care au dus la înscăunarea dinastiei străine în România" se înscriu „străduinţele forţelor retrograde... de a menţine neştirbite vechile instituţii şi privilegii". (54). Aprecierea ni se pare discutabilă. A vorbi, după domnia lui Cuza de „vechi instituţii şi privilegii" este destul de dificil, dacă avem în vedere transformările structurale ce s-au operat în societatea românească după Unirea din 1859.

Greu de acceptat sînt şi alte puncte de vedere susţinute de autor în legătură cu această problemă. Între altele, aducerea lui Carol de Hohenzollern este motivată prin faptul că „în centrul Europei se ridica o a patra putere, Germania", iar „cercurile conducătoare din România şi-au îndreptat atenţia către această ţară, a cărei forţă şi autoritate în Europa erau mereu în creştere". (64). Or, pînă în prezent, nici un document istoric nu atestă faptul că oamenii politici implicaţi în complotul organizat pentru detronarea lui Cuza s-ar fi gîndit, atunci cînd pregătirile „monstruoasei coaliţii" ajunseseră în faza finală, la un prinţ prusian. La 11 februarie 1866, după cum se ştie, drept succesor al lui Cuza a fost proclamat contele Filip de Flandra, iar la soluţia prinţului prusian s-a ajuns mai tîrziu. Împrejurările care au dus, în cele din urmă, la soluţia Carol de Hohenzollern sînt prea bine cunoscute şi nu este cazul să insistăm asupra lor. Tot în legătură cu aceasta s-ar mai impune o remarcă. Pentru momentul istoric la care se referă autorul, termenul de Germania nu ni se pare potrivit. La 1866, imperiul german, pe care îl are în vedere autorul, nu fusese constituit încă.

În explicarea factorilor ce au contribuit la detronarea lui Cuza s-au mai strecurat şi alte interpretări ce nu par a corespunde realităţii istorice. Astfel, autorul consideră că „moşierimea retrogradă şi cercurile conservatoare ale burgheziei au folosit, la rîndul lor, împrejurarea că unele puteri europene nu recunoscuseră îndoita alegere a lui Al. I. Cuza, precum şi atitudinea favorabilă a unor capitale europene pentru aducerea în România a unui reprezentant al dinastiilor europene, recurgînd la diferite maşinaţii printre care ameninţarea a însăşi actului Unirii, fluturînd ideea separatismului cu scopul de a determina alungarea lui Cuza şi realizarea punctului din hotărîrile Divanului ad-hoc cu privire la principele străin". (63—64). Asemenea interpretări sînt alături de adevărul istoric. Dubla alegere a lui Cuza a fost recunoscută de toate puterile garante în septembrie 1859. Nici una din puterile apusene n-a fluturat ideea separatismului. Desfacerea Unirii era dorită de imperiile vecine dar nu pentru înlocuirea lui Cuza cu un prinţ străin. În plus, nici una din puterile garante nu a fost de acord cu soluţia propusă de Adunările ad-hoc în 1857, pentru a le putea atribui dorinţa impunerii unui prinţ străin, idee care nu convenea deloc marilor puteri.

Avînd în vedere aceste elemente nu putem fi de acord nici cu alte aserţiuni ale autorului, care pretinde că Al. I. Cuza a recunoscut „legitimitatea stipulaţiilor Convenţiei de la Paris cu privire la aducerea principelui străin". (59). În istoriografia noastră a devenit un loc comun faptul că în 1858 Conferinţa de la Paris a refuzat să ţină seama de soluţiile preconizate de Adunările ad-hoc. Convenţia, rodul dezbaterilor Conferinţei de la Paris, a prevăzut în mod expres alegerea a doi domnitori din rîndul autohtonilor, care îndeplineau anumite condiţii. Se pare că autorului nu-i este prea familiar conţinutul Convenţiei de la Paris. Această convingere ne este întărită şi de faptul că autorul crede că acest act internaţional a fost adoptat în 1856. (62).

Puţin convingătoare este şi imaginea pe care autorul vrea să o impună în ceea ce priveşte raporturile dintre Carol I, partidele politice şi parlamentul de atunci al României. Carol I nu a fost un monarh absolut. Prerogativele sale au fost stabilite prin constituţia de la 1866. De aceea, sînt greu de acceptat afirmaţii prin care se încearcă acreditarea tezei potrivit căreia partidele politice erau aduse la conducere numai „prin graţiile suveranului" (75), care îşi impunea „Camerei şi ţării voinţa sa". (94). Rolul jucat de Carol I în viaţa politică a ţării nu poate fi tăgăduit. De aici şi pînă a-l considera drept un factotum al vieţii politice interne şi externe a României este un drum prea lung, pentru a ne încumeta să-l parcurgem fără o documentaţie serioasă. Carol I n-a putut să dicteze în problemele fundamentale ale politicii interne şi externe, iar partidele politice şi parlamentele ce s-au succedat de la 1866 pînă la 1914 n-au fost instrumente docile şi slugarnice în mîna suveranului. Evoluţia vieţii politice din această perioadă este, în linii mari, cunoscută şi, de aceea, generalizările simpliste sînt tot mai greu de acceptat. Dealtfel, se pare că viaţa politică din ultimele decenii ale

secolului al XIX-lea n-a fost suficient aprofundată de autor. Aşa se explică, probabil, de ce conf. dr. Gh. Ghimeş susţine, printre altele, că, în 1887, opoziţia liberală, care urmărea „obţinerea mandatului guvernamental", era nemulţumită şi socotea „atitudinea regelui ca părtinitoare faţă de Partidul conservator". (119). Or, după informaţiile existente pînă acum, se ştie, nu se crede, că în 1887 era în funcţiune guvernul liberal condus de I. C. Brătianu, iar acţiunea de răsturnare a acestui cabinet a fost organizată de Opoziţia Unită, care devenise extrem de activă la sfîrşitul anului 1887 şi începutul celui următor. Acest lucru este acceptat, pînă în prezent, de toţi cercetătorii problemei şi nu ne explicăm de ce autorul a adoptat un punct de vedere cu totul contrar.

Dealtfel, nu este singurul caz de acest gen. Astfel, din motive al căror substrat nu-l putem surprinde, autorul consideră, spre exemplu, că „Steaua Dunării" a fost editată, în emigraţie, de C. A. Rosetti. (87). Tot lui C. A. Rosetti i se atribuie, în mod cu totul nejustificat, şi editarea revistei „România viitoare". Demn de remarcat este faptul că autorul, din motive ce ne sînt străine, s-a făcut vinovat de o mică confuzie şi în ceea ce priveşte revista „Republica română". Astfel, atunci cînd analizează republicanismul şi antimonarhismul lui C. A. Rosetti, autorul ne trimite la „Republica română" din 1890 (88). Or, după cum se ştie, C. A. Rosetti a murit în 1885. În plus, chiar după un facsimil inclus în lucrare se poate constata că „Republica română" din 1890 a fost editată de Alexandru Bădulescu.

Discutabile sînt şi alte puncte de vedere, care se referă la orientarea politicii externe a României din perioada ce a urmat obţinerii independenţei naţionale. Astfel, regelui i se atribuie rolul esenţial în orientarea politicii externe a României înspre Tripla Alianţă, fără a se ţine seama de situaţia statului român în cadrul noului raport de forţe ce s-a creat pe plan european în urma Congresului de la Berlin (95—96). A face abstracţie de cadrul internaţional în explicarea delicatei şi complexei probleme a orientării României către Tripla Alianţă înseamnă a simplifica sau chiar a falsifica realitatea istorică. Generalizările pripite şi simplificatoare sînt tot mai greu de acceptat în istoriografia noastră. Asemenea generalizări, întemeiate, de cele mai multe ori, pe o cercetare superficială a faptelor istorice, au drept rezultat denaturarea realităţii şi inducerea în eroare a cititorilor mai puţin familiarizaţi cu problemele istoriei moderne a României.

Prelucrarea grăbită a materialului documentar a adus după sine, aşa cum se întîmplă întotdeauna în asemenea cazuri, şi alte erori. Relevantă, în acest sens, este precizarea pe care autorul o face în legătură cu un pasaj dintr-un discurs rostit de T. Maiorescu, în martie 1866, cu prilejul deschiderii Clubului naţional din Iaşi. Atunci, după cum se ştie, T. Maiorescu s-a pronunţat pentru un prinţ străin şi a declarat că, în cazul refuzului puterilor garante de a accepta o asemenea soluţie, „să persistăm a nu alege domn pămînten, să lăsăm să ni-l impuie Conferinţa". Pornind de la acest pasaj, autorul ajunge la concluzia că T. Maiorescu făcea, atunci, „referire la Convenţia de la Paris din 1858" (55). Or, T. Maiorescu avea în vedere Conferinţa ambasadorilor de la Paris, care şi-a deschis lucrările în martie 1866 cu scopul expres de a discuta situaţia creată la noi după detronarea lui Cuza.

În legătură cu lucrarea conf. dr. Gh. Ghimeş am făcut doar cîteva observaţii. Datorită modului în care a fost alcătuită lucrarea s-ar mai putea face însă şi altele (53, 68, 71, 76, 116, 117, 121, 131, 144 ş.a.). Ne mărginim însă, din motive de spaţiu, doar la una. Aşa, spre exemplu, autorul a trecut repede, prea repede chiar, peste condiţiile interne şi împrejurările internaţionale, care au determinat şi favorizat înlăturarea monarhiei şi instaurarea Republicii, la 30 decembrie 1947. Cele cîteva pagini consacrate acestei importante probleme (201—206), sînt departe de a mulţumi. În plus, în actualul stadiu de dezvoltare a istoriografiei noastre, se impune sporirea şi nu abandonarea exigenţei în ceea ce priveşte interpretarea

faptelor istorice şi utilizarea datelor, care trebuie să constituie suportul material pentru analiza unor idei, acţiuni, atitudini sau evenimente. Acest lucru se impune cu atît mai mult în cazul dezbaterii unei probleme fundamentale, cum este aceea a ideii de republică la români. Autorul, a cărui carte ne-am îngăduit să o recenzăm, are meritul că a abordat o asemenea problemă. Modul însă în care a tratat problema este cu totul deficitar şi nu poate să satisfacă.

V. Russu

BIBLIOGRAPHIA HISTORICA ROMANIAE, *Bibliografia istorică a României, II, Secolul XIX*, tom. I, **Cadrul general. Ţara şi locuitorii**. Volum îngrijit de Cornelia Bodea ; Editura Academiei R.S.R., Bucureşti, 1972, 460 p. + indice.

Iniţiată de către Editura Academiei, colecţia *Bibliographia historica Romaniae* a fost inaugurată, în anul 1970, prin publicarea *Bibliografiei istorice a României 1944—1969*, sub redacţia lui Şt. Pascu, I. Crăciun şi Bujor Surdu. Cel de al doilea volum, organizat în cinci tomuri, va cuprinde lucrările apărute în secolele XIX şi XX care se referă la secolul al XIX-lea.

Rod al unei largi colaborări, Bibliografia secolului al XIX-lea este concepută în următoarele cinci părţi principale, ce corespund nomenclaturii tomurilor : I *Cadrul general. Ţara şi locuitorii ;* II. *Viaţa economică ;* III. *Istoria politică şi organizarea de stat ;* IV. *Cultura ;* V. *Biografii.*

Tomul al V-lea, care face obiectul atenţiei noastre, este organizat în următoarea manieră : *I. Bibliografia generală ;* II. *Izvoare generale ;* III. *Lucrări de sinteză ;* IV. *Descrieri de călătorii ;* V. *Descrieri generale şi geografice ;* VI. *Istorie provincială şi locală ;* VII. *Geografie istorică. Cartografie ;* VIII. *Statistică ;* IX. *Naţionalităţi conlocuitoare ;* X. *Românii din străinătate ;* XI. *Relaţii cu celelalte popoare în secolul al XIX-lea ;* XII. *Călători din România în ţări străine.*

Ordonarea materialului îngăduie viziunea unitară asupra istoriei României.

Pentru a uşura efortul cercetătorului în urmărirea subiectelor ce-l interesează, fiecare volum — şi cel al nostru, în speţă — cuprinde, la sfîrşit, schemele după care materialul este clasificat pe probleme şi chestiuni. Primul tom cuprinde un număr de 9 590 titluri şi referiri.

Aşa cum este concepută, Bibliografia secolului al XIX-lea, este un tezaur de izvoare istorice şi nu un simplu repertoriu de studii istorice (p. X). Valoarea ştiinţifică şi practică a acestui important instrument este deosebită. Materialul acoperă o perioadă din istoria noastră în care s-au produs, se poate spune, cele mai importante mutaţii şi transformări. Secolul al XIX-lea este secolul deşteptării naţionale a românilor, secolul în care, prin lupta şi jertfa sa, valorificîndu-şi potenţele creatoare, poporul nostru şi-a realizat unitatea naţională, şi-a cucerit independenţa, şi-a creat un stat modern, şi-a dezvoltat o cultură proprie, valoroasă şi originală.

Lucrarea, al cărei prim tom îl prezentăm aici, preţios instrument în cercetarea istorică, este, totodată, un important monument al culturii naţionale. Ea a solicitat şi va solicita, încă, un imens efort din partea celor ce au colaborat la alcătuirea sa. A presupus şi va presupune capacitate de selectare şi de organizare din partea celor ce coordonează acest efort. Volumul care a apărut oferă certitudinea unei reuşite certe. El este îngrijit de Cornelia Bodea care s-a impus în istoriografia noastră prin prestigioasa sa activitate.

Reprezentînd doar un început, tomul I al Bibliografiei secolului al XIX-lea constituie un auxiliar preţios în cercetarea problemelor complexe ale secolului trecut.

Gh. Platon

ION BABICI, ***Solidaritatea militantă antifascistă (1933—1939),*** **Editura politică, Bucureşti, 1972, 308 p.**

Cartea cercetătorului Ion Babici, intitulată semnificativ *Solidaritatea militantă antifascistă (1933—1939)*, este una dintre cele mai reuşite lucrări publicate în anul 1972 în domeniul istoriei contemporane. Prin problematica sa, monografia răspunde unor cerinţe ştiinţifice şi politice deosebit de actuale, cărora istoriografia românească, subliniază pe bună dreptate acad. Petre Constantinescu-Iaşi, în *Prefaţă*, „trebuie să le acorde în viitor o atenţie sporită".

Nu exagerăm, credem, atunci cînd afirmăm că volumul oferă cea mai cuprinzătoare analiză din cîte s-au făcut pînă în prezent privind formele variate pe care le-a îmbrăcat în anii 1933—1939 solidaritatea mişcării antifasciste din România cu lupta împotriva fascismului în diferite ţări (Germania, Austria, Franţa, Spania, Cehoslovacia etc.).

Autorul a folosit un bogat material documentar din arhivele româneşti şi străine ; de asemenea, a cercetat presa vremii, a stat de vorbă cu numeroşi participanţi la evenimentele timpului. Sînt analizate, pe larg, acţiunile îndreptate împotriva procesului de la Leipzig şi cele de solidaritate cu antifasciştii din Germania, manifestările de simpatie cu insurecţiile antifasciste din Austria şi Spania (1934), cu Frontul Popular înfăptuit în Franţa şi Spania republicană. În măsură egală, este reliefată participarea delegaţilor mişcării muncitoreşti şi democratice din ţara noastră la congresele internaţionale antifasciste. În lucrare, un loc important este rezervat analizei formelor de solidaritate ale poporului român cu popoarele etiopian, austriac, spaniol şi cehoslovac, ale căror ţări au fost ocupate sau invadate de fascişti.

Autorul reliefează faptul că în România forţa principală a mişcării de solidaritate a constituit-o clasa muncitoare, în frunte cu Partidul Comunist. Comuniştii români, se subliniază, pe drept cuvînt, au fost întotdeauna prezenţi în marile întîlniri internaţionale ale istoriei, fiind credincioşi intereselor oamenilor muncii, idealurilor de pace şi libertate ale socialismului.

Alături de muncitori, de armată, la mişcarea antifascistă au luat parte intelectuali democraţi, reprezentanţi ai ţărănimii, numeroşi oameni politici cu vederi înaintate. Experienţa dobîndită de forţele patriotice şi democratice din ţara noastră în lupta antifascistă reprezintă bunuri de mare preţ, nu numai pentru tezaurul istoriei naţionale, ci şi pentru acel al istoriei universale. Puternicul ecou pe care l-a avut în acei ani peste hotare manifestările de solidaritate din România reflectă creşterea prestigiului naţional şi internaţional al mişcării muncitoreşti şi democratice din patria noastră, al P.C.R. care se află în fruntea acestora.

Valoarea solidarităţii antifasciste a poporului român, consideră autorul, poate fi apreciată la dimensiunile ei reale dacă este raportată la condiţiile istorice în care se găsea ţara noastră în acei ani. Pe plan intern, poporul nostru ducea o luptă dîrză împotriva pericolului fascist, pentru apărarea drepturilor şi libertăţilor democratice, a independenţei naţionale şi a integrităţii teritoriale a patriei, în condiţiile în care, pe plan european, unele dintre marile puteri, sub diferite pretexte, se eschivau de la o acţiune hotărîtă împotriva statelor fasciste agresoare, ignorînd angajamentele asumate prin tratate faţă de ţările mici şi mijlocii, cotropite de fascism.

Citind cartea lui Ion Babici, scrisă într-o manieră atrăgătoare şi captivantă, cititorul va avea o imagine clară asupra conţinutului, caracteristicilor şi semnificaţiei ajutorului internaţional acordat de forţele revoluţionare şi democratice ale poporului nostru mişcării antifasciste din alte ţări, într-o etapă zbuciumată din istoria contemporană a omenirii.

Lucrarea, scrisă cu necesara obiectivitate ştiinţifică, de pe poziţiile materialismului istoric, contribuie la îmbogăţirea literaturii de specialitate din ţara noastră, consacrată marilor tradiţii internaţionaliste ale P.C.R.

Cartea, care reprezintă un vibrant omagiu adus eroilor mişcării antifasciste din România, este dedicată tatălui autorului şi „ortacilor" acestuia din bazinul minier Baia Mare, care au luptat în brigăzile internaţionale.

Publicarea acestei monografii într-o limbă de largă circulaţie — rezumatele în limbile rusă, franceză, spaniolă, engleză nu sînt suficiente — eventual, în colecţia *Biblioteca Historica Romaniae*, ar reprezenta o importantă contribuţie la cunoaşterea trecutului de luptă antifascistă a poporului român ; aceasta ar fi utilă nu numai cercetătorului erudit, ci şi maselor largi populare, interesate să cunoască istoria eroică a poporului nostru. Monografia semnată de Ion Babici are, incontestabil, o dublă valoare : lucrare de ţinută ştiinţifică, ea reprezintă, totodată, un instrument de educaţie pentru largi cercuri de cititori.

Aurel Loghin

MIHAIL KOGĂLNICEANU, *Documente diplomatice*, sub redacţia lui George Macovescu (redactor responsabil), Dinu C. Giurescu, Constantin I. Turcu ; Studiu introductiv (p. 1—50), notă asupra ediţiei (p. 51—54), Documente (p. 55—420), Index general al documentelor diplomatice (p. 421—530), Indice alfabetic (p. 531—551) ; Editura politică, Bucureşti, 1972.

Mihail Kogălniceanu, acest om total, care „a umplut cu înalta lui personalitate mai bine de 50 ani din istoria neamului românesc“, a fost, se ştie, şi un diplomat autentic. Cu inegalabilul său talent şi cu pasiunea generată de o totală dăruire, în slujba poporului, pentru afirmarea căruia lupta, M. Kogălniceanu, în momentele de mare cotitură — atît de numeroase în secolul trecut — a promovat şi apărat ideile ce trebuiau să stea la baza constituirii statului modern român, independent. A militat pentru impunerea principiilor ce aveau drept obiectiv transformarea ţării sale în acord cu „spiritul veacului“, a contribuit, ca nimeni altul, poate, la constituirea statului naţional, la recunoaşterea şi respectarea independenţei şi a drepturilor suverane ale acesteia, la dezvoltarea relaţiilor de cooperare şi colaborare, în egalitate şi demnitate cu celelalte state.

În substanţialul studiu introductiv, care precede culegerea de documente, autorii, pe baza analizei principiilor şi ideilor „definitorii pentru opera diplomatică“ a marelui bărbat, stabilesc adevărul în virtutea căruia „reperele cronologice ale activităţii sale în domeniul relaţiilor externe cuprind un interval mai mare de timp, începînd cu anul revoluţionar 1848 şi mergînd pînă către ultima perioadă a vieţii“ (p. 7). Argumentarea, printr-o largă referire la operă, este făcută cu discreţie şi căldură.

Sînt indicate perioadele în care poate fi încadrată activitatea diplomatică a lui M. Kogălniceanu. Un spaţiu larg este acordat, firesc, epocii în care acesta a fost ministru de externe şi, apoi, ministru plenipotenţiar pe lîngă guvernul francez.

Culegerea, prima de acest gen, din vasta operă dedicată vieţii şi activităţii marelui om, este selectivă şi numără 244 documente, extrase din diverse fonduri de arhive sau din publicaţii şi lucrări, unele dintre ele, greu accesibile. De asemenea, volumul este însoţit de un indice general al fondului de documente în legătură cu activitatea diplomatică a lui M. Kogălniceanu. Acest indice precum şi documentele cuprinse în volum, atent şi competent selectate, conferă acestuia o certă pondere ştiinţifică.

Auxiliar preţios pentru cunoaşterea unor importante aspecte din istoria noastră modernă, de netăgăduită valoare pentru completarea imaginii de ansamblu asupra personalităţii lui M. Kogălniceanu, volumul ce face obiectul atenţiei noastre reprezintă, în egală măsură, un autentic instrument de educaţie patriotică. Cititorul va găsi în el, afirmate continuu, principiile, etern valabile, cărora patriotul Kogălniceanu le-a închinat viaţa şi activitatea sa : „iubirea pămîntului strămoşesc, apărarea drepturilor, intereselor şi independenţei sale“ (p. 50).

Gh. Platon

OLGA CONSTANTINESCU, *Critica teoriei „România — ţară eminamente agricolă“*, Editura Academiei Republicii Socialiste România, Bucureşti, 1973, 324 p.

Valorificarea critică a gîndirii economiei româneşti a constituit, în ultimii ani, o preocupare constantă a unui număr tot mai mare de cercetători, atît din domeniul ştiinţelor economice, cît şi din acela al istoriei, în general. Aşa cum era şi firesc, s-a acordat o atenţie deosebită curentelor şi tezelor care s-au pronunţat, într-o formă sau alta, pentru dezvoltarea industrială a ţării, făcîndu-se aprecieri nuanţate, în cadrul unor studii valoroase. În acelaşi timp, au fost luate în discuţie şi poziţiile adoptate de anumite cercuri, care s-au opus dezvoltării industriei sau care au subordonat, mai mult sau mai puţin, dezvoltarea industriei în favoarea agriculturii.

Cartea Olgăi Constantinescu, apărută în colecţia *Bibliotheca economică*, reprezintă rezultatul unor cercetări îndelungate, autoarea fiind cunoscută pentru articolele, pe această temă, publicate în revistele de specialitate. Aşa cum se precizează în *Introducere*, „autoarea şi-a propus să analizeze procesul apariţiei, răspîndirii şi zdrobirii teoriei «România — ţară eminamente agricolă», interesele de clasă şi de grup ce au condiţionat-o, evoluţia şi nuanţele ei în decursul diferitelor perioade, confruntarea ei cu alte concepţii şi, în primul rînd, cu poziţia curentului industrialist, rolul acestei teorii în dezvoltarea economică a ţării noastre, precum şi condiţiile şi forţele sociale care i-au determinat înfrîngerea definitivă“ (p. 10).

Materialul a fost grupat în trei mari părţi : I. Teoria „România — ţară eminamente agricolă“ de la origini pînă la primul război mondial ; II. Analiza critică a variantelor acestei teorii în perioada dintre cele două războaie mondiale ; III. Zdrobirea definitivă a teoriei respective în procesul construcţiei socialismului în România.

Etape sau momente importante ale acestei evoluţii se bucură de o atenţie specială. Astfel, în prima parte, se acordă un spaţiu mai larg formelor teoriei „România — ţară eminamente agricolă“ în a doua jumătate a secolului al XIX-lea, criticii ei din lucrările ideologilor burgheziei industriale şi „ediţiei poporaniste“ (p. 90) a acestei teorii.

În ceea ce priveşte perioada interbelică, un spaţiu întins este ocupat de capitolul intitulat *Varianta naţional-ţărănistă a teoriei „România — ţară eminamente agricolă“* (p. 149—193). Se insistă, aici, asupra condiţiilor apariţiei doctrinei „statului ţărănesc“, a caracterului şi fundamentului său economic, precum şi asupra poziţiei teoreticienilor acestei doctrine faţă de problema dezvoltării industriei în România. Tot în partea a doua a lucrării, sînt luate în discuţie concepţiile unor economişti străini care negau României dreptul de a se industrializa şi varianta fascistă a teoriei „România — ţară eminamente agricolă“.

Mai multe paragrafe din volum se referă la poziţia mişcării muncitoreşti şi socialiste faţă de problema dezvoltării industriei, la dezvăluirea de către Partidul Comunist a limitelor de clasă ale acelor teorii care se opuneau industrializării României.

În ultima parte a cărţii, autoarea analizează condiţiile în care, după 23 August 1944, au fost înlăturate forţele potrivnice dezvoltării industriei. Victoria politicii de industrializare socialistă a ţării reprezintă „zdrobirea definitivă, în practică, a teoriilor neştiinţifice din ţară sau de peste graniţă, care negau poporului nostru capacitatea şi posibilitatea de a face din România o ţară industrială“ (p. 291).

Din întreaga lucrare se degajă ideea, formulată încă la începutul ei, că împotriva teoriilor care voiau să menţină ţara noastră ca o anexă furnizoare de materii prime pentru marele state industriale, „s-au ridicat, în decursul timpului, într-o formă sau alta, toate forţele sociale interesate în dezvoltarea forţelor de producţie, în procesul economic al ţării“ (p. 10).

Desigur, anumite aspecte tratate în lucrare mai pot fi discutate, se mai pot face precizări privind, de exemplu, orientarea (nu întotdeauna unitară) a unor grupări sau elemente din Partidul naţional-ţărănesc, în ce priveşte dezvoltarea economică a ţării. Ar fi fost de dorit, de asemenea, în lumina celor afirmate de

autoare în legătură cu concepţiile ideologilor burgheziei industriale din perioada interbelică („ei au înţeles, în general, rolul pe care trebuia să-l aibă industria în complexul nostru economic" — p. 195), ca analiza acestor concepţii, cu toate limitele lor inerente, să fi ocupat un spaţiu mai mare în lucrare.

În general, volumul reprezintă o valoroasă contribuţie la elucidarea unor probleme atît de complexe ca cele pe care le ridică valorificarea critică a gîndirii economice româneşti. Prin analiza cu caracter monografic întreprinsă, ne este oferită o imagine de ansamblu asupra evoluţiei diferitelor variante a teoriei „România — ţară eminamente agricolă", de-a lungul unui secol. Astfel de lucrări, ce se adresează unui cerc larg de specialişti din diferite ramuri ale ştiinţelor sociale şi răspund unor probleme majore ale cercetării noastre actuale, sînt întotdeauna primite cu un interes deosebit de cititori.

Ion Agrigoroaiei

ELIZA CAMPUS, *Înţelegerea Balcanică,* Editura Academiei R.S.R., Bucureşti, 1972, 394, p.

Numeroase studii, articole, monografii care au apărut în ultima vreme în literatura istorică românească au avut drept preocupare de bază cercetarea politicii externe a României în anii dinaintea celui de al doilea război mondial. În majoritatea lor, autorii [1], direct sau tangenţial, s-au oprit asupra activităţii Înţelegerii Balcanice, subliniind, documentat, caracterul defensiv antirevizionist al acesteia, rolul ei în menţinerea păcii şi a statu-qou-lui teritorial balcanic.

Printre lucrările meritorii în această direcţie se înscrie şi ampla monografie — *Înţelegerea Balcanică* — semnată de cunoscuta cercetătoare Eliza Campus, de la Institutul de istorie „N. Iorga" din Bucureşti.

Redactată din dorinţa mărturisită de a „scoate în evidenţă meritoria contribuţie a unor state mici şi mijlocii care au depus o îndelungată, o laborioasă activitate pentru a salvgarda securitatea, pentru a salvgarda pacea mai ales într-o epocă cînd naziştii substituiau forţei dreptului, forţa pumnului" (p. XVII) lucrarea capătă o semnificaţie deosebită în condiţiile contemporane, caracterizate prin participarea tot mai activă şi mai eficientă a statelor mici şi mijlocii la crearea unui climat de încredere, securitate, pace şi colaborare între toate popoarele lumii.

Beneficiind de o vastă documentaţie, românească şi străină, autoarea ne introduce în culisele diplomaţiei statelor balcanice dintre anii 1919—1940, dezvăluindu-ne, pe parcursul celor aproape patru sute de pagini, modul cum a fost creată Înţelegerea Balcanică, cum şi-a desfăşurat activitatea şi cum s-a destrămat ea sub loviturile necruţătoare ale nazismului.

Monografia Elizei Campus cuprinde trei părţi: 1. *Preludii,* 2. *Înfăptuirea Înţelegerii Balcanice* şi 3. *Activitatea Înţelegerii Balcanice pentru menţinerea statu-qou-ului teritorial (1938—1940).*

---

[1] Cr. Popişteanu, *România şi Înţelegerea Balcanică,* Edit. politică, Bucureşti, 1968; I. M. Oprea, *Nicolae Titulescu,* Edit. ştiinţifică, Bucureşti, 1967; Al. Gh. Savu, *Dictatura regală, 1938—1940,* Edit. politică, Bucureşti, 1970; Viorica Moisuc, *Diplomaţia României şi problema apărării suveranităţii şi independenţei naţionale în perioada martie 1938 — mai 1940,* Edit. Academiei R.S.R., Bucureşti, 1971; *Probleme de politică externă a României (1919—1939), Culegere de studii.* Edit. militară, Bucureşti, 1971; Florea Nedelcu, *Viaţa politică din România în preajma instaurării dictaturii regale,* Edit. „Dacia", Cluj, 1973, paragraful *Eşuarea încercării forţelor fasciste de a schimba baza orientării politice externe a României,* p. 192 şi urm. Menţionăm că sînt şi preocupări mai vechi în legătură cu cercetarea activităţii Înţelegerii Balcanice. În acest sens, v. Ovide Vlădescu, *L'Entente Balkanique,* Institut Social Roumain, Bucarest, 1939.

În prima parte este conturat tabloul politic al Peninsulei Balcanice între anii 1919—1930, în prim plan înscriindu-se preocupările statelor din această zonă europeană de a stabili contacte, de a realiza în comun planuri de colaborare, de a lua singure iniţiativa unor acţiuni care să se opună unor tendinţe de dominare a marilor puteri imperialiste. Nu întîmplător, deviza „Balcanii ai balcanicilor", lansată de Turcia şi adoptată de celelalte state, s-a impus „cu stăruinţă pe firmamentul peninsulei, ca singura soluţie care putea pune capăt nesiguranţei şi neliniştei ce-şi croiau drum în toate ţările acestei regiuni" (p. 43). Autoarea demonstrează că punctele de vedere apropiate sau chiar identice formulate în diferite ocazii de oameni politici din ţările balcanice au contribuit la crearea unui larg curent de opinie favorabil închegării unui instrument de securitate balcanică. Conferinţele statelor balcanice cu caracter neoficial stau mărturie acestei tendinţe.

Desfăşurarea conferinţelor balcanice pregătitoare semnării pactului balcanic, semnarea şi ratificarea propriu-zisă a pactului, acţiunile diplomatice întreprinse de această organizaţie pentru a atrage şi Bulgaria şi Albania, lupta împotriva revizuirii tratatelor de pace constituie conţinutul celei de a doua părţi a lucrării, intitulată *Înfăptuirea Înţelegerii Balcanice*. Militînd pentru respectarea egalităţii depline în drepturi a tuturor statelor mari sau mici, pentru respectarea clauzelor statutului Societăţii Naţiunilor. Înţelegerea Balcanică a avut, aşa cum subliniază autoarea, „semnificaţia unei vizibile replici ce se dădea agresorilor fascişti" (p. XXI).

Partea a treia a lucrării — *Activitatea Înţelegerii Balcanice pentru menţinerea statu-qou-ului teritorial (1938—1940)* — conţine informaţii preţioase în legătură cu evenimentele din preajma celui de al doilea război mondial în care un rol de seamă l-a jucat agresivitatea Germaniei hitleriste. În aceste condiţii, statele balcanice — România, Turcia, Iugoslavia, Grecia — au făcut eforturi susţinute pentru a crea în Balcani şi în Europa Centrală şi a menţine zone ale păcii sau zone de neutralitate, încercînd şi pe această cale să reziste Germaniei naziste (p. 317). Ulterior însă, odată cu începerea celui de al doilea război mondial, cu instaurarea regimului fascist în România şi în alte ţări, Înţelegerea Balcanică nu s-a mai putut menţine.

Complexitatea relaţiilor internaţionale, necesitatea explicării poziţiei diferitelor state, potrivit intereselor proprii, faţă de crearea şi activitatea Înţelegerii Balcanice, au impus autoarei, pe baza documentaţiei de care a dispus, să facă incursiuni — şi trebuie să mărturisim că a făcut-o cu competenţa necesară — în politica statelor europene cu interese direct sau indirect legate de Balcani. Politica statelor balcanice este privită, astfel, în contextul relaţiilor internaţionale, oferind posibilitatea cititorului să remarce calităţile, logica exactă, capacitatea de sistematizare, obiectivitatea şi puterea de discernămînt a autoarei. Am reproşa doar că stilul este uneori greoi, că prezentarea materialului informaţional de la începutul lucrării s-ar fi putut face printr-o analiză a problemelor principale ale temei şi nu printr-o simplă înşirare de autori, că este uneori prea tributară unor informaţii provenind din lucrări străine neglijînd astfel contribuţia cercetătorilor români.

Făcînd abstracţie de unele lacune, ne exprimăm părerea că *Înţelegerea Balcanică* de Eliza Campus constituie o valoroasă contribuţie a istoriografiei noastre contemporane.

S. Mureşanu

Nr. coli tipar 12

Tiparul executat la Întreprinderea poligrafică Iași, Str. Vasile Alecsandri nr. 6, sub cd. nr. 479
Republica Socialistă România

